
**СОЦІОЛОГІЯ:
ТЕОРІЯ,
МЕТОДИ,
МАРКЕТИНГ**

2025/4
ЖОВТЕНЬ — ГРУДЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Casula, Ph.** (*Fribourg, Switzerland*). Old or New? Russia's War against Ukraine and Post-Soviet identity politics 5
- Куценко, О.** (*Київ*). Руйнування меж: як війна переозначає соціологію і соціологію (досвід України). 29
- Безрукова, О.** (*Київ*), **Зубченко, О.** (*Київ*). Сутність та виміри сучасного колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях України: спроба соціологічного осмислення. 51
- Паращевін, М.** (*Київ*). Потенціал основних українських православних Церков у забезпеченні національної стійкості: соціально-психологічна складова 83
- Прохватілова, О.** (*Харків*). Комеморативні практики у фокусі соціологічних теорій: століття від Гальбвакса до студій цифрової пам'яті 101
- Бурова, О.** (*Київ*). Матеріальне благополуччя як чинник суб'єктивного добробуту: міжнародні порівняння та український контекст. 126
- Резнік, Я.** (*Київ*). Феномен соціокультурного дисенсусу: теоретичні інтерпретації та емпіричні дослідження у світовій соціології 149
- Сірий, Є.** (*Київ*). Латентні маркери соціологічного синтезу в репрезентації гносеологічного конструкту «підприємництва» як чинника класово-стратифікаційного розвитку. 180

ЗАПРОШЕННЯ ДО ДИСКУСІЇ

Бондаренко, М. (Київ). “Helicopter view” на стратегію:

Чому іноді слід зробити крок назад, щоб просунутися вперед,
і до чого тут соціологія..... 191

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

Гарань, О. (Київ). Феномен Бекешкіної: «чесна соціологія» —

публіцистика — громадська адвокація 202

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Тарадайко, С. (Запоріжжя). Параноя й політика. Есей 208

Показчик публікацій у часопису

«Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2025 року 215

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України на 2026 рік:
– на сайті АТ “Укрпошта” www.ukrposhta.ua
– у відділеннях поштового зв’язку
– в операційних залах поштамтів
– у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2026 року — **74276.**

CONTENTS**ARTICLES**

- Casula, Ph.** (*Fribourg, Switzerland*). Old or New? Russia's War against Ukraine and Post-Soviet identity politics 5
- Kutsenko, O.** (*Kyiv*). Breaking the boundaries: How war redefines the sociologist and sociology (case of Ukraine)..... 29
- Bezrukova, O.** (*Kyiv*). **Zubchenko, O.** (*Kyiv*). The nature and dimensions of contemporary collaborationism in the temporarily occupied territories of Ukraine: a sociological interpretation..... 51
- Parashchevin, M.** (*Kyiv*). The potential of the main Ukrainian Orthodox Churches in ensuring national resilience: socio-psychological component 83
- Prokhvatilova, O.** (*Kharkiv*). Commemorative Practices in the focus of sociological theories: from Halbwachs to digital memory studies 101
- Burova, O.** (*Kyiv*). Material well-being as a determinant of subjective well-being: international comparison and the Ukrainian context. 126
- Reznik, Y.** (*Kyiv*). The phenomenon of sociocultural dissensus: theoretical interpretations and empirical research in world sociology 149
- Siryi, Y.** (*Kyiv*). latent markers of sociological synthesis in the representation of the epistemological construct of «entrepreneurship» as a factor of class-stratification development. 180

INVITATION TO DISCUSSION

Bondarenko, M. (Kyiv). “Helicopter view” of a strategy: Why sometimes one should take a step back in order to move forward, and what does sociology have to do with it. 191

SOCIOLOGICAL EDITIONS: REFLECTIONS, REVIEWS

Haran, O. (Kyiv). The Bekeshkina phenomenon: “honest sociology” — journalism — public advocacy. 202

SOCIOLOGICAL ESSAYS

Garan, O. (Kyiv). The phenomenon of Bekeshkina: “honest sociology” — journalism — Public advocacy. 202

Taradajko, S. (Zaporizhia). Paranoia and politics. 208

Index of publications in “Sociology: Theory, Methods, Marketing” in 2025 215

Підписано до друку 28.11.2025 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 13,85. Обл.-вид. арк. 13,62. Тираж 100 прим. Зам. № 2811/25.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

PHILIPP CASULA,

Dr., Lecturer, Department of European Studies and Slavic Studies, University of Fribourg (Bd de Pérolles, 90, Fribourg, Switzerland, 1700)

philipp.casula@unifr.ch

<https://orcid.org/0000-0003-1464-4600>

SCOPUS ID: 55786144600

Old or New? Russia's War against Ukraine and Post-Soviet identity politics

Introduction

In an interview in the initial stages of the war in Ukraine in 2022, Mary Kaldor has argued that «this war is much more like a classic old war. It is a deep-rooted contest between two sides, and it is showing us the difficulty of using military force for (...) making people do what you want them to do. (...) We need to think about how to prevent this conflict from becoming (...) a New war». To make sense of this statement, one has to better understand what New wars are and identify to which extent its features are present in the current conflict. This paper scrutinises whether the current war in Ukraine exhibits characteristics of New wars and suggests possible revisions to the theoretical concept in light of recent developments. In view of the present conflict, it also considers whether the distinction between New and old wars is meaningful at all.

The New war hypothesis was put forward by Mary Kaldor in the late 1990s. Her central argument is that «during the 1980s and 1990s, a new type of organized violence has developed, especially in Africa and Eastern Europe», which is tightly connected to the phenomenon of globalization (Kaldor, 1999: p. 1). This type of conflict distinguishes itself by earlier forms of warfare by its *goals*, its *methods*, and its *funding*. Its qualities are embedded in a globalized world that works according to a market logic. Among the goals of the New wars, identity politics feature most prominently. Identity politics is a claim to power based on identity, which contrast to the geo-political or ideological goals of the past (Kaldor, 1999: p. 6). In terms of methods, New wars tend to employ insurgency and counterinsurgency tactics practiced by non-state combatants and aimed at controlling populations rather than territories. The New wars approach was criticised from the outset and further developed by authors such as Zygmunt Bauman (2001) or Herfried Münkler (2018). Critics have questioned «the novelty of means, methods, strategies, tactics and the level of brutality of the new wars» (Malešević, 2010: p. 314). The main criticism of the New wars paradigm is that its key characteristics are not actually new but were already present in previous conflicts. However, in the

Citation: Casula, Ph. (2025). Old or New? Russia's War against Ukraine and Post-Soviet identity politics. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 5–28, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.04.005>.

context of globalisation and the collapse of Soviet control in Central and Eastern Europe, the new conflicts that arose seemed different to those previously theorised. The outcome of the new global setup was that armies became involved in protracted civil wars and were better prepared for counterinsurgency and intervention than for prolonged land warfare and conquest. It is precisely this latter type of warfare that Russia appears to have unleashed in Ukraine in 2022, heralding the return of an old war. However, according to Kaldor, this conflict could evolve into a New war again.

The war against Ukraine

The Russian full-scale attack on Ukraine began on February 24, 2022, but the military conflict begun already in 2014, with the illegal take-over of Crimea by Russia and the military invasion of the Donbas region. Still, the outbreak of the full-scale war in Ukraine in 2022 took politicians and academics alike by surprise, as they downplayed the hardening of the Russian regime's stance towards the West and its increasingly assertive posture in the post-Soviet space. Since the change at the helm of the country in 1999, and despite ups and downs in Russia's relationship with Western countries, the Kremlin increasingly moved towards autocracy, tended to escalate the rhetoric against the West and repeatedly engaged in military threats and actual military operations against its neighbours. Yeltsin's successor started his tenure resuming the military campaign against Chechnya, heavily destroying its capital Grozny in a bombing campaign. This conflict lasted several years until the situation stabilized, also due to co-optation of Chechen elites. Stabilization and co-optation resulted in a highly repressive system of local governance. In Georgia, Russian «peacekeepers» became a tool of Russian control over South Ossetia, and in 2008, after several breaches of the ceasefire and a Georgian attack on Tskhinvali, Russia attacked and briefly occupied Georgian cities. Today South Ossetia and Abkhazia remain outside Georgian rule and are effectively under Russian control. In 2014, Russia illegally annexed Crimea and started a persistent conflict in the Ukrainian regions of Donetsk and Luhansk, using the Revolution of Dignity and the ouster of Ukrainian president Viktor Yanukovich as a pretext. As will be shown below, these military operations were often justified by pointing to an alleged threat to ill-defined members of a Russian community, «compatriots», or arguing in a more territorial vein, speaking to an equally ill-defined *Russkij Mir*. Additionally, Russian officials and the Russian media have depicted NATO, the United States and the EU as institutions and countries that were overstepping the bounds of international law by advancing into a putative Russian sphere of influence and seeking to further weaken Russia. Their use of the term *Collective West* glossed over differences and denies individual countries' subjectivities, creating an allegedly united bogeyman (Chimiris, 2022; Meduza, 2024). These justifications were increasingly grounded in a geopolitical worldview, in which large power blocks are invariably pitted against each other, while less powerful countries and nations are denied any agency of their own, thus mirroring largely assumptions of the realist school of international relations. Despite this Russian history of violence and autocratic development, as well as its anti-Western rhetoric, in 2022, Western observers were

surprised by the scale of the consequences that Russian elites were willing to accept for Ukraine, Russia itself and Europe as a whole, in terms of human suffering, economic costs, international relations, and the rules-based order.

This paper will focus exclusively on the period after 2022 and disregards the previous stages of the conflict. It is not aimed at providing an explanation of the full-scale war and rather focuses on its *modus operandi*. Neither does it aim to prove or disprove the accuracy of the New wars hypothesis; rather, it will use it as a starting point for analysing the conduct of the war. As a theoretical paper, it seeks to question and potentially refine the New wars hypothesis by complementing it with alternative viewpoints to enhance our understanding of the ongoing war in Ukraine.

Theoretical Framework: The New wars paradigm

The New wars hypothesis rests on three pillars: Identity politics, methods of war and funding. Mary Kaldor has focused on questions of *identity* and described them as a defining element of the New wars. In the course of New wars, claims to power are made on the basis of specific identities, for example, national, clan, religious or linguistic identities. Kaldor argued that the New wars contain an element of irrationality and subjectivity, as these identities are merely *labels*. Kaldor conceded that all wars entailed an identity dimension, but that «earlier identities were either linked to a notion of state interest or to some forward-looking project (...) The new identity politics is about the claim to power on the basis of labels», which «tend to relate to an idealized nostalgic representation of the past» and that are «inherently exclusive» in character (Kaldor, 1999: pp. 6–7). She claimed that it is the absence of forward-looking inclusionary projects that led to the emergence of identity politics and criticized the spread of such a type of identities via new forms of communication. Siniša Malešević, in contrast, questioned the strict distinction between ideology, including nationalism, and identity politics, as drawn by Kaldor: for him and others, identity is always embedded in ideology (Malešević, 2010: p. 325; cf. also Maynard, 2015). Succinctly put, «there is no identity without ideology, and no ideology can successfully mobilize mass support without constructing meaningful group labels» (Malešević, 2010: pp. 325–326). While this paper also rejects the distinction between identitarian and ideological conflicts (Maynard, 2015: p. 26), one point missed by both Kaldor and Malešević is the question of post-colonial identities. Frantz Fanon contended that violence was a *cleansing force* that contributes to freeing colonized people from an inferiority complex imposed on them by the colonizers (Fanon, 1963: p. 94). Violence is also a source of identity and national unity, it «binds [the colonized people] together as a whole, (...) a part of the great organism of violence which has surged upward in reaction to the settler's violence in the beginning» (Fanon, 1963: p. 93). While in the past, post-Soviet studies and post-colonial studies have been widely ignoring each other (Chioni Moore, 2011), the post-colonial dimension of the conflicts taking place in the post-Soviet space has been increasingly considered (Mälksoo, 2023). In principle, both fields of research agreed on one thing: that Russian colonialism was unique, and that Russia remained both the subject and object of colonialism and Orientalisation (Dikovitskaya, 2002). Still, this position does not deny Russia's colonial role in its

neighbourhood. From a postcolonial perspective, it is important to consider the physical role Russia plays in all post-Soviet conflicts, as well as the discursive role it fulfils in shaping national identities in the region. Postcolonialism and the resulting identities affect both the formerly colonised and the former colonisers.

The New wars concept also assumes that there was an important shift in the *methods* adopted in warfare. New wars are not about armies clashing in battles, capturing and holding territory, but about armed groups adopting guerrilla tactics to control populations or deploying drones to remotely survey or attack enemies (Kaldor, 1999: p. 7). Here, there is an unexpected analogy to Foucauldian thinking about politics and war: as demonstrated elsewhere (Casula, 2017), until 2022, a shift in Russian foreign policy could be observed, from sovereignty and war on the one hand, to biopolitics and security on the other. This shift holds for the post-Soviet space, where Russia made political claims based on putative identities, such as the Russian «compatriots». Other analysts have even argued that a general turn to biopolitics can be observed in all areas of Russian politics, including the management of «health, hygiene, nutrition, birth, sexuality» (Makarychev, Medvedev, 2015: pp. 45–46).

Sovereignty is the power register which is about conquering territories or holding onto them. Its final goal is to preserve itself, with no utopian goals implied. Within its territorial boundaries sovereign power operates with repression and a rule *by law*. Biopolitics, in turn, deals with the population as political and biological problem (Foucault, 2007: pp. 92–93; 245). Biopolitics uses an economic rationality of *laissez-faire*, controls and regulates the «natural» circulation of people and merchandise. Security measures and «humanitarian» interventions replace war. In New wars, in an apparent turn away from geopolitics, populations become more important than territory. In contrast to Foucault and Yves Winter (2008), whose hypotheses seem more apt to describe shifts in Western (foreign) policies, Kaldor focused on Eastern Europe and interpreted insurgency and counterinsurgency as defining features of the New wars. She highlighted the horizontally organized units that «operate through a mixture of confrontation and co-operation even when on opposing sides [and that] make use of advanced technology» (Kaldor, 1999: p. 8). Terror and guerrilla actions instead of conventional battlefields; different military strategies, population control rather than territory capture; different combatants, private armies, criminal gangs, and warlords instead of professional soldiers or conscripts. All this leads to highly decentralized conflicts. The erosion of the state monopoly on violence clearly came to the fore with the emergence of new combatants. In civil wars, it is the collapse of the state, which leads to the emergence of warlords and paramilitary groups, while in wars waged by neoliberal countries it is the conscious retreat of the state and the inscription of organized violence into an economic logic that prompts the state to delegate violence to other entrepreneurs of violence (Bauman, 2001). New wars blur traditional divisions such as «legal vs. illegal, private vs. public, civilian vs. military, internal vs. external and local vs. global» (Malešević, 2010: p. 312). However, Malešević also criticized that «the deliberate targeting of civilians and the use of terrorist and guerrilla tactics» are nothing new and that they were and remain an «essential tactic of all civil wars» (Malešević, 2010: p. 313). Traditional states might also employ tactics specifically designed to terrorize the opponent's or the own population.

The contrast between centralised and decentralised *modi operandi* also defines the economies of war. According to Kaldor, old wars were firmly rooted in the nation state, whose economy was organised centrally for the purposes of war. War economies are «totalizing and autarchic» (Kaldor, 1999: p. 9). Industrial production adapts to the needs of war and serves the military in order to achieve victory. The entire population is also mobilized for military or war-related activities. On the other hand, New wars are financed in a decentralised manner. Participation in war is low, and unemployment is high. While domestic production declines, there is a growing need for external resources or for resources produced by the warring parties themselves through «illegal trade in arms, drugs or valuable commodities (...). All of these sources can only be sustained through continued violence» (Kaldor, 1999: p. 9). However, considerations on the economic aspect go beyond that. Zygmunt Bauman distinguishes two types of New wars in the globalization era: «globalizing wars» and «globalization-induced wars». Globalizing wars are high-tech wars waged by an «international community» against low-tech opponents, in the name of human rights and often against states or groups which refuse neoliberal integration: «Their objectives do not include the conquest and the acquisition and takeover of a territory (...) The intention behind is to throw the heretofore closed territory wide open to the global circulation of capital» (Bauman, 2001: p. 16). In contrast, globalization-induced wars are much more reminiscent of Kaldor's model. They are low-tech wars fought between low-tech opponents. Bauman warns to treat them as «a reaction to globalization, resistance to the advancing globalizing forces, or a manifestation of the anti-globalization tendency» (Bauman, 2001: p. 19), instead they are the flip-side of globalization. Both Kaldor and Bauman concur that there is a link between both types of war: «One type of war sets the stage for the other», argues Bauman (*ibid.*, p. 25) and Kaldor concurs: «humanitarian intervention has not only failed to prevent the wars but may have actually helped to sustain them in various ways, for example, through (...) the effort to find political compromises based on exclusivist assumptions» (Kaldor, 1999: p. 10). The war in Bosnia-Herzegovina, Kaldor's main example, seems to confirm this vicious circle of civil war, international intervention and frozen conflict. All three phases are characterized by an internationalization of war and an internationalization of funding. What neither Bauman nor Kaldor predicted, however, is that the world could enter a phase of deglobalization. In such a phase, wars can be the expression of changes to the world order, a collapse of a rules-based system, the severing of ties in the commercial and political field, leading to a return of the state, and power being more wielded in terms of sovereignty than in terms of biopolitics. To summarize, Table 1 illustrates the opposing pairs of concepts that are crucial for the following analysis.

Table 1

Main distinguishing factors between New and old wars

Categories	New wars	Old wars
Type of power	Biopolitics, control of the population	Sovereignty, control of territory
Aims	Definition of population and its control identity politics	Conquer and hold territory; ideological (utopian) aims

Categories	New wars	Old wars
Methods	Guerrilla tactics, outsourcing of violence, decentralized finance	Clash of regular armies, centralized economic effort
Economies of war	Globalized wars (state collapse, civil war); Globalizing wars (state retreat, interventionism); internationalization of funding	Deglobalizing wars; return of the state and setting-up of war economies

Materials and methods, research questions

This paper is theoretical in nature. It examines key assumptions of the New war paradigm and compares them with insights from other theoretical approaches. The empirical starting point is Russia’s ongoing full-scale invasion of Ukraine. The paper is guided by the following primary research questions: What new insights or criticisms of the concept of New wars can be discerned in light of Russian aggression against Ukraine since 2022? In order to pursue this theoretical aim, the following secondary questions will be addressed: 1) Which multi-directional logics of identity politics emerge in the Ukrainian and Russian cases, and what role do post-colonial identities play specifically? The rise of non-state combatants is said to be a defining feature of New wars. What have been the Ukrainian and Russian experiences since 2022? 3) While the concept of New wars puts globalisation at the centre of its assumptions, how does deglobalisation determine the conflict in Ukraine?

Results and Discussion

Identity politics and the post-soviet National: Russia’s neo-colonialism vs. Ukraine’s post-colonial identity

For both Ukraine and Russia, questions of national identity play a crucial role in the conflict. In Russia, there emerged competing discourses about the Russian national, i.e. imperial identity, Russians abroad, the so-called Russian world, Russia and Europe, and about Ukraine. The conflict is cast in Russian political discourse as to be about a Russian identity as great power that must have zones of influence, and about the Ukrainians as either «nazis» or «brotherly people» or even as «one people» with the Russians. According to the shifting definitions, Ukrainians had to be «killed, killed, killed» (Dugin), deported or «de-Nazified», or brought back into the fold of the Empire. Russian discourses divide Ukrainian society into multiple layers and factions, both geographical and political. By segmenting Ukrainian society in this way, Russian propaganda attempts to divide it and erode opposition to the invasion. However, this segmentation also has consequences for Russian identity, which is potentially divided into different layers that either encompass, absorb or deny Ukrainian identity. These discourses are all united by the belief that Ukraine should not have its own political identity or subjectivity.

A first discourse is about some *Ukrainians as «Russians»* or as *bratskij narod*. This discourse seems to have been more prominent at the beginning of the war, when Ukrainian resistance was expected to be limited. There often was also a conflation within Russian propaganda between other peoples and «compatriots» (*sootečestvenniki*).

Zevelev distinguishes two approaches to the questions of «Russians» living outside the Russian state-borders: «The concept of compatriots began emerging in 1994 as a specific policy expressed primarily in laws, state programs, and foreign policy action. The concept of the Russian world, though its roots go back further, only became a part of active public discourse in 2007 (...)» (Zevelev, 2011: pp. 553–554). Federal Law no. 99-FZ on State Policy Toward Compatriots Living Abroad, adopted in May 1999 and amended in July 2010 is marked by ambiguity that Oxana Shevel criticized: it defined compatriots vaguely «by a virtually infinite combination of ethnic, linguistic, religious, cultural, and even professional characteristics. For example, the compatriots' definition in the law can accommodate an interpretation that all former Soviet citizens are Russia's compatriots» (Shevel, 2011: p. 89). This ambiguity reflects the failure of post-Soviet Russia to develop and define a national idea independent from imperial and Soviet experiences. The ambiguity was then used in South Ossetia 2008 as in Crimea 2014. Regarding South Ossetia Dmitri Medvedev claimed that Russian citizens were dying and that he had a duty to protect them (Medvedev, 2008). In this context, the mass bestowal of Russian citizenship (so-called *passportization*) has been a tool of Russian foreign policy in South Ossetia and in many other contested regions. Coerced passportization also takes place now in the temporarily occupied territories of Ukraine, where citizenship often becomes a requisite to receiving social services (Khoshnood, Raymond, Howarth, 2023).

Nuray Aridici noted a shift in official discourse away from «Russian citizens» (South Ossetia 2008) to «ethnic Russians» (Crimea 2014), who increasingly became the focus of Russia's politics abroad and who were used to justify military intervention (Aridici, 2014). The Kremlin's propaganda argued that «those [Ukrainians] who opposed the coup were immediately threatened with repression. Naturally, the first in line here was Crimea, the Russian-speaking Crimea. In view of this, the residents of Crimea and Sevastopol turned to Russia for help in defending their rights and lives» (Kremlin.ru, 2014). It should be added, however, that Crimea was for the Kremlin's propaganda both a population *and* a territory, as the Kremlin later included a territorial justification for annexation: Crimea as «a sacred place, (...) a holy land» (Kremlin.ru, 2021a).

In 2021, the Kremlin propaganda argued that a «forced change of identity» was taking place that amounted to using weapons of mass destruction against ethnic Russians: «The most despicable thing is that the Russians in Ukraine are being forced not only to deny their roots (...) but also to believe that Russia is their enemy. It would not be an exaggeration to say that the path of forced assimilation, the formation of an ethnically pure Ukrainian state, aggressive towards Russia, is comparable in its consequences to the use of weapons of mass destruction against us» (Kremlin.ru, 2021b). Interestingly, while it is now Russia that tries to engage in forced assimilation of Ukrainians, the Kremlin falsely attacked Ukraine on the same grounds. And on the second day of the Russian attack, the Kremlin argued as follows: «We had to stop that atrocity, that genocide of the millions of people who live there (...) The purpose of this operation is to protect people who, for eight years now, have been facing humiliation and genocide perpetrated by the Kyiv regime» (Kremlin.ru, 2022). In all cases, the Russian state never shared evidence or made more formal charges for such claims (Hinton, 2022). In all these cases, ill-defined populations were used to justify military

action. These arguments were used especially for the Ukrainians in the Donbas region. As for Ukrainians elsewhere, the argument was slightly modified in the first year of the war, depicting Ukrainians as hostages of the Ukrainian government: «The current events have nothing to do with a desire to infringe on the interests of Ukraine and the Ukrainian people. They are connected with the defending Russia from those who have taken Ukraine hostage and are trying to use it against our country and our people», stressing a common Soviet legacy shared by Ukrainians and Russians: «Your fathers, grandfathers and great-grandfathers did not fight the Nazi occupiers and did not defend our common Motherland to allow today's neo-Nazis to seize power in Ukraine» (Kremlin.ru, 2022). A year before the invasion, the Kremlin had made clear that it sees a unity between Ukrainians and Russians: «I said that Russians and Ukrainians were one people – a single whole. (...) It is what I have said on numerous occasions and what I firmly believe» (Kremlin.ru, 2021b). This is a peculiar imperial perspective that denies a separate Ukrainian identity and «swallows» it into a Russian national identity. Identity politics as justification of war highlight an attempt to get a population under control, requiring a definition of the population as a first step. Russian neo-imperialism tries to distinguish between good and bad Ukrainians. Good Ukrainians are those who identify as Russian and thus have to forsake their Ukrainian identity. Those who insist on a separate identity are deemed to be Nazis and are considered bad Ukrainians. They must be eliminated. The line between good and bad Ukrainians seems completely arbitrary. One such attempt consisted of analysing tattoos as symbols of political affiliation to identify alleged Ukrainian Nazis. In this case, the identity of the Ukrainians was literally inscribed on their bodies, used to make claims about their political affiliation, and used to justify harming them (PBS, 2022). There are numerous accounts of such checking for tattoos at checkpoints or in so-called Filtration camps (cf. also Finkel, 2024: pp. 225ff.): Russian soldiers «were told that Ukrainian nationalists have Nazi swastikas tattooed on their heels. (...) It was winter and the weather was cold, but they made them walk barefoot and without clothes» (quoted in Logvynenko, 2025: p. 262). Vakulenko recalled being controlled for tattoos at checkpoints in his hometown Izyum: «Finally, I had to show them my tattoos, even if only the ones on my arm. I honestly have no idea what tattoos those of Azov have, and if they have any individual ones at all» (Vakulenko, 2025: p. 35). For those who are deemed Nazis, human rights organisations have recorded abuse and torture in a network of prisons and detention centres, as the murder of Ukrainian Viktorija Roščyna shows, who herself died while researching the Russian detention system in the temporarily occupied territories (Gorbunova, 2025). The Independent International Commission of Inquiry on Ukraine concluded that «Russian authorities committed the crime against humanity of enforced disappearances and the crime against humanity of torture. These crimes have been carried out as part of a widespread and systematic attack against the civilian population. (...) Torture of detainees was particularly brutal during interrogations. (...) Russian authorities have systematically used sexual violence as a form of torture [and] The Commission further examined incidents involving the killing or wounding, by Russian armed forces, of captured or surrendering Ukrainian soldiers» (Human Rights Council, 2025).

Another discourse is the one that makes claims to *de-Ukrainize Ukraine*, implying that Russian and Ukrainian identities are incompatible, and there cannot be a

Ukrainian identity. One of the most obvious instances of such an identity politics has been the op-ed «What Russia Should Do with Ukraine» by Timofei Sergeitsev (2022). Sergeitsev is «an obscure columnist, political consultant and spin doctor, [who] has never before attracted such media interest» (Sorokina, 2022), however, publishing his piece with the state news agency RIA Novosti gives his opinion a quasi-official status. The most striking element in this treatise is the equation between Ukrainians and «Nazis». This leads Sergeitsev to construct a total opposition between Ukraine and Russia: «Denazification will inevitably also be a de-Ukrainization – a rejection of the large-scale artificial inflation of the ethnic component of self-identification of the population», and even more explicitly: «Ukraine, as history has shown, is impossible as a nation-state, and attempts to build one naturally lead to Nazism. Ukrainism is an artificial anti-Russian construction that does not have its own civilizational content, a subordinate element of an alien and alien civilization» (Sergeitsev, 2022). There is no place for a Ukrainian self-identification as Ukrainian, raising questions as on which Soviet assimilative vision contemporary Russia is drawing: any *Slijanje*, merging, or *Sbliženje*, rapprochement (Bassin, 2016: p. 158) seem impossible, as Russia portrays its war as a righteous continuation of the Great Patriotic war against Nazism. A similar position to Sergeitsev was previously expressed by the theoretician of Sovereign democracy, Vladislav Surkov in 2020: «There is no Ukraine. There is Ukrainianism. (...) there is no nation». Using derogatory vocabulary and supremacist language, he even predicted the possibility of genocidal practices: «What kind of Ukraine there will be, in what borders (...), how many Ukrainians there will be – these are open questions. And Russia will have to participate in the solution of these questions one way or another (...) Forcing brotherly relations is the only method that has historically proved effective in the Ukrainian direction» (Surkov, 2020). Ukraine was increasingly portrayed as an *anti-Russia*, its national identity devaluated as not carrier of a civilization of its own. In line with Art. 68 of the Russian constitution only Russians are a *gosudarstvo-obrazujuščij narod* or a *state-forming people*, giving it a special place in the multinational setup of the Russian Federation and in the whole post-Soviet region. Such a premise can provide the grounds to denying other peoples the right to an own political identity and justifies a neo-colonial Russian position. Already long before 2020, the Kremlin has cultivated this idea of Russians as driving «our nation's development, both culturally and demographically» (Kremlin.ru, 2013a; 2013b). As this demographic drive, however stopped, Russia's invasion of Ukraine is also about solving Russia's demographic crisis, replenishing it population with new «Slavic bodies»: hence, on the one hand, the so-called resettlements, the abduction of Ukrainian children (Talaver, 2023), or the forced «evacuations» of Ukrainians to Russia, while, on the other hand, «surplus bodies» of Russian criminals and convicts are sent to die on the battlefield.

Eugene Finkel aptly summarizes the shift in official Russian discourse that has taken hold with the full-scale invasion in 2022: «An invasion that began as an attempt to subjugate the state of Ukraine quickly morphed into a deliberate campaign to physically destroy Ukrainians as a group and Ukrainian statehood and identity as an idea. Invasion became genocide» (Finkel, 2024: p. 212).

In contrast to Russia's dictatorial, top-down organisation of society, which lacks a civic understanding of the nation or even lacks nationalism altogether (Rowley, 2000), Ukraine has managed to develop a rather pluralist and democratising society that is much more organised according to bottom-up principles (Hayoz, Stepanenko, 2024: p. 352). Ukraine also developed a patriotic nationalism or a civic understanding of Ukrainianness. The role of the Ukrainian language, and the alleged discrimination against the Russian language, are issues that have been distorted by Russian propaganda. The 2019 Law on Supporting the Functioning of Ukrainian as the State Language strengthened the use of Ukrainian as official language but did not prevent anyone from speaking Russian (Polityuk, 2019). The language issue became thornier after 2022, as «the predominance of the Ukrainian language significantly increased in both 2014 and 2022, with the latter change being much bigger than the former», and «many [Ukrainians] proudly stated that they had fully switched to Ukrainian or had come to speak it much more than before» (Kulyk, 2023: pp. 305–306). The language issue, the *Leninopad* of 2013/14, the decommunization laws of 2015 and 2022 led to an intensification of *derussification* as a form of *decolonization*, with intellectuals and politicians questioning the role of historical figures such as empress Catherine II, or Kiyv-born Mikhail Bulgakov (Kurkov, 2022; see also Betlii, 2023; Ahejeva, 2025: pp. 147–177). Olesya Khromeychuk argues that there was a national idea long before the war based on the experiences of «imperialist repression», «Soviet subjugation» and «opposed to imperialism» (Khromeychuk, 2022). Khromeychuk depicts the Ukrainian political nation as a melting pot, whose members speak «Crimean Tatar, Romanian, Hungarian, Bulgarian and many other languages in addition to Ukrainian [and] fluent Russian» (Khromeychuk, 2022). The Russian attack on Ukraine heightened the sense of a post-colonial national identity, fighting a war of liberation (Snyder, 2022): Russian and Soviet empires equally oppressed Ukrainians, irrespective of their language or religion. This post-colonial narrative is result of a specific memory-politics that highlights Ukraine as Russia's victim, including the man-made famine Holodomor as central memory element.

Overall, the Russian state is authoritarian, its society is at war, and much of what was discussed previously regarding national identity, particularly since 2014, has been implemented since 2022. This includes the reverence for the Great Patriotic War and the associated heroism, the disparagement of other post-Soviet societies, neo-colonialism, imperial and Soviet nostalgia, and anti-Westernism. The state promotes a national ideology that looks to the past, «in contrast to the Soviet Union, [the Kremlin] does not have a progressive utopia. If it offers anything, it is a caricature of a past century with traditional values, beautiful women and no gender freedoms (...) The Russian world that [the Kremlin] is bayoneting is not a positive alternative for Ukrainians» (Menšíkova, 2023: p. 91). It is precisely the nostalgic view of the Soviet past for which few feel nostalgia outside Russia, particularly not in Ukraine, while much depends on post-1991 development and previous status of the republic in question and age of the respondents (Nikolayenko, 2008; Russia Matters, 2021). One version of the Russian world proposed by Moscow is the Eurasian Union, which draws on the Gumilevian inspiration of Eurasianism (Bassin, 2016: p. 3). Since 2012, the Eurasian Union became an important foreign policy goal of Russia, which «needed

new explanatory rationales, for the purposes of which Gumilev's now well-known work and his legendary persona continued to offer a unique value and appeal» (Bassin, 2016: p. 239). The Eurasian Union must hence be seen as a corollary of Russian identity politics (Heller, 2015), as must the project of Novorossiia that equally draws on authors with Eurasianist-leanings, such as Dugin and Prokhanov (Laruelle, 2016).

Convicts not conscripts, against volunteers: Integration of non-state combatants vs. fostering internal competition

At first glance, the war against Ukraine appears to be a departure from the New war paradigm, as it is nation states fighting each other with regular armies over Ukrainian territory. However, this would be a short-sighted reading of the situation, as it would downplay other elements. These can be discussed at the two levels described above. The first level concerns the counterinsurgency elements of the war; the second, the biopolitical aspects. The two levels are interconnected. With regard to the first level, the deployment of military personnel not belonging to the regular armed forces is an obvious factor. However, the directions have been opposed: While the Ukrainian army has increasingly incorporated voluntary battalions since 2016 (Hayoz, Stepanenko, 2024: p. 360), Russia has relied more and more on non-regular troops initially, and later on foreign soldiers and mercenaries. The following comparison focuses solely on the status of these combatants as non-members of the regular armed forces. It disregards other features, such as the social, economic, and political backgrounds of the troops; their motivations; and their different status as either defenders in the Ukrainian case or as aggressors in the Russian case.

On the Ukrainian side, there has been a remarkable development of integrating non-state fighters into the Ukrainian armed forces and placing them under a single command (Kudelia, 2018: p. 269). From a sociological perspective, however, these non-state battalions are interesting because of their structure. Aliyev argues that in the beginning, Ukrainian armed formations had features of *state-parallel militia*, which are «fiercely independent and (...) growing increasingly critical of and disillusioned with the government» (Aliyev, 2016: p. 499). Weakened states are a precondition for the existence of state-parallel militias, and this definition could broadly be applied to the Ukrainian state in 2014. During the early phase of military confrontation of in Donbas after 2014, Kyiv started an Anti-terrorist operation (ATO), and «the deployment of Ukraine's conscript-based regular army in the east was disastrous» (Aliyev, 2016: p. 506). This weakness of the regular troops created the void necessary for other militias to step in. The characteristics of state-parallel militias comprise: 1) strong military capabilities, 2) political representation (and lack of accountability vis-a-vis the state), 3) popular support, and better equipment, stronger morale, and higher pay than the regular armed forces (Aliyev, 2016: pp. 503–504; 508). All this resulted in a tense relationship with the Ukrainian state, as these units pressured the government to be tougher on the Donbas situation. The Russian attack on Ukraine in 2022 brought movement into this tense balance. The Ukrainian state and Ukrainian state institutions not only gained legitimacy, but also became recipients of funding and Western military equipment, which allowed them to improve the capacities of the regular army as a whole. While the battalions were often financed by Ukrainian oligarchs, the Ukrainian

army was now sponsored by Western partners with whom it had previously cooperated in various international operations, such as in Iraq. The war made the army more efficient, covered the rifts within the Ukrainian elites and society and possibly led to an apparent consolidation of the state and society. Thus, external aggression from Russia and external (financial) support contributed to the consolidation of the military. In the future, however, private military companies could experience a comeback and «offer veterans a way to continue serving after demobilization» (Denisova, 2025).

There was a similar process on the Russian side. The war caused rifts within the elites that had to be solved. However, consolidation was achieved by authoritarian, violent means: the remaining liberals were brought into line, imprisoned or left the country, rifts within the military leadership, whose commanders were frequently replaced, were kept in check, among other by often replacing commanders. Russia's also fielded various paramilitary groups such as the Chechen Achmat or the Wagner Group. Wagner's rise and fall tell a lot about Russia's way of waging the Ukraine war. Wagner was founded presumably by former GRU-operative and neo-nazi Dmitriy Utkin in 2014, however its most visible leader became Evgenij Prigožin, who denied his connection with Wagner for a long time and formerly controlled Russia's *troll factory* (Aljazeera, 2022; Meduza, 2022). The links of Wagner to the Russian state appeared important from its inception (Kozera et al., 2020: p. 87) and despite appearing private, Wagner filled many gaps the Russian military left around the globe. In Aliyev's typology, Wagner resembles a *state-manipulated militia*, fielded along regular forces, paid by the state and deployed to do the «dirty jobs», similar to pro-Russian Chechen paramilitaries (Aliyev, 2016: p. 501). Reynolds (2019: pp. 1–5) claims that Wagner fails to be qualified as a private military company (PMC), because «it is not a true commercial entity operating in a global marketplace; (...) Wagner's place outside the market (...) stems from its origins as a covert creation of the Russian military». However, Wagner in Ukraine is different from Wagner in Syria or in African countries. While Wagner's history is connected with the conflict in Ukraine and especially with the Annexation of Crimea and the armed conflict in the Donbas region in 2014, the Russian state also relied on it during the Syria intervention. The company later expanded to Africa and deployed to Libya, Sudan and the Central African Republic (Matusevich, 2019; Kozera et al., 2020: pp. 87ff.; Margolin, 2024b: pp. 80–160), where it engaged in diamond and gold business. In Sudan and the Central African Republic, Wagner is less a fighting force as in Syria or Ukraine but more a «security provider, helping regimes with training, site defence, and the protection of high-level officials» (Reynolds, 2019: p. 8), putting it more squarely «into the market». The full-scale war in Ukraine from 2022 on, gave Wagner an unexpected boost. Wagner drew several thousand convicts to its ranks, underscoring that Wagner provides mostly «expendable» troops, especially in battle for Bakhmut. In 2023, Wagner had recruited 50'000 prisoners, of which only 10'000 have remained with Wagner, while the rest have either «been killed, wounded, gone MIA, deserted, or surrendered». However, 5'000 have been freed after returning from their tour in Ukraine (Meduza, 2023a). Wagner has been a tool for shielding wider society from the war, to uphold the notion of a «special operation». Wagner troops have been more flexible and decentralized than regular troops, copying the approach of the more modern Ukrainian forces (Meduza, 2023b). The Wagner group's

uprising in June 2023 highlighted both its quest for influence and real power as well as its dependence on the state and its lack of support by the Russian elites. While the group was able to march to Moscow almost unhindered, there seemed to be no plan for what to do once it had reached the gates of Moscow. Despite Prigožin's death, Wagner's legacy continues leading one military expert to conclude that a «Wagnerization» of Russian armed forces has taken place (Margolin, 2024a). The fall of Wagner came along with a normalization of war as a key part of state ideology (Hayoz, Stepanenko, 2024: p. 343).

The comparison between Ukrainian voluntary battalions and Wagner – despite all the obvious differences – confirms a basic principle of the New wars approach, namely that there are actually more fighters on the ground than just official soldiers, which is hardly surprising. What is unexpected, however, are the fluctuating and changing degrees of connection and competition with state structures. While the Ukrainian units appear to have been successfully integrated into the state forces, Wagner had gained such an autonomy that the Russian state attempted to tame it by forcing it to enter into a contractual relationship with the state, culminating in the mutiny of June 2023 against the MoD. At this point, Wagner posed such a threat to the Russian military leadership and the state itself that a de facto reorganization and subjugation of Wagner was the only viable option. Table 2 highlights the differences between Ukrainian and Russian non-state combatants.

Table 2

Comparison between Ukrainian and Russian non-state combatants

Ukrainian non-state troops	Russian irregular troops
Personnel: voluntary	Personnel: better pay, convicts freed from prison
Before the war: partly against the state, now incorporated	Supporting the state, supported by the state, finally against the state (MoD)
Ukraine-only, patriots: conviction driven	Global reach, criminals: mercenaries, pecuniary goals
Guerilla-tactics supported by the population	Guerrilla-tactics against the population
Well-trained and equipped	Poorly trained, poorly equipped
Before 2022: Mainly privately funded	Before 2022: mainly state-funded, self-funded

A key conceptual challenge, however, is how to deal with the tension between territory and population. While Ukraine officially pursues the goal of restoring a clearly defined territorial integrity of the internationally recognized 1991 borders, Russia appears to be much opaquer in its territorial claims, which range from the temporarily occupied territories to «all of Ukraine» (Connor, 2025). Tat'jana Stanovaja aptly noted that «all of [the Kremlin]'s ideas about a limitless Russia, about Russia not a territory but people, traditions, history appealed very much to the conservatives, hawks, and to the ultra-patriots who thought this to be a drive to expansion. But now this starts to be annoying, as an expansion without new demarcations is senseless» (Stanovaja, 2022) and deprives military action of a clear territorial aim. However, the temporary capture of Kherson shows that it is not only about territorial claims. During the occupation, the city was filled with examples of Russian propaganda aimed at

convincing the residents that they were now, or had always been, Russian, depicting «photos of blonde mothers and children in Ukrainian national dress», promoting social benefits (Higgins, 2023), and that Kherson was to be Russian «forever». This propaganda was not «the work of someone who is very interesting. And that itself is interesting. The propaganda has been poor. They do not really know their audience anymore», argued Timothy Snyder (quoted in Higgins, 2023). The effort to convince Ukrainians to be Russians consisted in reductionist visions of Ukrainian culture, reduced to folklore like in Soviet times, and stripped of any political consequence like autonomy, independence, or statehood. As Mario Loyola put it, by «annexing» territories such as Crimea, the Donbas region or Kherson, Russia has tacitly chosen territory over political control (Loyola, 2023). It is not a paradox that in the Russian war against Ukraine, sovereignty and biopolitics are both visible on the multi-layered battlefield (Weizman, 2017) of Ukraine: Russia is trying to conquer territory attacking the Ukrainian military, to demoralize and subdue the population in un-occupied territories, attacking civilian infrastructure and residential areas, terrorizing and controlling Ukrainians in the temporary occupied territories of Ukraine, by manipulating identities, withholding basic services or through violence and torture.

In contrast, the Ukrainian state fights the war much more according and exclusively to a sovereign logic, holding on to or freeing its territories, attacking Russian military assets both in Ukraine itself and in the Russian Federation, it has much less the necessity to fight according to biopolitical methods to define and control a (conquered) population. The Kursk incursion was never meant to be permanent. In Ukrainian perspective, both territory and population are well defined: the borders are those of 1991 and the population those within these borders. Following Loyola’s reasoning, however, Kyiv might face analogous questions about territory and population, as the reintegration of freed territories must be accompanied by the reintegration of those people who stayed on, which might be including «lustration mechanisms» (UATV, 2023). Hence, also in Ukrainian political discourse there is an awareness that the war is not only about territory but also about people: Defence minister Rustem Umerov stressed that the «priority remains protecting people, protecting the nation, liberating people from nearly 10 years of temporary occupation» (quoted in VOA, 2024); or the Ombudsman of Ukraine, Dmitro Lubinec, stressing that «we are fighting not only for territory, but also for the dignity of every human being» (Ombudsman, 2025). Also the Minister of Agrarian Policy acknowledged that «we are fighting not only for land, but also for people» (quoted in Government Portal, 2023). Table 3 below roughly recaps the logics the Russian imperialist and the national Ukrainian logics regarding territory and population.

Table 3

Comparison of national Ukrainian and Russian imperialist logics
on territory and population

Items	National Ukrainian	Russian imperialist
Territory	One determined national territory	Continuous need to expand, unclear borders
Population	One political community	Assimilation under imperial culture

(De)globalization and the financing of the war

Regarding finances, two aspects will be discussed in this section: first, the role of the state and the mobilization of its resources for war; second, how the Ukraine war can be gauged as globalizing or globalization-induced war. Globalizing wars are wars that aim «at the abolition of state sovereignty or neutralizing its resistance potential», they «shun territorial conquest and administrative responsibilities» (Bauman, 2001: p. 1). Here, Bauman's point of reference are Western «humanitarian interventions», conducted in the name of the «international community», however, this community is, for Bauman, a bluff: «There is hardly another way of bringing the international community closer to reality than flexing muscles in its name» (Bauman, 2001: p. 16). The key point however is, that these globalizing wars have an effect to bring or keep the attacked state within the system of a globalized economy and «to adopt the neoliberal model demanded by the globalization» (Ramonet, quoted in Baumann, 2001: p. 16), not to conquer and to occupy territory but to «throw the heretofore closed territory wide open to the global circulation of capital, money and commodities» (Baumann, 2001: p. 16). From this perspective, the Russian attack on Ukraine will be analysed here as a *deglobalizing* war: in 2014, Russia first removed Crimea and then the Donbas region from the global circulation of capital through annexation, and in 2022, it removed itself from globalization. It is important to note, however, that as Russia and Western countries increasingly diverged, and Russia distanced itself from Western globalization, it concurrently made efforts to remain participant in other global flows and networks. Therefore, while Russian politics and rhetoric may be anti-Western, they do not necessarily espouse anti-capitalism and perhaps not even anti-globalization stances. Instead, Russia appears to be seeking new partners for an alternative form of globalization. «Since the start of the Ukraine crisis in 2014, Russia has intensified cooperation with China in an apparent 'pivot' to Asia. However, while this is presented in both Russia and Western countries as a sudden one, the broader context shows that this is more a gradual recalibration that has been taking place over several years. (...) The 'pivot' was declared by [the Kremlin] in 2012 in the same year that Russia hosted the APEC summit» (Kuhrt, 2018: p. 254). 2022 brought an enormous acceleration into this decoupling from western countries and rapprochement with Asia, especially with China. This pivot is especially visible regarding Russia's prime contribution to the global market: crude oil. While shipments to Northern Europe came completely to a halt by December 2022, in April 2023 out of Russia's 3.39 billion barrels daily, 2.75 went to Asia. According to the International Energy Agency, in April 2023, «Russian oil exports in March soared» (IEA, 2023). «While Russia's oil revenues rebounded by \$1 billion to \$12.7 billion, they were still down 43% compared to a year ago» (Moscow Times, 2023). This deglobalizing war, however, is not a «hit and run affair» that Bauman had in mind (Bauman, 2001: p. 17). For both Ukraine and Russia, the war consumes high resources usually to be allocated to other ends. For the aggressor-state, Russia, this is widely an old war, in which the state had diverted and mobilized resources for military purposes long before 2022 and even before 2014, morphing into *military statism* or into a *militarization of society* (Hayoz, Stepanenko, 2024: pp. 350–354). Additionally, Mark Galeotti and Anna Arutunyan have shown how organized crime played a key role in the war economies in Donbas and in Crimea

since 2014 (Galeotti, Arutunyan, 2022), triggering the form of economy that Kaldor deems to be typical for New wars, especially in the temporary occupied Donbas. Overall, «the scale may vary but the Russian economy is on a war footing. Maintaining that bellicose posture is Russia's top economic priority, according to the country's minister of finance» (Kasparov, 2025).

Ukraine, the aggressed state, did not prepare for war with its neighbour. On the contrary, «from the middle of the 1990s until 2014 Ukraine had conducted a consistent policy of disarmament [and] sharply reduced its army personnel» (Hayoz, Stepanenko, 2024: p. 358). Nowadays, it must not only cover the costs of wartime military spending and ramp up its military industry but also address civilian losses and infrastructure destruction. Consequently, in economic terms, Ukraine is effectively fighting an old war, necessitating the mobilisation of all available state resources. Unlike Russia, however, Ukraine can rely more on foreign assistance. Its armed forces and overall budget have received substantial subsidies from Western states, including for the payment of government salaries, pensions, and medical infrastructure (Liu, 2022). This discussion gains additional importance as with Donald Trump and its *America First* policy, the United States seemingly emerged as a deglobalizing power. The U.S. took a much more sceptical stance towards its allies both in economic and military terms, de facto, leaving much of the support to Ukraine to European countries. The Kiel Institute for the World Economy, which monitors support for Ukraine, has highlighted that European contributions have exceeded those of the US since March 2025. However, there is still a discrepancy between the aid that has been pledged and the aid that has been disbursed: «Europe could fully compensate for the halt in U.S. aid, if each of the European countries and the EU institutions (...), would mobilize 0.21% of their GDP to Ukraine» (Irto et al., 2025: p. 8). The study also shows, that Denmark and Estonia were already above target, committing roughly 0.7% of their 2023 GDP to Ukraine, followed by Lithuania and Latvia (0.5%), and Sweden and Finland (0.3%) (Irto et al., 2025: pp. 8–9). From the Ukrainian perspective, this war could also be read as a globalising war, as it is about bringing and keeping the country closer to Western (European) centres of economy and politics.

To summarize, in economic terms, the war in Ukraine has elements of an old war for both Russia and Ukraine, as both countries have to devote a high proportion of their resources to financing the war and both are approaching the establishment of a war economy. Unlike Ukraine, it seems that the Russian economy and general population are less involved and engaged in direct military operations. However, there are certainly huge regional differences. A substantial proportion of the workforce is now directly or indirectly economically linked to the war economy. Furthermore, Russia has suffered almost no infrastructure losses, as the war is only being waged in Ukraine. Ukraine, on the other hand, has to use all its human and material resources to defend itself. Ukraine received overt external support, whereas Russia's support was initially covert and transactional. Russia received support in the form of arms supplies from Iran and North Korea, as well as personnel from various Central Asian countries, North Korea and Cuba (Hartog, 2025). As the United States under Trump adopted a more ambiguous stance, Russia's international support became more overt. Both China and India have maintained good relations with Moscow: the former has become

Russia's main trading partner, while the latter is a major buyer of Russian oil. According to the Bruegel think tank, both Asian countries, which did not impose sanctions on Russia, are among the top providers of goods subject to export bans (Bruegel, 2025). For Ukraine, it is not only a de-colonial war but also a war to stay within a Western or at least European global order, to gain access to the European Union, while for Russia it is a deglobalizing war that decouples itself and the temporarily occupied territories from Western-style globalization while accelerating and deepening Russia's pivot to the East.

Conclusions

In light of the way the war in Ukraine is waged, does the distinction between old and New wars still make sense? Empirically, there probably never were pure cases of New wars, as critics such as Malešević have already outlined. Rather, New wars are much more an Ideal type in the Weberian sense. The 2022 full-scale invasion of Ukraine by Russia further confirms this assessment. As an analytical tool, though, the New wars hypothesis remains useful, as this paper has shown. It focuses analytical attention on specific aspects of the conflict, such as identity politics, the type of combatants involved and the global economics of war. Nevertheless, this paper has also demonstrated that the New wars hypothesis can be further refined in the context of the war in Ukraine. Postcolonialism and deglobalisation have been proposed here as two key notions to be added to Kaldor's original continuum between old and New wars.

Regarding the first dimension and the multi-directional logics of identity politics, Russian identity discourses under the current leadership have increasingly focused on the primacy of Russia within the post-Soviet space, and the forced assimilation and subjugation of other peoples within a renewed empire. Such an imperial and dictatorial Russian identity leaves no room for a separate Ukrainian national subjectivity, unless it is subaltern and reduced to cultural clichés. For Russia itself, the post-colonial era never seems to have been fully achieved, in the sense of a conscious recognition of Russia's past and present imperialism in the Eurasian space, including in Ukraine. The entire «Ukrainians and Russians are one people» propagandistic discourse, or the assumption of a Ukraine and Russia as «brotherly people» are a denial of Russia's colonial past and of other peoples' identities. Instead of recognizing its negative effects on other societies, Russia rather reverted to a neocolonial stance vis-a-vis its neighbourhood. «Russian colonialism and Russian colonial identity are not reformable (...). Nearly three years have passed since the full-scale invasion of Ukraine, and we still have not seen any roadmap from Russian intellectuals on how to rethink Russian colonialism» (Kassymbekova, 2024).

The Ukrainian discourse instead stresses Ukrainian multinationality, but also underscores distance from the Soviet legacy. In contrast to the aggressor state's case, the war is not about restoring an imperial past, but to restore and to confirm the Ukrainian nation, decolonizing it from Russian influence. In contrast to the Russian neo-imperial discourse, it not only displays a negative assessment of the Soviet and Russian imperial legacy but also provides a vision for the future of Ukraine, possibly

continuing an Ukrainian Europeanization process. While the Russian neo-imperial discourse is backward looking, the Ukrainian one is forward-looking. The 2022 full-scale invasion has only accelerated this process.

With regard to the second dimension, this paper has demonstrated that the emergence of Wagner in Russia and of voluntary battalions in Ukraine should not mislead observers into conflating them into a broad category such as PMC. Also, the comparison should not lead to the conclusion that there has been an increase in the number of PMCs and militias in New wars. Instead, Wagner and the Ukrainian voluntary battalions demonstrate the numerous ways in which non-state combatants can be used in armed conflict and controlled by the state. While Wagner might function as a typical PMC in other theatres of war, albeit under state influence and control, in Ukraine it has developed a life of its own, with varying degrees of independence and influence according to the whims of battle and the Kremlin. Wagner was given a great deal of leeway, but when it overstepped the mark by rebelling against the Ministry of Defence and was brought back into line. The topic of foreign mercenaries in the Russian military has been mentioned only in passing. Similarly, Ukrainian volunteer battalions were largely independent before 2022, but have since then been successfully reintegrated into state structures, as the state and these units now share the same goals. This development in no way diminishes the accomplishments they achieved, for example in defending Mariupol and the Azovstal steelworks. While Russia fostered competition between various regular and irregular forces at the beginning of the war, Ukraine seemed to be more successful in integrating as many groups as possible. These two approaches also served a social purpose: as long as Wagner was prominently fighting in Ukraine, its presence and role on the battlefield lent credence to the propaganda of the *special military operation* narrative. However, its downfall symbolised the normalisation of war within Russian politics and society. The integration of Ukrainian voluntary battalions, on the other hand, indicated unity among different strands of Ukrainian politics and society in the face of Russian aggression. Under a different guise this process as well, symbolized a normalisation of warfare. As mentioned above, however, after the war, there might be a return of Ukrainian non-state military groups.

Finally, the question regarding financing of the war points at the much larger issue of deglobalization: The war in Ukraine is neither a globalization-induced, nor a globalizing war, but possibly the first major war of *deglobalization*, defined here as a decoupling between Western countries, including Ukraine, on the one hand, and Russia and possibly China on the other hand. This decoupling has been chosen by the Russian leadership in a move that Alexander Etkind calls a Russian «disruptive campaign against modernity» (Etkind, 2023: p. 8) and which would reflect Vadim Tsimbursky's idea that cutting ties from Europe was the only option for Russia, which is «too weak and fragmented within to succeed in a globalized world» (Krastev, Holmes, 2024). For Ukraine, however, this war could be indeed a globalizing one, with European resources available to bring and keep Ukraine into liberal globalisation, especially given the expected influx of investment after the war and the reforms undertaken by Ukraine to align with EU standards. The Russian decoupling does not mean an end to the capitalistic, globalized mode of production, in neither part of the world, but implies that capitalism might rein in separate systems that are hostile to

each other, and that each capitalism will be governed by its own rules. In particular, Russian identity politics is widely silent about globalization-induced market exchanges – while authors such as Dugin or Prokhanov tend to restore some sort of socialism (particularly the latter), the Russian state just seeks new partners to undertake such exchanges, largely based on resource extraction. Hence, official Russia is anti-Western, but not anti-market. Thus, Ukraine, together with Europe, might establish a separate space from Russia. The results of the analysis are summarised in the table below (table 4).

Table 4

Dimensions of the New war paradigm in regard to Ukraine and Russia

Items	Ukraine	Russia
Identity politics	Patriotic nationalism, civic understanding of Ukrainianness, preserving the nation, post-colonial, integrative internally, rejection of the Imperial and Soviet past, vision for a future	Neo-colonialism, neo-imperialism, chauvinism, revanchist affirmation of the Imperial and Soviet past, destroying Ukrainian identity, future based on imperial-Soviet continuity
Modes of warfare	Integration of non-state combatants	Mobilization of all forms of combatants, fostering internal competition
Financing	Mobilization of the entire state economy, external financing, integration with Western countries	Mobilization of the entire state economy, deglobalization, separation from Western countries

Future research could focus on understanding the dimensions and mechanisms of deglobalisation, and the formation of potential blocs for exchange and interaction. While the post-1945 rules-based order was never perfect, all major powers formally adhered to it. This order was also the basis for the post-1990 globalization, a *unipolar moment*, that allowed to justify Western military interventions into civil wars. This order has now been shattered, creating power-based spheres of influence and increasing multipolarity, with no rules- or value-based ordering principles in place. This makes the type of conflict seen in old wars more likely. However, as the Ukrainian case shows, the current conflict has characteristics of both old and New wars. Further research could also examine how postcoloniality shapes the conflict from the perspective of the aggressor state seeking to re-establish a colonial situation and from Ukraine's perspective as it fights to maintain its sovereignty, thereby contributing to Europe's independence.

References

- Ahejeva, V. (2025). *Za laštukami imperii*. Kyiv: Vichoda.
- Aliyev, H. (2016). Strong militias, weak states and armed violence: Towards a theory of 'state-parallel' paramilitaries. *Security Dialogue*, 47(6), pp. 498–516.
- Aljazeera, (2022). Russia's Yevgeny Prigozhin admits owning Wagner mercenary force, September 26. Retrieved from: <https://www.aljazeera.com/news/2022/9/26/russias-prigozhin>
- Aridici, N. (2014). How Vladimir Putin has changed the meaning of Russian. *The Conversation*, April 9. Retrieved from: <https://theconversation.com/how-vladimir-putin-has-changed-the-meaning-of-russian-24928>
- Bassin, M. (2016). *The Gumilev Mystique. Biopolitics, Eurasianism, and the Construction of Community in Modern Russia*. Ithaca; London: Cornell UP.

- Bauman, Z. (2001). Wars of the Globalization Era. In: *European Journal of Social Theory*, 4(1), 11–28.
- Betlii, O. (2022). The Identity Politics of Heritage. *Journal of Applied History*, 4(1–2), 149–169.
- Bezruk, T., Umland, A., Weichsel, V. (2015). Der Fall Azov: Freiwilligenbataillone in der Ukraine. *Osteuropa*, 65(1/2), 33–41.
- Bloomberg. (2023). *Russian Oil Exports Rebound to Reignite Doubts Over Output Cut*. Retrieved from: https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-04-17/russian-oil-exports-rebound-to-reignite-doubts-over-output-cut?re_source=boa_related&leadSource=uverify%20wall
- Bruegel. (2025). *Russian foreign trade tracker*. Retrieved from: <https://www.bruegel.org/dataset/russian-foreign-trade-tracker>
- Casula, P. (2017). Russia's Foreign Policy from the Crimean Crisis to the Middle East: Great Power Gamble or Biopolitics? *Rising Powers Quarterly*, 1(1), 27–51.
- Chimiris, E. (2022). The Collective West Concept and Selected Western Actors (Germany, Norway, Estonia, NATO) in the Russian Media: Post-Crimea Dynamics. *Global Journal of Human-Social Science*, 22(1), 1–12. <https://doi.org/10.34257/GJHSSFVOL22IS1PG1>
- Chioni Moore, D. (2001). Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *PMLA*, 116(1), 111–128.
- Conner, R. (2025). All of Ukraine is our. *Deutsche Welle*, June 20. Retrieved from: <https://www.dw.com/en/putin-all-of-ukraine-is-ours-in-theory-eyes-sumy-city/a-72990253>
- Cooper, J. (2022). Implementation of the Russian Federal Budget during January–July 2022 and Spending on the Military. *SIPRI Background Paper*, October. Stockholm: SIPRI.
- Denisova, K. (2025). Ukraine eyes building its own private military companies – their role, legal framework remain unclear. *The Kyiv Independent*, July 15. Retrieved from: <https://kyivindependent.com/three-years-into-all-out-war-ukraine-eyes-building-its-own-private-military-companies>
- Dikovitskaya, M. (2002). Does Russia Qualify for Postcolonial Discourse? A Response to Ekaterina Dyogot's Article. *Ab Imperio*, 2, 551–557.
- Dugin, A. (2015). *Ukraina: Moja Vojna – Geopoliticheskii Dnevnik*. Moscow: Tsentrpoligraf.
- Etkind, A. (2023). *Russia against modernity*. Polity Books.
- Fanon, F. (1963). *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
- Finkel, E. (2024). *Intent to Destroy: Russia's Two-hundred-year Quest to Dominate Ukraine*. New York: Basic Books.
- Foucault, M. (2007). *Security, Territory, Population*. New York: Palgrave.
- Friedman, O. (2018). *Russian "Hybrid Warfare" Resurgence and Politicization*. London: Hurst.
- Galeotti, M., Arutunyan, A. (2022). *Rebellion as racket Crime and the Donbas conflict 2014-2022*, July 11. Retrieved from: <https://globalinitiative.net/analysis/donbas-conflict-crime/>
- Gorbunova, Y. (2025). Torture, Death of a Ukrainian Journalist in Russian Custody. Retrieved from: <https://www.hrw.org/news/2025/05/05/torture-death-ukrainian-journalist-russian-custody>
- Government Portal. (2023). “*My boremosja ne lishe za zemli, a i za ljudej*”, – Mikola Sol'skij, March 23. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/news/my-boremosia-ne-lyshe-za-zemli-a-i-za-liudei-mykola-solskyi-pro-vnesennia-zmin-do-zakonoproektiv-pro-vidpovidalnist-za-kolaboratsionizm>
- Higgings, C. (2023). “I too was an orangutan in a zoo: Russia's bizarre propaganda in Ukraine”. *The Guardian*, February 19. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/world/2023/feb/19/russia-bizarre-propaganda-kherson-ukraine>
- IEA International Energy Agency. (2023). *Oil Market Report – April 2023*, IEA, Paris. Retrieved from: <https://www.iea.org/reports/oil-market-report-april-2023>
- Hartog, E. (2025). *The Cubans caught in Moscow's endless war*, January 13. Retrieved from: <https://www.politico.eu/article/putins-passport-trap-the-cubans-caught-in-moscows-endless-war/>
- Hayoz, N., Stepanenko, V. (2024). The social organization of war: Ukrainian and Russian societies mobilized for war. *Soziale Systeme*, 28(2), 341–371.
- Heller, R. (2019). From community politics to the politicisation of community: the role of identity in Eurasian economic integration. *East European Politics*, 35(2), 122–142.

- Hinton, A. (2022). Putin's claims that Ukraine is committing genocide are baseless, but not unprecedented. *The Conversation*, February 25. Retrieved from: <https://theconversation.com/putins-claims-that-ukraine-is-committing-genocide-are-baseless-but-not-unprecedented-177511>
- Human Rights Council. (2025). *Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine*. Retrieved from: <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2025/03/report/auto-draft/202503-A-HRC-CoI-Ukraine.pdf>
- Irto, G., Kharitonov, I., Nishikawa, T., Trebesch, C. (2023). Ukraine Aid: How Europe Can Replace US Support? *Kiel policy Brief*, 186, 1–35.
- Kaldor, M. (1999). *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford UP.
- Kaldor, M. (2022). *An Interview with Mary Kaldor: Insights into the Russian Invasion of Ukraine*, March 30. Retrieved from: <https://www.paccsresearch.org.uk/blog/an-interview-with-mary-kaldor-insights-into-the-russian-invasion-of-ukraine/>
- Kasparov, G. (2025). *Actually, Forever Wars Are Bad*, July 12. Retrieved from: <https://www.thenextmove.org/p/actually-forever-wars-are-bad>
- Kassymbekova, B. (2024). Russian colonialism is not reformable, says historian Botakoz Kassymbekova. *Kyiv Independent*, December 10. Retrieved from: <https://kyivindependent.com/russian-colonialism-is-not-reformable-says-historian-botakoz-kassymbekova/>
- Khoshnood, K., Raymond, N., Howarth, C. (2023). *Forced Passportization in Russia-Occupied Areas of Ukraine*. Retrieved from: <https://files-profile.medicine.yale.edu/documents/1ff2dc9f-3511-4973-a064-fb472f4cdb60>
- Khromeychuk, O. (2022). "Putin Says Ukraine Doesn't Exist. That's Why He's Trying to Destroy It". *New York Times*, November 1. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2022/11/01/opinion/ukraine-war-national-identity.html>
- Krastev, I., Holmes, S. (2014). Russia's aggressive isolationism. *The American Interest*, 10(3). Retrieved from: <https://www.the-american-interest.com/2014/12/10/russias-aggressive-isolationism/>
- Kozera, C. A., Bernat, P., Güler, C., Popławski, B., Sözer, M. A. (2020). Game of Proxies – Towards a new model of warfare: Experiences from the CAR, Libya, Mali, Syria, and Ukraine. In: *Security and Defence Quarterly*, 31(4), 77–97. <https://doi.org/10.35467/sdq/131787>
- Kremlin.ru. (2013a). *Russian Popular Front conference* [English], December 5. Retrieved from: <https://eng.kremlin.ru/transcripts/6371>
- Kremlin.ru. (2013b). *Russian Popular Front conference* [Russian], December 5. Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/19787/work>
- Kremlin.ru. (2014). *Address by President of the Russian Federation*, March 18. Retrieved from: <http://eng.kremlin.ru/transcripts/6889>
- Kremlin.ru. (2021a). *Concert in honour of anniversary of Crimea's reunification with Russia*, March 18. Retrieved from: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/65174>
- Kremlin.ru. (2021b). *On the Historical Unity of Russians and Ukrainians*, July 12. Retrieved from: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Kremlin.ru. (2022). *Address by the President of the Russian Federation*, February 24. Retrieved from: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>
- Kudelia, S. (2018). Ukraine's Emerging Security State. *Current History*, 117/801, 264–270.
- Kuhrt, N. (2018). Asia-Pacific and China. In: A. Tsygankov, *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy* (pp. 254–268). London: Routledge.
- Kulyk, V. (2023). National Identity in Time of War: Ukraine after the Russian Aggressions of 2014 and 2022. *Problems of Post-Communism*, 71(4), 296–308. <https://doi.org/10.1080/10758216.2023.2224571>
- Kurkov, A. (2022). Why is one of Kyiv's iconic authors now reviled in Ukraine? Retrieved from: <https://www.theneweuropean.co.uk/mikhail-bulgakov-friend-or-foe-andrey-kurkov/>
- Laruelle, M. (2016). The three colors of Novorossiia, or the Russian nationalist mythmaking of the Ukrainian crisis. *Post-Soviet Affairs*, 32(1), 55–74. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2015.1023004>
- Liu, N. (2022). US Sending 'Billions' to Fund Ukraine Government Operations. *Voice of America*, July 09. Retrieved from: <https://www.voanews.com/a/us-sending-billions-to-fund-ukraine-government-operations/6652145.html>

- Logvynenko, B. (2025). *De-Occupied. Stories of Ukrainian Resistance*. Kyiv: Ukraïner.
- Makarychev, A. (2012). Human security as a “floating signifier”: Russia’s reinterpretation of the concept. In: M. Kaldor, M. Martin, N. Serra, *National, European and Human Security* (pp. 152–164). London: Routledge.
- Makarychev, A., Medvedev, S. (2015). Biopolitics and Power in Putin’s Russia. *Problems of Post-Communism*, 62(1), 45–54. <https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1002340>
- Mällksoo, M. (2023). The postcolonial moment in Russia’s war against Ukraine. *Journal of Genocide Research*, 25(3–4), 471–481.
- Malešević, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*. Cambridge: Cambridge UP.
- Margolin, J. (2024a). *After Prigozhin, the Wagner Group’s Enduring Impact*. Retrieved from: <https://warontherocks.com/2024/10/after-prigozhin-the-wagner-groups-enduring-impact>
- Margolin, J. (2024b). *The Wagner Group: Inside Russia’s Mercenary Army*. Reaktion Books.
- Matusevich, M. (2019). Russia in Africa. *Insight Turkey*, 21(1), 25–40.
- Maynard, J.L. (2015). Identity and Ideology in Political Violence and Conflict. *St Antony’s International Review*, 10(2), 18–52.
- Medvedev, D. (2008). *Statement on the Situation in South Ossetia*, August 8. Retrieved from: http://archive.kremlin.ru/eng/speeches/2008/08/08/1553_type82912type82913_205032.shtml
- Meduza. (2022). Prigozhin wins libel case against journalist who described him as Wagner Group “owner”. *Meduza.io*, February 6. Retrieved from: <https://meduza.io/en/news/2023/02/06/prigozhin-wins-libel-case-against-journalist-who-described-him-as-wagner-group-owner>
- Meduza. (2023a). Prigozhin says more than 5,000 former prisoners have been freed after serving in Wagner Group. *Meduza.io*, March 26. Retrieved from: <https://meduza.io/en/news/2023/03/26/prigozhin-says-more-than-5-000-former-prisoners-have-been-freed-after-serving-in-wagner-group>
- Meduza. (2023b). The “cannon fodder” advantage. Why Wagner Group is more effective on the battlefield than the Russian military. *Meduza.io*, March 22. Retrieved from: <https://meduza.io/en/feature/2023/03/22/the-cannon-fodder-advantage>
- Meduza. (2024). The Collective West: What is Putin really talking about when he rails against the West? *Meduza.io*, February 20. Retrieved from: <https://meduza.io/en/feature/2024/02/20/the-collective-west>
- Menšikova, M. (2023). *Levyé i vojna v Ukraïne*. In: N. Plotnikov, *Pered licom katastrofy* (pp. 87–91). Berlin: LIT.
- Morozov, V. (2015). *Russia’s postcolonial identity. A subaltern empire in a eurocentric world*. London: Palgrave.
- Moscow Times. (2023). Russian Oil Exports Hit Near 3-Year High in March Despite Revenue Drop. Retrieved from: <https://www.themoscowtimes.com/2023/04/14/russian-oil-exports-hit-near-3-year-high-in-march-despite-revenue-drop-a80828>
- Mulford, J.P. (2016). Non-State Actors in the Russo-Ukrainian War. *Connections*, 15(2), 89–107.
- Münkler, H. (2018). Neue Kriege. In: *Handbuch Staat* (pp. 1883–1888). Wiesbaden: Springer.
- Nikolayenko, O. (2008). Contextual effects on historical memory: Soviet nostalgia among post-Soviet adolescents. *Communist and Post-Communist Studies*, 41(2), 243–259.
- Ombudsman. (2025). *Bazovi potrebi pid okupacieju: jak Rosija porushue mizhnarodne gumanitarne pravo*, August 07. Retrieved from: https://ombudsman.gov.ua/news_details/bazovi-potrebi-pid-okupaciyeyu-yak-rosiya-porushuye-mizhnarodne-gumanitarne-pravo
- PBS. (2022). *Patriotic tattoos become a liability*, August 10. Retrieved from: <https://www.pbs.org/newshour/show/patriotic-tattoos-become-a-liability-for-ukrainians-amid-reports-of-russian-torture>
- Reynolds, N. (2019). *Putin’s Not-So-Secret Mercenaries: Patronage, Geopolitics, and the Wagner Group*. Retrieved from: <https://carnegieendowment.org/research/2019/07/putins-not-so-secret-mercenaries-patronage-geopolitics-and-the-wagner-group?lang=en>
- Rowley, D.G. (2000). Imperial versus national discourse: the case of Russia. *Nations and Nationalism*, 6(1), 23–42.

Russia Matters. (2021). *Back in the USSR: Are Residents of Former Republics Better Off 30 Years Later?*, December 16. Retrieved from: <https://www.russiamatters.org/blog/back-ussr-are-residents-former-republics-better-30-years-later>

Sergeitsev, T. (2022). Chto Rossiya dolzhna sdelat s Ukrainoi. *RIA Novosti*, April 5. Retrieved from: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html> [English translation see: <https://ccl.org.ua/en/news/ria-novosti-has-clarified-russias-plans-vis-a-vis-ukraine-and-the-rest-of-the-free-world-in-a-program-like-article-what-russia-should-do-with-ukraine-2>]

Shevel, O. (2011). *Migration, Refugee Policy, and State Building in Post-communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Snyder, T. (2022). The War in Ukraine Is a Colonial War. *The New Yorker*, 28.04.2022. Retrieved from: <https://www.newyorker.com/news/essay/the-war-in-ukraine-is-a-colonial-war>

Sorokina, Yu. (2022). Who Is the Author of Russia's "Blueprint for Genocide" Essay? *The Moscow Times*, April 7. Retrieved from: <https://www.themoscowtimes.com/2022/04/06/who-is-the-author-of-russias-blueprint-for-genocide-essay-a77223>

Stanovaya, T. (2022). *Vse eti idei Putina*, November 25. Retrieved from: <https://t.me/stanovaya>

Surkov, V. (2020). "Mne interesno deystvovat' protiv realnosti". Retrieved from: <https://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html>

Talaver, S. (2023). Russia's war is a failed answer to its demographic crisis. *Jacobin Magazine*, April. Retrieved from: <https://jacobin.com/2023/04/russia-ukraine-war-putin-demographic-crisis-social-reproduction-biopolitical-imperialism>

UATV. (2023). *National Security Council Secretary presented 12 steps plan for Crimea's liberation*, April 3. Retrieved from: <https://uatv.ua/en/national-security-council-secretary-presented-12-steps-plan-for-crimea-s-liberation/>

Vakulenko, V. (2025). *Ich verwandele mich*. Weimar: Mauke Verlag.

VOA. (2024). Umerov: Ukraina vede borot'bu za zvil'nennja usiuh svoih teritorij. *Voice of America Ukrainian*. Retrieved from: <https://www.holosameryky.com/a/umerov-ukrayina-vede-borotbu-za-vsi-terytoriyi/7864938.html>

Weizman, E. (2017). *Hollow land: Israel's architecture of occupation*. London: Verso.

Winter, Y. (2008). Zur Gouvernementalität der neuen Kriege. In: P. Purtschert et al., *Gouvernementalität und Sicherheit*. Bielefeld: Transcript.

Zevelev, I. (2011). Russia and the new Russian World. In: M. Lipman, N. Petrov, *Russia in 2020. Scenario for the Future* (pp. 553–572). Washington: Carnegie.

Received 02.07.2025

Accepted for publication after review 09.09.2025

Published 28.11.2025

Отримано 02.07.2025

Прийнято до друку після рецензування 09.09.2025

Опубліковано 28.11.2025

ФІЛІП КАЗУЛА

Старе чи нове? Війна Росії проти України та пострадянська політика ідентичності

Парадигма «Нових війн» стала важливим евристичним інструментом для розуміння організованого насильства, яке відбувалося на більшій частині Східної Європи після краху комунізму у 1989 році. Цей підхід був особливо корисним, щоб кинути світло на основні цілі війн, нових комбатантів, які беруть у них участь, і на те, як фінансуються конфлікти в глобалізованому світі. Хоча насильство, застосоване для анексії Криму та захоплення Луганська й Донецька у 2014 році та в подальшому, здавалося, значною мірою відповідало принципам парадигми «Нових війн», напад Росії на Україну в лютому 2022 року, схоже, відсилає нас до методів «старих війн». Ця стаття має на меті не пояснити причини війни, а проаналізувати меха-

ніку нинішнього конфлікту під кутом зору парадигми «Нових війн». Таким чином, стаття містить як аналіз війни, розв'язаної Росією проти України, так і роздуми про актуальність концепції «Нових війн». Стаття складається з двох частин. У першому розділі розглянуто ключові елементи парадигми «Нових війн» і запропоновано критичну перспективу з погляду біополітики та постколоніалізму. Другий розділ застосовує висновки першого розділу для теоретичного обговорення війни в Україні.

Ключові слова: Україна, Росія, війна, «Нова війна», неоімперіалізм, біополітика, постколоніалізм, деглобалізація

PHILIPP CASULA

Old or New? Russia's War against Ukraine and Post-Soviet identity politics

The New wars paradigm was an important heuristic tool for understanding the organised violence that occurred in most of Eastern Europe following the collapse of communism in 1989. This approach was particularly useful for shedding light on the underlying goals of wars, the new combatants involved and how conflict is funded in a globalised world. While the violence used to annex Crimea and seize Luhansk and Donetsk from Ukraine in 2014 and afterwards seemed largely in line with the tenets of the New wars paradigm, Russia's attack on Ukraine in February 2022 appears to hark back to the methods of the 'old wars'. This article aims to analyse the mechanics of the current conflict from the perspective of the New wars paradigm, rather than to explain the reasons for the war. Thus, the article provides both an analysis of the war Russia has launched against Ukraine and a reflection on the relevance of the concept of New wars. The article is divided into two sections. The first section discusses the key elements of the New wars paradigm, offering a critical perspective from biopolitics and postcolonialism. The second section uses the findings from the first one to discuss the war in Ukraine in theoretical terms.

Keywords: Ukraine, Russia, War, New war, neo-imperialism, biopolitics, postcolonialism, deglobalization

ОЛЬГА КУЦЕНКО,

професорка, докторка соціологічних наук, головна наукова співробітниця, Інститут соціології Національної академії наук України (01021, Україна, Київ, вул. Шовковична, 12); стипендіатка дослідницької програми імені Філіппа Шварца (Фонд Александра фон Гумбольдта), Технічний університет Берліна (Берлін, Німеччина)

OLGA KUTSENKO,

Professor, Doctor of Sciences (Sociology), Principal Research Fellow, Institute of Sociology, National Academy of Science of Ukraine (12, Shovkovichna St., Kyiv, Ukraine, 01021); Philipp Schwartz Fellow (Alexander von Humboldt Foundation), Technical University Berlin (Berlin, Germany)

olga.kutsenko.ua28@gmail.com; olga.kutsenko@tu-berlin.de

https://orcid.org/0000-0001-9921-0654

Scopus ID: 55824755400

Руйнування меж: як війна переозначає соціологів і соціологію (досвід України)¹

Вступ

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну поставило українське суспільство на межу фізичного виживання та водночас спричинило глибоку трансформацію наукового середовища. Для української соціології ця війна виявилася не лише об'єктом дослідження, а й екзистенційним викликом, який охопив усі рівні функціонування дисципліни — від фізичної безпеки дослідників до епістемологічних засад виробництва знання. Якщо за умов миру соціологія могла зберігати академічну дистанцію щодо об'єкта аналізу, то за умов війни ця межа радикально стирається: дослідник стає безпосереднім свідком, учасником і часто — ціллю воєнного насильства. Це змушує нас — у дусі рефлексійної соціології П'єра Бурдьє (Bourdieu, 1984; 2003) — поставити фундаментальне запитання: що відбувається із соціологією, коли війна перестає бути зовнішньою подією

¹ Стаття підготовлена за пропозицією виконавчого комітету Французької соціологічної асоціації та дякуючи стипендії Фонду Александра фон Гумбольдта (Німеччина).

Авторка висловлює вдячність анонімним рецензентам за вдумливі та слушні коментарі, які допомогли авторці більш точно сформулювати деякі принципові ідеї та вдосконалити текст статті.

і стає всеохопним контекстом її існування? Як ця гранична криза трансформує умови виробництва знання та переозначає саму ідентичність соціолога?

До 2022 року українська соціологія еволюціонувала шляхом поступового подолання пострадянської ізоляції та дедалі глибшої інтеграції у глобальні наукові дискурси. Однак війна стала точкою біфуркації, що потребувала негайної переоцінки теоретичних засад, методологій та суспільної ролі дисципліни. Соціологи, які ще донедавна позиціювали себе як аналітичні спостерігачі соціальних процесів, виявилися втягнутими до них як безпосередні учасники. Це радикальне злиття професійної ролі та особистого досвіду змусило спільноту переглянути свої теоретичні засади та методологічний інструментарій.

У цій статті ми стверджуємо, що сучасна українська соціологія функціонує в умовах триєдиної кризи, що проявляється у:

(1) боротьбі за збереження наукової автономії в умовах всеохопної мобілізації;

(2) неминучому втягуванні знання у владні відносини;

(3) епістемологічному імперативі деколоніального спротиву.

Розгляд цих напружень дає змогу критично проаналізувати логіку адаптації дисципліни до екстремального середовища та природу того знання, яке вона продукує.

Для концептуалізації цього становища ми спираємось на три взаємопов'язані теоретичні підходи. По-перше, соціологія науки П'єра Бурдьє (Bourdieu, 2003) дає підстави розглядати війну як вторгнення зовнішніх політичних ідеологічних чинників у наукове поле, що загрожує його автономії та внутрішнім нормам. У відповідь на це соціолог змушений балансувати між вірністю науковому етосу (об'єктивність, критична дистанція) і громадянським обов'язком. По-друге, ця боротьба за автономію знання нерозривно пов'язана з фукоянською проблематикою влади/знання (Foucault, 1972): за воєнних умов знання не може бути нейтральним — воно набуває статусу ресурсу мобілізації, інструменту документування злочинів і засобу протидії дезінформації. По-третє, поточна війна має глибокий постколоніальний вимір: Росія постає як імперська сила, а кожен акт соціологічного висловлювання — як жест епістемічного опору, ствердження права на самопредставлення та деколонізацію (Bhambra, 2014; Said, 1978).

На перетині цих трьох векторів — боротьби за автономію (Бурдьє), вплетаності у владні відносини (Фуко) та деколоніального спротиву (Бхамбра, Саїд) — виникає нове явище: *гібридне соціологічне знання*¹. Воно формується в напрузі між науковою строгістю, етичною відповідальністю та публічною залученістю.

¹ Концепція гібридного виробництва знання набуває дедалі більшої аналітичної ваги в сучасних дослідженнях, особливо в контекстах, що позначені епістемічною складністю, політичною конфліктністю та розмиванням меж між академічним і прикладним знанням. Сведлоу (Swedlow, 2007) наголошує, що гібридні форми експертизи виникають тоді, коли актори — зазвичай в умовах невизначеності — поєднують нормативні зобов'язання з емпіричною строгістю. У схожому напрямі Джазанов (Jasanoff, 2012) досліджує «співвиробництво» знання і соціального порядку, підкреслюючи взаємопроникнення наукового мислення з політичними, культурними та інституційними динаміками. Такі підходи пропонують плідну рамку

Історична траєкторія української соціології значною мірою зумовила гостроту цих дилем. Ще з XIX століття, від Драгоманова і, пізніше, Грушевського, в українському інтелектуальному полі утверджується традиція «залученої» соціології — пов'язаної з громадянським активізмом і боротьбою за самовизначення (Степаненко, Батаєва, 2023; Kutsenko, Babenko, 2024). У незалежній Україні ця традиція продовжилася в симбіозі академічного і прикладного секторів. Війна зробила цю взаємодію не лише актуальною, а й критично необхідною для виживання і розвитку дисципліни. Повномасштабне вторгнення 2022 року стало не лише інтелектуальним шоком, а й фізичною загрозою для науковців. У цих екстремальних умовах історично вкорінені риси української соціології набули нового звучання, а теоретичні напруження — конкретної практичної форми.

Щоб перетворити окреслені вище дилеми — між автономією науки, вплетаністю у владні відносини та деколоніальним імперативом — на послідовну дослідницьку програму, необхідно розмістити український випадок у ширшому полі соціології війни. Йдеться не лише про історичні прецеденти інтелектуальної участі під час воєн, а й про сучасні теоретико-методологічні зсуви: від нормативних полемік до інституційного, поведінкового та медіа-аналітичного вимірів. Така картографія канонів і нових підходів задає координати нашого подальшого аналізу, допомагаючи поєднати національну рамку стійкості з мультискалярною оптикою потоків і мереж знання. Власне цьому присвячено наступний підрозділ, в якому ми узагальнюємо стан досліджень і визначаємо концептуальні опори, на яких далі вибудовуватиметься основна частини статті.

Соціологія і війни: канони, зсуви, сучасні рамки

Попри те, що війна є тотальним соціальним фактом, тривалий час саме соціологія рідше, ніж міжнародні відносини чи військові студії, ставала «першим адресатом» суспільного запиту на пояснення воєнних процесів. Що насправді можуть і мають робити соціологи у воєнний час? Для кого і з якою метою є корисною соціологія?

Класичні відповіді народжувалися у зіткненні з конкретними війнами й довкола дилеми «доброї відстані» між громадянським залученням та вимогами наукової об'єктивності. За років Першої світової війни багато класиків — і в Німеччині, і за її межами — вступали в полеміку про легітимність насильства, національну мобілізацію та «мораль війни». Видатний український соціолог Сергій Макеєв реконструює ці дискусії, показуючи, як ключові постаті німецької та світової соціології інтелектуально супроводжували війну (Макеєв, 2023;

для розуміння того, як соціологічне дослідження адаптується до умов кризи — особливо тоді, коли автономію дисципліни піддає етична терміновість та практична залученість. Значний внесок у цю дискусію робить і Майкл Буравой завдяки концепції публічної соціології, яка акцентує увагу на етичному імперативі виробництва знання. Зокрема, він стверджує, що поділ на професійну, критичну, публічну та політичну соціологію може — і має — ставати більш прозорим, коли науковці залучені до трансформаційних соціальних процесів (Burawoy, 2005). Сукупно ці теоретичні підходи увиразнюють рефлексійний та ситуативний характер гібридного знання, де академічна праця є невіддільною від громадянської відповідальності — особливо в суспільствах, що перебувають під екзистенційною загрозою.

2022a). Окремо він аналізує, як Вернер Зомбарт у своєрідній «апологетиці культури» фактично перетворював її на апологетику війни (Макеєв, 2023).

За Першої світової *Еміль Дюркгайм* — виходець із Лотарингії, дитинство якого позначене німецькою окупацією, — публічно аналізує ідеології, що роблять війну «нормою політики», критикуючи тройкеанське отождіння права із силою¹ (Durkheim, 1915). В той же час *Макс Вебер*, навпаки, на початку війни публічно виявляє національну підтримку, підкреслюючи моральну вищість «солдата держави» та легітимність сили держави як «остаточної цінності» політичної волі. Водночас Вебер поєднує такий національно-державний «реалізм» із застереженнями щодо порушення міжнародного права та ризику ескалації (див.: Bafoil, 2016). Як зауважує Д. Бафуа, попри відсутність антисемітизму й пангерманізму «у тройкеанському сенсі», у Вебера зберігається культурницька зарозумілість і національна «етика держави» (Bafoil, 2016). Ці траєкторії — «універсалізм» й мобілізаційна полеміка Дюркгайма та «державницький реалізм» Вебера — досі задають етичні рамки для академічної позиційності. Ці праці дають змогу побачити, як інтелектуальні традиції модерності співпричетні до нормалізації насильства і як у кризових точках «наука про суспільство» зливається з політичною публіцистикою.

Друга світова війна відкрила інший — прикладний вимір: становлення опитувань громадської думки як інструменту демократичного врядування під час війни. Симптоматичною для цього епізоду є стаття Джорджа Гелапа “*How important is public opinion in time of war?*” 1942 року публікації — передрук з коментарем читайте в журналі «Соціологія:ТММ» (Gallup, 2022). Стаття засвідчує, що за умов тотальної мобілізації соціологічні дані виконують не лише пізнавальну, а й нормативно-управлінську функцію: допомагають балансувати між безпекою, свободами та легітимністю політики, вбудовуючи «голос суспільства» у процес ухвалення рішень.

Інший тип ситуації демонструють П'єр Бурдьє та Абдельмалек Саяд² у війні за незалежність Алжиру: вмонтоване польове знання, вироблене під наглядом армії й під ризиком насильницької смерті, зосереджене на дезінтеграції спільнот, примусових переселеннях та класово-колоніальних розломах (Bourdieu, 1962; Bourdieu, Sayad, 2020). Їхній досвід кристалізує поняття *позиційності* й

¹ В період Першої світової війни Е. Дюркгайм працював у «Комітеті з вивчень і документів про війну» та публікував брошури для підняття морального духу і для розбору ідеології ворога. Його найвідоміший текст — *L'Allemagne au-dessus de tout. La mentalité allemande et la guerre* (Durkheim, 1915) — був відповіддю на «Маніфест 93» німецьких інтелектуалів і критикою філософської логіки Генріха фон Тройчке, за якою право редукується до сили й війна стає самою суттю політики. Це не просто патріотична публіцистика: Дюркгайм демонструє соціальну динаміку, що веде до війни, виводячи її з певної політичної ідеології, а не «вродженної войовничості» (Karsenti, 2018). Коментатори ув'язують цей текст Дюркгайма із його антиімперіалізмом та з особистою травмою — загибеллю сина у 1915 році.

² П. Бурдьє був призваний до війська й опинився в адміністративному апараті колоніальної влади в Алжирі, де зібрав матеріали, які стали підмурком його праць початку 1960-х (Bourdieu, 1961). Залишившись викладати в Алжирському університеті, він разом із А. Саядом та студентами під наглядом армії провів польові дослідження вимушено переселених селян і міського пролетаріату (Bourdieu, Sayad, 2020).

гібридного знання: дослідження, вмонтоване в політреальність війни, що водночас вимагає етичної пильності, критичної дистанції та відповідальності перед досліджуваними.

Ці чотири «модуси» — (а) публічна полеміка й мобілізація ресурсів науки (*Дюркгайм*), (б) національно-державний реалізм і тривога за правопорядок (*Вебер*), (в) опитування громадської думки як інструмент демократичного врядування під час війни (*Гелан*), (г) вмонтоване польове знання з високими етичними ставками (*Бурд'є, Саяд*) — резонують із сучасними студіями воєн.

Історично соціологія то зближувалася з воєнною тематикою, то віддалялася від неї. Сучасне відродження «соціології війни» пов'язане з історико-порівняльною традицією (Malešević, 2017; Mann, 2005) і з критикою дисциплінарного «приглушення війни» в повоєнній соціології. Нові студії пропонують дивитися на війну не як на виняток, а як на **структурну силу**, що переплавляє інституції, суб'єктності та знаки повсякденності. Важливо, що в недавніх інтернаціональних дискусіях¹ війна постає не лише як «політика іншими засобами», а й як **режим буття суспільства**, де кордони між миром/війною, державою/суспільством, правдою/пропагандою постійно розмиваються; тому без соціології — з її чутливістю до інституцій, практик, емоційних режимів та (не)видимих нерівностей — ці зсуви залишаються недоосмисленими.

Починаючи з 1990-х соціологія війни комбінує макропояснення «нових воєн» (Kaldor, 2012) з мікромеханіками участі та насильства (Petersen, 2002; Kalyvas, 2006) та аналізом етнічних чисток і націоналізму (Mann, 2005; Brubaker, 1996). Для Балканських війн — від Югославії до Боснії — важливого значення набули (як порівняльний синтези, так і мікро-етнографії (Bringa, 1995). Сирійський конфлікт повернув у центр соціологічно-антропологічний аналіз ідеології, символічної влади й повсякденної дисципліни за умов авторитаризму (Wedeen, 1999; 2019), а також дав великі корпуси усних історій, що фіксують афекти війни й травму вимушеного переселення (Pearlman, 2017). Ізраїльський корпус соціологічного знання поєднує соціально-психологічну теорію затяжних конфліктів із соціологією мілітаризму та цивільно-військових відносин (Bar-Tal, 2013; Levy, 2012). Ці праці пояснюють, як колективні наративи, ієрархії «оплакуваності» та інституційні режими безпеки структурно змінюють межі «нормального» в демократичних суспільствах під загрозою війни.

Східноазійська оптика додає вимір культурної травми, пам'яті поразки та міжпоколінних режимів відповідальності: японська дискусія про «культуру поразки» (Hashimoto, 2015) та в'єтнамські «привиди війни» (Kwon, 2008) показують, як довгі тіні війни формують публічну мораль і політику пам'яті. Такі студії важливі для порівнянь із європейськими кейсами, де процеси пам'ятання/забування безпосередньо впливають на радикалізаційні траєкторії.

Підсумовуючи сучасний «стан мистецтва» щодо соціології війни, виокремимо такі пізнавальні рамки:

¹ Зокрема, на численних сесіях дослідницького комітету RC01, що відбулися під час V Форуму соціології, зорганізованого Міжнародною соціологічною асоціацією в м. Рабат (Марокко) 6–11 липня 2025 року.

(1) єднання макропояснень нових режимів насильства з мікромеханізмами залучення;

(2) увага до інституцій та громадянсько-військових відносин у тривалих конфліктах;

(3) аналіз символічних/емоційних режимів і медіа-екологій, що нормалізують війну або кидають їх виклик;

(4) компаративні студії пам'яті та травми, які показують, як минулі війни структурно вмонтовані у теперішню політику.

У цих рамках доречно розглядати досвід української соціології періоду повномасштабної війни як «лабораторії» переформатування кордонів між науковою автономією, етикою турботи та публічним обов'язком соціологів.

Подальший аналіз у статті буде зосереджено на тому, як таке переформатування відбувається, а саме: як ключові дилеми гібридного знання проявляються у трьох взаємопов'язаних вимірах: інституційному виживанні, методологічній адаптації та змінах у тематичних орієнтирах соціологічних досліджень за умов війни.

Інституційне виживання та трансформація під тиском екзистенційної загрози

Першим і найвідчутнішим виміром кризи, спричиненої війною, стала загроза самому фізичному та організаційному існуванню української соціології. У цьому контексті дилема «гібридного знання» проявилася з особливою гостротою: академічна діяльність перестала бути автономною сферою і виявилася глибоко вплетеною в логіку виживання, солідарності та екстреної реакції на катастрофу. Попри драматичні втрати, соціологічна спільнота продемонструвала різьочу адаптивність: дослідницька активність була відновлена в короткі строки¹, активізувалися професійні мережі, а форми співпраці — зокрема міжнародні — зазнали істотного переосмислення. Однак це виживання має не лише героїчний, а й проблемний вимір — воно супроводжується перерозподілом центрів впливу, нерівністю доступу до ресурсів і загрозами інструменталізації науки.

Релокація та «мережевість» інституцій: нова конфігурація інституційного поля

З початком повномасштабного вторгнення російські удари по містах і університетських кампусах зруйнували не лише матеріальні інфраструктури, а й сталі уявлення про наукову інституцію як просторово фіксовану одиницю. Потужні академічні центри, такі як Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, університети та соціологічні кафедри в Сумах, Чернігові, Херсоні

¹ Наприклад, соціологічна група «Рейтинг» провела перше загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни» (Рейтинг, 2022) вже 26–27 лютого 2022 року. Це дослідження згодом перетворилося на лонгітюдний моніторинговий проєкт.

зазнали значних руйнувань, тоді як інші були знищені, як-от Маріупольський державний університет включно з його кафедрою соціології, який був практично повністю зруйнований під час облоги Маріуполя. Пізніше Маріупольський університет як фізична та організаційна одиниця за підтримки МОН України був переміщений до Києва, де частково відновив свою роботу.

Доля цих та інших академічних осередків змусила спільноту переосмислити саму ідею «інституції»: вона перестала бути прив'язаною до фізичної будівлі. Наукові інституції трансформувалися в децентралізовані, розподілені мережі, які функціують значною мірою в цифровому середовищі. Така «мережевість» стала не лише технічним рішенням, а й формою інституційної гнучкості, здатної зберігати академічну пам'ять і відтворювати школи всупереч фізичній деструкції.

У цьому новому режимі існування наука опинилася в ситуації граничної мобільності: географічної, комунікаційної, концептуальної. Але водночас ця мобільність не є цілком симетричною — вона поглиблює нерівності між центрами й периферіями, між тими, хто має доступ до міжнародної підтримки, й тими, хто працює за умов ресурсної депривації. Це вимагає критичного погляду на те, якою ціною забезпечується інституційна стійкість.

Академічні інституції як гуманітарні хаби: між академією і громадянським суспільством

З початком повномасштабної війни й масової вимушеної міграції університетські кампуси та гуртожитки, зокрема в центральних та західних регіонах, перетворилися на прихистки для внутрішньо переміщених осіб. Наприклад, Український католицький університет у Львові або Ужгородський національний університет стали одними з центрів прийому біженців, де викладачі-соціологи та студенти застосовували свої знання для організації соціальної допомоги, логістики та психологічної підтримки.

У відповідь на загрозу розпаду професійної спільноти Соціологічна асоціація України виступила не лише як академічна платформа, а й як вузол солідарності. Її діяльність набула гібридного характеру і стала ілюстрацією того, як формальні інституції набувають функцій громадянського суспільства: паралельно з організацією наукових конференцій і шкіл для молодих соціологів, які часто відбувалися під звуки повітряних тривог і стали символом стійкості галузі, САУ займалася збиранням коштів для постраждалих колег, наданням психологічної підтримки та координацією з міжнародними партнерами. Проте ця «гуманітаризація» академічної функції також потребує осмислення: чи не втрачає наука свою автономію, коли виконує невласливі їй соціальні ролі?

Стирання меж між академічною теорією та соціальною практикою

Війна не просто розмила межу між академією та прикладною соціологією — вона де-факто примусила соціологів діяти як громадян, волонтерів, свідків і ко-

мунікаторів. Це породило потужний рух «залученої соціології» (Costas et al., 2024), який водночас став етичним викликом: як зберігати професійну доброчесність і критичну дистанцію, коли межа між дослідженням і активізмом майже зникла?

Цей зсув до «залученої соціології» ми бачимо у кількох аспектах.

По-перше, дослідницький фокус змістився у бік тем війни, безпеки, солідарності, суспільної стійкості, міграції, травми та колективної пам'яті. Практично всі провідні соціологічні центри долучилися до аналізу трансформацій, спричинених війною. Показовими прикладами є такі соціологічні дослідницькі центри, як Інститут соціології НАН України, Соціологічна група «Рейтинг», Київський Міжнародний інститут соціології, соціологічна група Центру Разумкова, Info Sapience та інші. Зокрема аналітичні матеріали цих центрів за результатами регулярних соціологічних досліджень, а також щорічні колективні монографії ІС НАНУ стали ключовими джерелами для розуміння соціальної динаміки в умовах екзистенційних викликів.

По-друге, дилема «гібридного знання» яскраво проявилася в тому, як соціологи перепрофілювали свої професійні навички щодо завдань виживання та взаємодопомоги. Багато українських соціологів із перших днів вторгнення почали застосовувати свої професійні вміння для проведення глибоких інтерв'ю для документування свідчень про воєнні злочини та досвід цивільного населення (біженців, волонтерів та інших свідків війни), розглядаючи це як свій громадянський та професійний обов'язок. Ця діяльність часто виходила за межі формальних дослідницьких планів, втілюючись в актах громадянського свідчення, де академічна практика стала інструментом збереження пам'яті та майбутнього правосуддя.

Так, одним із найбільш показових прикладів став проєкт усної історії «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» Центру міської історії у Львові, який реалізується з перших днів повномасштабного вторгнення істориками, соціологами й антропологами (<https://www.lvivcenter.org/researches/oral-testimonies-from-the-war/>). Цей проєкт було ініційовано не як планове академічне дослідження, а як термінову реакцію на історичні події, що розгорталися в реальному часі. Головною метою було не тестування гіпотез, а збирання та архівування свідчень для майбутніх дослідників, журналістів та для суспільства в цілому. Це — пряма реалізація ідеї академічної практики як інструменту збереження пам'яті.

Українські соціологи та дослідницькі центри почали тісно співпрацювати з правозахисними організаціями, які займаються документуванням воєнних злочинів. Так, соціологи Харківського інституту соціальних досліджень (ХІСД — <https://khisr.kharkov.ua/news/>) допомагають Харківській правозахисній групі та правозахисній організації *Truth Hounds* в методологічному забезпеченні досліджень із прав людини, моніторингу незаконного насильства, аналізі потреб уразливих груп, проведенні інтерв'ю з травмованими свідками. Навички соціологів тут використовуються переважно для збирання доказів, що відповідатимуть стандартам міжнародних судів.

Українські центри із соціологічних досліджень і опитувань громадської думки, як-от Київський міжнародний інститут соціології (<https://kiis.com.ua/>),

Соціологічна група «Рейтинг» (<https://ratinggroup.ua/archive/>), соціологічна група Центру Разумкова (<https://razumkov.org.ua/>), паралельно з проведенням різноманітних соціологічних досліджень часто долучаються до таких проєктів, де їхня академічна експертиза є критично важливою для накопичення доказової бази, слугує безпосередній меті досягнення правосуддя та стратегії відновлення України.

По-третє, відбулося посилення публічної ролі соціологів як виробників «даних і знання, що чинять опір». Продуктивний синтез академічної теорії та соціальної практики став яскравим прикладом «гібридного знання», де реальні дані слугують основою для фундаментальних узагальнень (Головаха, Макеєв, 2022; 2023; Головаха, Дембіцький, 2024; Паніотто, Грушецький, 2025). В умовах інформаційної війни соціологічні опитування, аналітичні звіти, соціологічні публікації та експертні виступи стали не просто інструментами знання, а засобами боротьби за епістемологічну реальність та протидії фейкам. Соціологи дедалі частіше виступають у ролі «перекладачів» складного соціального знання для широкої аудиторії; згадаймо, наприклад, численні публічні інтерв'ю Євгена Головахи (<https://isnasu.org.ua/>) та публікації на порталі САУ (<https://sau.in.ua/>). Це дає соціології шанс оновити свій публічний мандат, але водночас створює небезпеку бути втягнутою у політичні наративи, бо межа між опором і лояльністю є тонкою й мінливою.

В українському контексті публічна роль соціологів набуває конкретного інституційного виміру і через участь у розвитку деліберативної демократії — форматів «міні-публік» (громадські асамблеї, деліберативні форуми), де репрезентативно дібрані мешканці працюють зі збалансованими матеріалами та формують обґрунтовані рекомендації для політики. Нормативне ядро таких процесів — включеність, інформованість, рівність голосів і публічне обґрунтування позицій; практична мета — зменшення поляризації, співтворення і підвищення легітимності управлінських рішень. У цій логіці реалізують свої деліберативно-орієнтовані проєкти, зокрема, дослідники аналітичного центру CEDOS (<https://cedos.org.ua/researches/topic/democracy/>). Інший приклад — проєкт *BRIDGE* (*Building Resilient Innovations in Democracy, Governance and Excellence*; <https://bridge.kse.ua/en#about>), який здійснюють соціологи й політологи Київської школи економіки у партнерстві з іноземними колегами за підтримки Європейського Союзу. Ключовим інструментом цього проєкту стали громадські асамблеї, що формують «нові публіки» навколо конкретних проблем громади. Соціологи виконують подвійні функції: методологічну (відбір, підготовка інформаційних пакетів, модерація, етичний супровід) і аналітичну (вимірювання «до/після» громадянської ефективності, довіри, готовності до співпраці; відстеження впровадження рекомендацій). Це втілює модель «гібридного знання»: дані не лише описують реальність, а й підсилюють спроможність спільнот діяти та звужують простір для дезінформації. Водночас ризики токенізму та «захоплення порядку денного» зменшуються завдяки прозорому добору учасників, незалежній модерації та публічності матеріалів.

Нарешті, в українській соціології відбулося достатньо глибоке переосмислення етики соціологічної праці. Перед соціологами постали нові дилеми: чи

етично проводити опитування в зонах бойових дій? Як відповідально досліджувати травматичний досвід? Де проходить межа між дослідженням та активізмом? (Sereda, Mikheieva, 2025; Paniotto, 2024; Volosevych, 2024). У воєнний час від соціолога часто вимагається бути не лише дослідником, а й свідком, учасником, посередником. Це змінює професійну ідентичність, породжуючи постать «дослідника-свідка» — науковця, глибоко зануреного в досліджувану реальність і водночас здатного зберігати критичну дистанцію.

Між тим, активна участь соціологів у волонтерських ініціативах, попри її очевидну суспільну цінність, має і зворотний бік — вона зміщує фокус із рефлексійного аналізу на практичну участь. За таких умов виникає ризик поступового розмивання меж між соціологічною аналітикою та операційною діяльністю. Це ставить перед фаховою спільнотою складне запитання: як зберегти автономію критичного знання, коли саме залучення до допомоги стає етичним імперативом? Така ситуація вимагає постійної теоретичної рефлексії, щоб соціолог не зводився до ролі «корисного інженера» соціального реагування, втрачаючи здатність до глибинного осмислення процесів, у яких він/вона бере участь.

Міжнародна солідарність та асиметрії епістемічного простору

Безпрецедентна підтримка з боку глобальної академії (*Science for Ukraine*, стипендії, гранти) стала ресурсом виживання і розвитку для багатьох дослідників, але водночас актуалізувала епістемологічний розрив між «тими, хто залишився», і «тими, хто виїхав». Доступ до безпечного середовища і фінансування за кордоном супроводжується ризиком втрати «відчуття поля», тоді як дослідники всередині країни часто обмежені в доступі до інфраструктури, але зберігають емпіричну близькість. Також перебування в епіцентрі подій і довготривала травматизація можуть звужувати пізнавальні горизонти й посилювати небезпеку «тунельного бачення». Цей розрив порушує питання про справедливість у глобальному обігу знання і ризик епістемічного екстрактивізму.

Війна оголила не лише силу, а й структурні вразливості української соціології: хронічне недофінансування, залежність від міжнародних грантів, нестабільну інституціоналізацію в університетах і відчутну втрату кадрів. Значна частина дослідників тимчасово або назавжди виїхала за кордон, що несе ризики для інтелектуальної згуртованості та життєздатності академічних шкіл в Україні.

Водночас умови війни породили новий ресурс: транскордонні дослідницькі мережі, ґрунтовані на солідарності та спільному досвіді екзистенційного виклику. Українські соціологи за кордоном часто стають містками між українською та глобальною академією, сприяючи інтернаціоналізації знання про війну та українське суспільство.

Соціологічні знання в основі волонтерських рухів

Соціологічні знання, навіть якщо вони не завжди були формалізовані у вигляді дипломів соціолога, стали практичним підґрунтям для розбудови ефек-

тивних мереж взаємодопомоги. Як показує аналіз волонтерських ініціатив¹, ядром волонтерських рухів часто виявлялися представники так званого громадянського середнього класу — люди з вищою освітою, з досвідом у соціальній сфері, підприємці, менеджери, фахівці з креативних та IT-індустрій. Розуміння соціальних мереж, групової динаміки та потреб різних спільнот, притаманне соціологам, допомогло їм створювати ефективні мережі взаємодопомоги, що фактично заміщували собою державні інституції в умовах кризи. Одним з яскравих прикладів можна вважати діяльність фонду *SavED* (<https://saved.foundation/programs?tab=finished>), в основу волонтерських ініціатив якого були покладені професійні знання про потреби та структуру освітньої системи. Розуміння проблем учителів, освітніх втрат та потреб громад дало змогу фонду не просто надавати гуманітарну допомогу, а й створювати системні рішення, як-от відновлення шкіл та облаштування освітніх хабів. Це — пряме застосування експертних знань у соціальній сфері для розв'язання кризових проблем.

У багатьох випадках, особливо в перші місяці вторгнення, волонтерські рухи виникали стихійно, але їхня ефективність залежала від здатності організаторів застосовувати навички, що є одними з головних для соціологів:

- визначати ключових акторів у громаді, вибудовувати горизонтальні зв'язки та створювати мережі довіри, що потребує аналізу соціальних мереж;
- оцінювати потреби спільнот, оперативно збирати інформацію про те, що саме потрібно різним групам населення (ліки, їжа, евакуація), і розподіляти ресурси відповідно до пріоритетів;
- управляти груповою динамікою, організовувати роботу сотень волонтерів, розподіляючи ролі та підтримуючи мотивацію в екстремальних умовах.

Влучними прикладами можуть бути діяльність ініціатив *Repair Together*, організованого молоддю з креативної сфери, або *Штаб Євгена Клопотенка* у Львові. Вища освіта та професійний досвід авторів та виконавців цих ініціатив дали їм не лише конкретні знання (з логістики, комунікацій, управління проектами), а й розвинули соціально чутливе аналітичне мислення — здатність бачити соціальну проблему системно, знаходити нестандартні рішення та мобілізувати ресурси. Саме це дало їм змогу створювати ефективні мережі взаємодопомоги, а не просто хаотично роздавати допомогу.

Ці приклади свідчать, що соціологічні знання — формалізовані (як у організаторки *SavED*) чи прикладні (як у численних низових ініціативах) — стали критично важливим ресурсом. Вони допомогли волонтерським рухам швидко самоорганізуватися, ефективно розподіляти ресурси та виконувати функції держави за умов кризи, тим самим забезпечуючи соціальну стійкість українського суспільства.

Таким чином, інституційне виживання української соціології — це не просто збереження структур, а їхня динамічна перебудова, у якій наукова логіка постійно переплітається з етикою, практиками солідарності, громадянською відповідальністю та ширшою боротьбою за суспільну суб'єктність.

¹ Зокрема, ці висновки отримані в межах дослідницького проекту О. Куценко "Civic activism as a driving force of deliberative democracy: Ukrainian experience", який реалізовано за підтримки Берлінського Фонду Альберта Айнштайна (Einstein Foundation Berlin) у 2023–2025 роках.

Методологічна адаптація: між науковою доброчесністю та операційною релевантністю

Якщо інституційне виживання стосувалося збереження самої дисципліни, то методологічна адаптація стала полем битви за збереження її наукової легітимності, яка опинилася між викликами операційної ефективності та дисциплінарної автономії. Саме в цій сфері дилема «гібридного знання» проявляється найгостріше: нагальна потреба в оперативних і релевантних даних у суспільстві під час війни вступає в суперечність із канонами методологічної строгості, валідності та репрезентативності.

Виклики кількісним методам: проблема репрезентативності

Війна завдала серйозного удару по класичних методах опитування (Paniotto, 2024; Volosevych, 2024; Sereda, Mikheeva, 2025). Масова міграція, окупація територій і ризики для інтерв'юєрів зробили традиційні поквартирні опитування практично неможливими. Основна методологія змістилася в бік телефонних опитувань (CATI) з використанням випадкової генерації мобільних номерів. Проте такі опитування систематично лишають поза увагою мешканців окупованих територій, біженців за кордоном і військових на передовій. Для врахування цих викривлень провідні українські методологи, зокрема Володимир Паніотто (Paniotto, 2022; 2024), пропонують застосовувати підхід *Total Survey Error*. Водночас, як визначає В. Паніотто, окрім формальної похибки вибірки, виникають системні викривлення через виключення цілих соціальних груп. Таким чином, рішення про те, кого включати до вибірки, а кого — ні, набуває політичного значення.

Попри обмеження, Київський міжнародний інститут соціології оцінює, що такі опитування залишаються репрезентативними для 90–94% дорослого населення на підконтрольних уряду територіях, хоча і з певними відхиленнями (Paniotto, 2024). Для дослідження важкодоступних груп українські центри дедалі частіше використовують комбіновані методи. Наприклад, у вивченні біженців застосовують онлайн-опитування (CAWI), в яких використовують інноваційні підходи до вибірки — зокрема, розсилка запрошень до участі в опитуванні мобільним абонентам, які перебувають у роумінгу за кордоном (Volosevych, 2024).

Якість даних також формується під впливом «соціокультурної домінанти» патріотизму (Dembitskyi, 2024). З одного боку, це проявляється у феномені соціально бажаних відповідей — громадяни дають такі відповіді, які вважають «правильними». З іншого — правові обмеження, зокрема криміналізація заперечення російської агресії, звужують спектр допустимих запитань і відповідей. Це створює дилему для соціологів: або ставити «чутливі» запитання й ризикувати як викривленням даних, так і звинуваченням в підриві національної єдності, або ж вдаватися до самоцензури інструментарію. Таким чином, методологічна практика втілює напруження між владою і знанням, яке постулював Мішель Фуко (Foucault, 1972).

Практики рефлексійності в якісній соціології

За умов, коли кількісні дані не можуть повністю охопити людський досвід війни, значно зросла роль якісних досліджень. Наративні інтерв'ю, усна історія та етнографічні спостереження стали ключовими інструментами для розуміння того, як люди переживають травму, адаптуються до нових умов та формують нові соціальні зв'язки.

Якісна соціологія, однак, стикається з викликом радикальної рефлексійності — необхідністю усвідомлювати вплив особистого досвіду дослідника на вибір теми, формулювання запитань і тлумачення результатів. Війна стирає межу між дослідником і полем¹. У ситуації війни український соціолог вже не є нейтральним спостерігачем, а діє в позиції «залученого суб'єкта», що ставить під сумнів саму можливість об'єктивованого знання (Bourdieu, 2003; Haraway, 1988).

Коли життєвий світ респондентів визначається досвідом окупації та насильства — як у проєктах зі збирання усних історій в Бучі чи Маріуполі (наприклад, *The Reckoning Project* або архіви *Museum of Civilian Voices*²) — виникають глибокі етичні дилеми. Принцип «не нашкодь» перетворюється на абсолютний імператив, який вимагає переходу до ситуативної, емпатійної етики дослідження, де добробут респондента важить більше, ніж повнота або достовірність даних (Herman, 1992; Guillemin, Gillam, 2004).

Фізичний доступ до «поля» — особливо на окупованих територіях та територіях, наближених до бойових дій — практично неможливий і становить реальну загрозу для життя дослідників. Тому вивчення життя під окупацією здійснюється або дистанційно, або ретроспективно. Навіть у прифронтових зонах соціологічна робота пов'язана з високими ризиками. Проте існують приклади сміливих польових досліджень у таких умовах (Рейтинг, 2022; Zaiets, 2023).

Для дослідників, що вимушено опинилися за кордоном, виникає інша проблема: ризик втрати епістемологічного зв'язку з польовим контекстом. Їхні дослідження можуть сприйматися як «зовнішній погляд», позбавлений легіти-

¹ Яскравим прикладом такої трансверсивності суб'єкта та об'єкта дослідження є збірка соціологічних нарисів щодо особистого досвіду переживання початку повномасштабної війни у 2022 році українськими дослідниками, підготовлена та видана за редакцією Тетяни Костюченко і Тамари Марценюк (Kostiuchenko, Martsenyuk, 2024).

² Проєкт *The Reckoning Project* — це спільна ініціатива, започаткована у 2022 році. Її мета — збирати, верифікувати та готувати свідчення про воєнні злочини, скоєні під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну, для подальшого використання у процесах міжнародного кримінального правосуддя. Особлива увага в проєкті приділяється усній історії як юридичному та етичному інструменту: журналістські та громадянські свідчення трансформуються у матеріали для притягнення до відповідальності. Свідчення включають докладні інтерв'ю з очевидцями й тими, хто вижив у містах, таких як Буча і Маріуполь (*The Reckoning Project, s.a.*). *The Museum of Civilian Voices* — це цифрова ініціатива зі збереження пам'яті, створена у 2022 році Фондом Ріната Ахметова з метою зберегти та поширити особисті свідчення мешканців українських міст, постраждалих від війни. У рамках проєкту зібрано тисячі історій з усієї України. Архів виконує функцію як історичного джерела, так і інструменту суспільного зцілення, надаючи голос людям, чиє життя було зруйноване війною. Історії доступні онлайн у різних форматах і призначені для використання дослідниками, освітянами та громадськими організаціями (*The Museum, s.a.*).

мності в очах тих, хто залишився в Україні. Це зумовлює потребу в етичній чутливості та побудові довіри навіть у дистанційних формах дослідження.

Цифрова етнографія як інструмент воєнної соціології

Значну роль під час війни почала відігравати цифрова етнографія. Аналіз соціальних мереж, телеграм-каналів та інших онлайн-платформ став важливим джерелом даних про громадські настрої, інформаційну війну та самоорганізацію громадянського суспільства. Проєкти *VoxCheck* (<https://voxcheck.voxukraine.org/index.html>) та *Детектор медіа* (<https://detector.media/category/monitoring/>) здійснюють систематичний моніторинг російських та проросійських Telegram-каналів, Facebook-груп і Viber-чатів, застосовуючи контент- і дискурс-аналіз для виявлення ключових дезінформаційних кампаній.

Такі ініціативи, як *Repair Together* (що організує «толоки-рейви» через Instagram — <https://www.instagram.com/repair.together>), або волонтерські групи на Сумщині та в Миколаєві, здебільшого функціують у цифровому просторі. Аналізуючи їхні публічні сторінки та внутрішні комунікації, дослідники вивчають формування колективної ідентичності, стратегії мобілізації та вплив онлайн-діяльності на офлайн-реальність — від логістики до відбудови будинків.

Ці приклади свідчать, що цифрова етнографія стала незамінним інструментом для соціологів, який допомагає бачити «тут і тепер», як українське суспільство спілкується, адаптується, чинить опір і мобілізується в ситуації війни.

Таким чином, методологічна адаптація за умов війни — це не просто технічний пошук нових інструментів, а глибокий інтелектуальний процес, що виявляє межі універсалізму західних методологічних стандартів. Українська соціологія в обставинах війни змушена формувати власну рефлексійну норму, де наукова доброчесність поєднується з моральною відповідальністю, а епістемологічна чутливість — з операційною ефективністю. Це вимагає не лише емпіричної адаптації, а й постколоніального перегляду уявлень про те, що вважається «науково нормальним» (Bhambra, 2014; Said, 1978).

Теоретичні переорієнтації та епістемологічні зсуви

Війна поставила перед соціологією радикальний епістемологічний виклик, оголивши обмеженість традиційних теоретичних рамок, зокрема парадигми «пострадянської транзитології». Відтак постала потреба у ґрунтовному переосмисленні самої логіки теоретизування та в пошуку нової мови для опису соціальної реальності, що виникла внаслідок повномасштабної агресії. Цей процес можна простежити у п'яти взаємопов'язаних напрямках.

1. *Рефлексійна рецентрація національного рівня в мультискалярній оптиці.* Повномасштабна російсько-українська війна поставила перед соціологією завдання, що не зводиться до технічного розширення методів: ідеться про переосмислення **одиночі аналізу**. За умов, коли екзистенційна мета російської

агресії полягає в дезінтеграції та знищенні української державності, національний рівень не можна відсунути на периферію — саме в ньому замикаються контури оборони, правопорядку, координації ресурсів і політик згуртування. Водночас війна радикально підсилила транснаціональні потоки й поля (міграція та діаспорні мережі, міжнародна допомога, платформи й алгоритми), а також висвітила локальні механізми спроможності громад. Тому адекватна теоретична рамка — це **рефлексійне центрування національної рамки соціологічних досліджень у мультискалярному дизайні**, що інтегрує національне, над-/транснаціональне й субнаціональне без взаємного редукціонізму. Такий підхід узгоджується з глобальною лінією інтернаціоналізації науки, яка не заперечує національні школи, а покладається на «силу в різноманітті».

Операціоналізація цієї рамки передбачає **якірні індикатори стійкості** на національному рівні (суспільне згуртування, довіра до інституцій, громадянська ефективність, потенціал мобілізації, зокрема волонтерства й ТрО, безперервність критичної інфраструктури, інформаційна безпека), що вбудовуються у контури (а) над-/транснаціональних впливів (внесок діаспори й донорів, трансфер експертизи, медіа-екології платформ) та (б) локальних практик (муніципальні архітектури взаємодопомоги; «мезоінституції» — школи, лікарні, місцеві медіа — як вузли буферизації ризиків). Для соціологів методологічно це вимагає зв'язування оншорних і офшорних вибірок, *multi-sided* якісної роботи в Україні та країнах прийому, панельних схем для мобільних груп та обережного використання цифрових слідів із дотриманням етичних стандартів і захисту даних. Так вибудовується **цілісна діагностика** всеохопного згуртування ресурсів, необхідного для відвернення сценарію втрати державності.

Порівняльна перспектива тут не означає механічного перенесення чужих моделей. Зокрема, ізраїльський корпус досліджень конфлікту не може слугувати прямою матрицею через іншу природу протистояння та інституційні відмінності. Продуктивнішою є *контекстуалізована компаративістика*, яка виходить з унікальності українського досвіду *надзвичайності* — визначення за аналітичною лінією Сергія Макеева (Симончук, 2025: сс. 123–314) — і чутливо розрізняє нормативні горизонти оборони та умови можливості демократичної деліберативності.

2. *Переорієнтація на «теорію з даних»*. За нових умов акцент зміщується з абстрактних універсальних моделей до рівня *grounded theory* — теорій середнього рівня, побудованих індуктивно на підставі емпіричного спостереження. Показовими є розробки Інституту соціології НАН України, зокрема концепти «одомашнення винятковості» як нової нормальності в ситуації надзвичайності (Макеев) (Макеев, 2022; Головаха, Макеев, 2022: с. 20) та «рутинізації ризику» (Шульга, 2022). Вони відображають еволюцію теоретичного мислення від структурних до феноменологічних й процесуальних підходів, у яких війна постає як тригер повсякденної адаптації, а не лише як кризовий виняток.

3. *Теоретизація стійкості*. Україна стала унікальним кейсом для вивчення соціальної, культурної та демократичної стійкості, яка концептуалізується у трьох вимірах: інституційному, соціокультурному та агентному (Kutsenko, 2025). Довготривалий національний моніторинг демонструє, що стійкість укра-

їнського суспільства — це результат глибоких ціннісних трансформацій і «вибореної здатності до дії», що накопичувалася десятиліттями (Головаха, 2023; КМІС, 2022; Рейтинг, 2023; Круглий стіл, 2024: сс. 189–192). Війна активізувала цей потенціал: волонтерські рухи постали як форма «децентралізованого врядування» (Stepanenko, Stewart, 2025), а «дрімотні» в минулому горизонтальні мережі соціального капіталу були швидко мобілізовані після початку повномасштабного вторгнення (Zarembo, Martin, 2023).

Таким чином, українською соціологією здійснено теоретичний зсув від пояснень через зовнішні умови до акценту на внутрішніх потенціях суспільства — довготривалій «накопиченій здатності до дії», вкоріненій у практиках взаємодопомоги, мережевої мобілізації, горизонтального врядування.

4. *Реконфігурація ідеї нації та солідарності.* Повномасштабна війна активізувала громадянську (політичну) модель нації, узаasadнену на цінностях і колективному спротиві. Соціологічні дослідження фіксують трансформацію: від фрагментованої ідентичності до консолідованої суб'єктності (Golovakha et al., 2023; Razumkov Centre, 2023). Водночас, згідно з висновками Євгена Головахи, ця солідарність не є стійкою (Круглий стіл, 2024: сс. 167–168): якщо перший період повномасштабного вторгнення був позначений переважанням сутнісної солідарності, то вже у 2024 році моніторинг Інституту соціології НАН України засвідчує падіння «вертикальної солідарності» (довіри до влади) і, за визначенням Сергія Дембіцького, повернення до рівнів звичного соціально-політичного негативізму (Круглий стіл, 2024: сс. 172–176). Спостерігаються нові лінії напруження: між цивільними й військовими, тими, хто залишився, й тими, хто виїхав, між класами — що зумовлюється, за визначенням Олени Симончук, насамперед питаннями мобілізації на військову службу та соціальної нерівності (Круглий стіл, 2024: сс. 185–189). А унікальна солідарність, що виникла у 2022-му, не є самодостатньою (за висновком Олени Злобіної) (Круглий стіл, 2024: сс. 189–192). Вона може руйнуватися під тиском втоми, недовіри до інституцій, відчуття несправедливості та нових ліній розколу, зумовлених війною.

5. *Деколоніальний поворот.* Війна каталізувала відмову від уніфікованих «пострадянських» схем і привела до впровадження постколоніального підходу в соціологію. Україна дедалі частіше концептуалізується як суб'єкт деколонізації, що виривається з орбіти російської імперської влади. Теоретичні тексти (Куценко, Горбачик, 2015; Snyder, 2022; Riabchuk, 2022; Channell-Justice, 2022; Kutsenko, 2023; Korablyova, 2023; Kakolewski et al. 2024; Gaufman, Tsygankov, 2024) підкреслюють важливість історичної перспективи, акцентуючи роль імперського ресентименту як рушія насильства.

Постколоніальна теорія також надає інтерпретаційну рамку для розуміння геноцидних практик російської армії як вияву імперського ресентименту. Останні дослідження пропонують зсув фокусу з «травми імперії» на емансипативний потенціал деколоніальної боротьби, зокрема через гендерну перспективу (Phillips, Martsenyuk, 2023).

У цьому контексті стійкість соціології — це не лише здатність витримувати тиск, а й здатність продукувати нові смисли та структури дії. Теоретична ево-

люція української соціології за умов війни свідчить про її трансформацію з периферійного статусу у повноцінного учасника глобальної академічної розмови. Її внесок полягає в артикуляції складних форм суб'єктності, опору, солідарності й виживання в екстремальних умовах, що становить значний евристичний ресурс для глобальної соціальної теорії.

Висновки

Повномасштабна війна поставила українську соціологію перед безпрецедентним епістемологічним випробуванням, яке не лише дестабілізувало установлені теоретичні парадигми, а й актуалізувало необхідність їх радикального перегляду. Парадигма «пострадянської транзитології», яка донедавна залишалася інерційним фоном багатьох дослідницьких підходів, виявила свою непридатність для аналізу ситуації, що супроводжується системним насильством, масовим спротивом, глибокими ціннісними зрушеннями та деколонізаційними процесами.

Водночас війна відкрила можливості для формування нових дослідницьких горизонтів. На зміну універсалістським моделям прийшло чутливе до контексту, індуктивне знання, яке народжується з досвіду опору, солідарності, рутинізованого ризику й адаптації. Дослідники не лише документують реальність, а й беруть участь у її творенні — через концептуалізацію нових форм суб'єктності, горизонтального врядування, соціальної стійкості та деколоніального звільнення. Ця трансформація є не лише реакцією на катастрофу, а й прикладом адаптивного інтелектуального прориву в умовах крайньої турбулентності.

Разом з тим, стрімкий розвиток української соціології супроводжується суттєвими ризиками. По-перше, це інституційне виснаження та кадровий відплив, що загрожує втратою тяглості наукових шкіл. По-друге, зростає фрагментація академічного поля: між університетською, прикладною, незалежною та громадською соціологією поглиблюється прірва. По-третє, за критичних умов війни зростає загроза інструменталізації соціології — як з боку політичних акторів, так і з боку донорських структур, які можуть нав'язувати зовнішні дослідницькі порядки денні.

Додаткові виклики становлять методологічні компроміси: обмежений доступ до територій, уразливих груп чи глибинних практик породжує ризик емпіричного мінімалізму. Фінансова залежність від міжнародних грантів ускладнює формування автономних, критичних дослідницьких програм. Нарешті, існує небезпека втрати дослідницького темпу у поствоєнний період — коли енергія мобілізації не набуде інституційного закріплення, а інновації не стануть новою нормою.

Тим часом, українська соціологія перестає бути «периферійною» й дедалі активніше інтервеніє до глобального академічного поля — як носій унікального досвіду дослідження соціальних процесів за надзвичайних обставин. Цей досвід має ширший евристичний потенціал: він допомагає переосмислити, як наука може функціонувати за умов дестабілізації, як адаптуються дослідницькі

практики в ситуації невизначеності та як академічне знання може слугувати не лише діагностикою, а й засобом солідарності, легітимації та емансипації.

Українська соціологія сьогодні — це соціологія дії: гібридна форма знання, що одночасно інтерпретує, документує й мобілізує. Вона функціонує у триєдиній логіці — як засіб розуміння, як механізм солідарності та як інструмент суб'єктивації. Але саме тому її майбутнє потребує не лише зовнішнього визнання, а й внутрішнього переосмислення: через критичну рефлексію, інституційну підтримку й етичну доброчесність.

Джерела / References

Bafoil, D. (2016). Durkheim contre Treitschke, Weber et le nationalisme. *Raisons politiques*, 62(2), 7–26.

Bar-Tal, D. (2013). *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics*. Cambridge University Press.

Bhambra, G. K. (2014). *Connected sociologies*. Bloomsbury Academic.

Bourdieu, P. (1962). *The Algerians* (A.C.M. Ross (Trans.); Preface by R. Aron). Boston: Beacon Press.

Bourdieu, P. (1984). *Homo academicus*. Polity Press.

Bourdieu, P. (2003). *Science of science and reflexivity*. Polity Press.

Bourdieu, P., Sayad, A. (2020 [1963]). *Uprooting: The crisis of traditional agriculture in Algeria* (P.A. Silverstein (Ed.); S. Emanuel (Trans.); Foreword by L. Wacquant). Cambridge, UK; Medford, MA: Polity Press.

Bringa, T. (1995). *Being Muslim the Bosnian way: Identity and community in a central Bosnian village*. Princeton University Press.

Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press.

Burawoy, M. (2005). For public sociology. *American Sociological Review*, 70(1), 4–28. <https://doi.org/10.1177/000312240507000102>

Channell-Justice, E. (2023). Decolonizing knowledge and war in Ukraine. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 24(2), 275–285. <https://doi.org/10.1353/kri.2023.0022>

Costas, J., Prokhorova, A., Stepanenko, V., Sudyn, D., Yermolenko, V., Zarembo-Kosovych, H. (2024). Academic activism in time of war: Voices from Ukraine. *Organization*, 32(5), 760–771. <https://doi.org/10.1177/13505084241284487>

Dembitskyi, S. (2024). Surveys in Ukraine in the context of the Russian full-scale invasion: Organizational problems and methodological challenges. *Ukrainian Sociological Digest #6: Exploring the Possibilities of Sociological Surveys in Wartime Ukraine*, 13–14. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000675216>

Durkheim, É. (1915). “Germany Above All”: *German mentality and war* (J.S. (Trans.)). Paris: A. Colin. Retrieved from: <https://cucl.colorado.edu/MediaManager/srvr?mediafile=MISC%2FUCL OULDERCB1-58-NA%2F1508%2Fi73514135.pdf>

Foucault, M. (1972). *Archaeology of knowledge*. Pantheon Books.

Gallup, G. (2022 [1944]). How important is public opinion in time of war? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 173–178. Retrieved from: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2022-4/15.pdf>

Gaufman, E., Tsygankov, A. (Eds.). (2024). *Memory, identity, and conflict in postcolonial Europe: Ukraine and beyond*. Palgrave Macmillan.

Golovakha, Ye., Dembitskyi, S. (Eds.). (2024). *Ukrainian Society in the Conditions of War. Year 2024*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Головаха, Є. (ред.), Дембіцький, С. (ред.). (2024). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024*. Київ: Інститут соціології НАН України.]

- Golovakha, Ye., Ivashchenko-Stadnik, K., Mikheieva, O., Sereda, V. (2023). From patronalism to civic belonging: The changing dynamics of the national-civic identity in Ukraine. In: B. Madlovics, B. Magyar (Eds.), *Ukraine's patronal democracy and the Russian invasion. The Russia-Ukraine War*. Vol. 1. CEU Press. Retrieved from: <https://ceupress.com/sites/ceupress.ceu.edu/files/9789633866641.pdf>
- Golovakha, Ye., Makeiev, S. (Eds.). (2022). *Ukrainian Society in the Conditions of War*. 2022. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Головаха, Є. (ред.), Макеєв, С. (ред.). (2022). *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. Київ: Інститут соціології НАН України.]
- Golovakha, Ye., Makeiev, S. (Eds.). (2023). *Ukrainian Society in the Conditions of War. Year 2023*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Головаха, Є. (ред.), Макеєв, С. (ред.). (2023). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023*. Київ: Інститут соціології НАН України.]
- Guillemin, M., Gillam, L. (2004). Ethics, reflexivity, and «ethically important moments» in research. *Qualitative Inquiry*, 10(2), 261–280.
- Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–599.
- Hashimoto, A. (2015). *The long defeat: Cultural trauma, memory, and identity in Japan*. Oxford University Press.
- Herman, J.L. (1992). *Trauma and recovery*. Basic Books / Hachette Book Group.
- Jasanoff, S. (2012). Fields and fallows: A political history of STS. In: U. Felt et al. (Eds.), *The handbook of science and technology studies* (pp. 259–287). MIT Press.
- Kakolewski, I., Portnow, A., Nowak, A., Bruski, J., Riabczuk, M. (2024). Colonialism and imperialism as methodological instruments: Research on the history of the First Polish Republic, Poland and Ukraine. In: O. Avramchuk (Ed.), *Polska i Ukraina: refleksje o przeszłości i wizje przyszłości* (pp. 95–136). Ukrainische Freie Universitat.
- Kaldor, M. (2012). *New and old wars* (3rd ed.). Polity Press.
- Kalyvas, S.N. (2006). *The logic of violence in civil war*. Cambridge University Press.
- Karsenti, B. (2018). Durkheim, Germany, War, Europe. In: *Sociologie et sociétés* (Eng. edn.). Retrieved from: <https://www.erudit.org/en/journals/sst/2018-v22-n2-sst04489/1058556ar.pdf>
- KIIS. (2022). Feeling of belonging to the national resistance against the enemy. *Kyiv International Institute of Sociology. Press Releases and Reports* (9.11.2022). Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1158&page=1> [=KMIC. (2022). Відчуття належності до національного опору ворогу. Київський Міжнародний Інститут соціології. Пресрелізи та звіти (9.11.2022).]
- Korablyova, V. (2023). Why is Ukraine important? Challenging the colonial and Cold War legacies in European social sciences. *Soziologie*, 52(3), 309–355.
- Kutsenko, O. (2023). Power of freedom and activism: Ukrainian alternative to militant authoritarianism. XX ISA World Congress of Sociology, Melbourne, Australia [Book of Abstracts] (p. 415).
- Kutsenko, O. (2025). Resilience under fire: Navigating societal challenges, agency, and innovation in times of war. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 38(1), 1–10. <https://doi.org/10.1080/13511610.2025.2465177>
- Kutsenko, O., Babenko, S. (2024). The power of Ukrainian sociology in post-USSR transformations and Russia's war in Ukraine. In: B. Roncevic, T. Besednjak Valič (Eds.), *Sociology and Post-Socialist Transformations in Eastern Europe* (pp. 437–461). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-65556-2_22
- Kutsenko, O., Gorbachyk, A. (2015). Post-imperial regions: Associated dependence in the development of Eastern Europe. In: O. Shkaratan, V. Leksin, G. Yastrebov (Eds.), *Russia as a Civilization: Materials for Reflection* (part 11, pp. 441–464). Mir Rossii Publishing House. [=Куценко, О., Горбачик, А. (2015). Постимперские регионы: ассоциированная зависимость в развитии Восточной Европы. В: О. Шкаратан (ред.), В. Лексин (ред.), Г. Ястребов (ред.), *Россия как цивилизация: Материалы для размышлений* (ч. 11, сс. 441–464). Издательство «Мир России».]
- Kwon, H. (2008). *Ghosts of War in Vietnam*. Cambridge University Press.
- Levy, Y. (2012). *Israel's Death Hierarchy: Casualty Aversion in a Militarized Democracy*. New York University Press.

Makeiev, S. (2022a). Classics of German and world sociology in the First World War. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 162–171. <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.162> [=Макеев, С. (2022a). Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 162–171.]

Makeiev, S. (2022b). Institutional landscape of the state of war. In: Ye. Golovakha, S. Makeyev (Eds.), *Ukrainian Society in the Conditions of War*. 2022. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Макеев, С. (2022b). Інституційний ландшафт воєнного стану. В: Головаха (ред.), Є., Макеев, С. (ред.), *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. Київ: Інститут соціології НАН України.]

Makeiev, S. (2023). Apologetics of culture as an apologetics of war: The case of Werner Sombart. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 42–55. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.042> [=Макеев, С. (2023). Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 42–55.]

Malešević, S. (2017). *The Rise of Organised Brutality: A Historical Sociology of Violence*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316155332>

Mann, M. (2005). *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge University Press.

Martsenyuk, T., Kostiuchenko, T. (Eds.). (2024). *Russia's War in Ukraine: Personal Experiences of Scholars*. Ibidem Press.

Paniotto, V. (2022). Challenges of surveys in Ukraine in the conditions of war. In: *KIIS Press Releases and Reports*. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1137&page=3>

Paniotto, V. (2024). Methods for data quality assessment in wartime surveys in Ukraine. *Ukrainian Sociological Digest #6: Exploring the Possibilities of Sociological Surveys in Wartime Ukraine*, 9–13. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000675216>

Paniotto, V., Grushetsky, A. (2025). War and the transformation of Ukrainian society (2022–23). In: *Empirical evidence*. (Soviet and Post-Soviet Politics and Society) Vol. 275. Ibidem Press.

Pearlman, W. (2017). *We crossed a bridge and it trembled: Voices from Syria*. HarperCollins.

Petersen, R.D. (2002). *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*. Cambridge University Press.

Phillips, S.D., Martsenyuk, T. (2023). Women's agency and resistance in Russia's war on Ukraine: From victim of the war to prominent force. *Women's Studies International Forum*, 98. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102731>

Rating. (2022). Legal protection of victims of Russia's war crimes (December 23–26, 2022). *Sociological Group Rating. Press Releases* (15.02.2023). Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pravoviy_zahist_postrazhdalih_v_d_vo_nnih_zlochyn_v_ros_23-26_grudnya_2022.html [=Рейтинг. (2022). Правовий захист постраждалих від воєнних злочинів росії (23–26 грудня 2022). *Rating group. Пресрелізи* (15.02.2023).]

Rating. (2023). Ukraine's resilience formula: The essential components during war and the post-war period (June 6–11, 2023). *Sociological Group Rating. Press Releases and Reports* (27.06.2023). Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraine_s_resilience_formula_the_essential_components_during_war_and_post-war_6_11_june_2023.html [=Рейтинг. (2023). Формула стійкості України: основні складові під час війни та у поствоєнний період (6–11 червня 2023). *Rating group. Пресрелізи* (27.06.2023).]

Rating. (2024). Cultural practices and needs for the recovery of the population in de-occupied and frontline communities. *Sociological Group Rating. Releases and Reports* (29.1.2024). Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kulturni_praktiki_ta_potrebi.html [=Рейтинг. (2024). Культурні практики та потреби для відновлення населення у деокупованих та прифронтових громадах. *Rating group. Пресрелізи* (29.1.2024).]

Razumkov Centre. (2023). *Identity of Ukrainian Citizens: Trends of Change* (May, 2023). Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/en/research-areas/surveys/identity-of-ukrainian-citizens-trends-of-change-may-2023> [=Razumkov Centre. (2023). *Identity of Ukrainian citizens: Trends of change* (May, 2023).]

- Riabchuk, M. (2022). Russia's war on Ukraine as a colonial war. *New Eastern Europe*, 3–4. Retrieved from: <https://neweasterneurope.eu/2022/07/15/russias-war-on-ukraine-as-a-colonial-war>
- Round Table “Solidarity of Ukrainian society in the war and prospects for preserving the solidary social potential”. (2024). *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4. Retrieved from: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf> [=Круглий стіл «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу» (2024). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 165–206.]
- Said, E.W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- Schmid, U., Myshlovska, O. (Eds.). (2019). *Regionalism without Regions: Reconceptualizing Ukraine's Heterogeneity*. Central European University Press.
- Sereda, V., Mikheieva, O. (2025). How (not) to study a war-affected society: Challenges of knowledge production in Ukraine and elsewhere. *Nationalities Papers*, 1–20. <https://doi.org/10.1017/nps.2024.56>
- Shulga, O. (2022). When violence becomes commonplace. *Dzerkalo Tyzhnia*, February 12. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr/internal/rutinizatsija-nebezpeki-po-ukrajinskomu-vid-epidemij-do-vijni.html> [=Шульга, О. (2022). Коли насильство стає звичним. *Дзеркало тижня*, 12 лютого.]
- Simonchuk, O. (Ed.). (2025). *Sociology of Sergii Makeiev: Structural orders and exceptionality*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Симончук, О. (ред.). (2025). *Соціологія Сергія Макеєва: структурні порядки і надзвичайності*. Київ: Інститут соціології НАН України.]
- Snyder, T. (2022). The war in Ukraine is a colonial war. *The New Yorker*, April 28. Retrieved from: <https://www.newyorker.com/news/essay/the-war-in-ukraine-is-a-colonial-war>
- Stepanenko, V., Batayeva, K. (Eds.). (2023). *History of Ukrainian Sociology. XIX–XXI: Study Guide*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Степаненко, В. (ред.), Батаєва, К. (ред.). (2023). *Історія української соціології. XIX–XXI: навчальний посібник*. Київ: Інститут соціології НАН України.]
- Stepanenko, V., Stewart, S. (2025). ‘Who, if not us?’: Civic activism and defense in wartime Ukraine. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 38(1), 152–168. <https://doi.org/10.1080/13511610.2025.2467214>
- Swedlow, B. (2007). Scientizing and politicizing policy and politics: What studies of science-based policy advice tell us about scientific advice. *Science and Public Policy*, 34(10), 641–648. <https://doi.org/10.3152/030234207X264036>
- The Museum of Civilian Voices by Rinat Akhmetov Foundation. (s.a.). *The Museum of Civilian Voices*. Retrieved from: <https://civilvoicesmuseum.org/en>
- The Reckoning Project. (s.a.). *The Reckoning Project: Ukraine testifies*. Retrieved from: <https://www.thereckoningproject.com/media>
- Volosevych, I. (2024). Conducting surveys during wartime: A personal reflection. *Ukrainian Sociological Digest #6: Exploring the Possibilities of Sociological Surveys in Wartime Ukraine*, 5–8. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000675216>
- Wedeen, L. (1999). *Ambiguities of domination: Politics, rhetoric, and symbols in contemporary Syria*. University of Chicago Press.
- Wedeen, L. (2019). *Authoritarian apprehensions: Ideology, judgment, and mourning in Syria*. University of Chicago Press.
- Zaiets, D. (2023). Kharkiv's shattered landscapes: Observations from the front line of the war in Ukraine. *European Societies*, 26(2), 178–202. <https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2180152>
- Zarembo, K., Martin, E. (2023). Civil society and sense of community in Ukraine: From dormancy to action. *European Societies*, 26(2), 203–229. <https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2185652>

Отримано / Received 09.08.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 17.09.2025

Опубліковано / Published 28.11.2025

ОЛЬГА КУЦЕНКО

Руйнування меж: як війна переозначає соціологів і соціологію

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 2022 року стало радикальним екзистенційним викликом не лише для українського суспільства, а й для української соціології як наукової дисципліни. Стаття аналізує, як війна руйнує традиційні межі між академією та суспільством, дослідником і учасником, нейтральністю і залученістю, теорією і дією. У фокусі — потрійна криза соціології: інституційна, епістемологічна та етична. Спираючись на підходи П'єра Бурдьє, Мішеля Фуко та студій постколоніалізму, стаття пропонує концепцію «гібридного знання» — балансу між науковою строгістю, громадянською відповідальністю та етичним залученням. Проаналізовано адаптацію академічних інституцій до умов війни, зміни у дослідницькій програмі, методологічні компроміси, а також посилення публічної й соціальної ролі соціолога. Показано, що війна пришвидшила деколоніальний поворот, актуалізувала транснаціональний вимір досліджень і відкрила простір для нової мови опису української реальності. Українська соціологія постає як соціологія дії — знання, що чинить опір, документує трагедію та підтримує колективну суб'єктність за часів катастрофи.

Ключові слова: соціологія війни; гібридне знання; епістемологічна криза; постколоніальна перспектива; соціальна стійкість; академічна залученість; українська соціологія

OLGA KUTSENKO

Breaking the boundaries: How war redefines the sociologist and sociology (case of Ukraine)

Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022 posed an existential challenge not only to Ukrainian society but also to sociology as a scientific discipline. This article explores how war erases conventional boundaries between academia and society, researcher and participant, neutrality and engagement, theory and action. It focuses on the triple crisis of Ukrainian sociology — institutional, epistemological, and ethical. Drawing on the frameworks of Pierre Bourdieu, Michel Foucault and postcolonialism approach, the article develops the concept of “hybrid knowledge”, which balances scientific rigor, civic responsibility, and ethical involvement. It examines the adaptation of academic institutions under wartime conditions, shifts in research agendas, methodological compromises, and the expanding public role of sociologists. The war has accelerated the decolonial turn, foregrounded the transnational dimension of inquiry, and catalyzed the search for a new conceptual language to capture Ukrainian realities. Ukrainian sociology emerges as a sociology of action — a form of knowledge that resists, bears witness, and sustains collective subjectivity amid historical catastrophe.

Keywords: sociology of war; hybrid knowledge; epistemological crisis; postcolonial perspective; social resilience; academic engagement; Ukrainian sociology

ОЛЬГА БЕЗРУКОВА,

доктор соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03680, Київ, пр. Акад. Глушкова, 4д / 510а)

OLHA BEZRUKOVA,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, Head of the Department of Branch Sociology, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d / 510a, Acad. Hlushkova Ave., Kyiv, 03680)

<https://orcid.org/0000-0003-4305-6218>

o.bezrukova@knu.ua

ОЛЕКСАНДР ЗУБЧЕНКО,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології, Маріупольський державний університет (03037, Київ, вул. Преображенська, 6)

OLEKSANDR ZUBCHENKO,

PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Mariupol State University (6, Preobrazhenska St., Kyiv, 03037)

o.zubchenko@mu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6748-3981>

**Сутність та виміри сучасного колабораціонізму
на тимчасово окупованих територіях України:
спроба соціологічного осмислення**

Вступ

За умов повномасштабної збройної агресії Росії проти України феномен колабораціонізму набув нової актуальності як у суспільному, так і в академічному дискурсі. Попри надзвичайну соціальну чутливість сприйняття цього явища, воно досі залишається недостатньо вивченим у межах соціології, зокрема у світлі сучасної української дійсності. Аналізуючи ретроспективу наукових досліджень теми колабораціонізму, слід констатувати, що науковці нерідко оминають її як неприємну та делікатну. Більшість публікацій належать до юридичної сфери, де колабораціонізм трактують переважно крізь призму кримінального

Цитування: Безрукова, О., Зубченко, О. (2025). Сутність та виміри сучасного колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях України: спроба соціологічного осмислення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 51–82, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.04.051>.

права та державної зради (Письменський, 2020; Чальцева, 2022). Певний інтерес також виявляють історики, проте їхній аналіз дуже часто обмежується ретроспективою Другої світової війни без перенесення фокусу на наші часи (Горобець, 2018; Крижний, 2017).

Як зазначає український науковець А. Мініч, ця проблематика вирізняється значною складністю, а власне термінологічне визначення колабораціонізму відсилає нас радше до радянської науки (Мініч, 2024). З одного боку, співпраця з ворогом виникає, коли ворог військовою силою займає чужі території, а з іншого — колабораціонізм як соціальне явище активно розвивається, коли ситуація у певному регіоні стає відносно безпечною, лінія бойових зіткнень відсувається подалі, а у загарбників виникає потреба у створенні цивільної адміністрації, яка б опікувалася місцевими справами та допомагала укріплювати окупаційний режим.

При цьому слід розуміти, що вступ у соціальні відносини із загарбниками рідної землі не є чимось новим для історії людства. Проте сучасного, негативного значення цей термін набуває в разі опису соціально-політичних процесів спочатку у Франції 1940–1944 років, а згодом і в усіх інших країнах Європи, які були окуповані нацистською Німеччиною або стали її союзниками. С. Крижний відзначає, що підґрунтя для колабораціонізму створили кілька суспільно-політичних чинників: по-перше, історично заплутане й додатково загострене Версальським договором територіально-етнічне розчленовування тодішньої Європи; по-друге, постійні міжетнічні конфлікти у багатьох державах; по-третє, глибока соціальна диференціація, недовіра елітних верств до народних рухів, що асоціювалися із комуністами; симпатії до «сильної руки» в особі Гітлера (Крижний, 2010: с. 20). У такому ж контексті розвивалися дослідження західноєвропейських авторів (Lemberg, 1972; Neulen, 1985; Rings, 1982).

В Україні інтерес до цієї тематики починає з'являтися після 2014 року, коли на окупованих територіях Криму та Донбасу представники місцевого населення стали долучатися до незаконних збройних формувань сепаратистів та регулярних російських військ, обіймати «посади» у самозваних органах влади, грабувати разом із окупантами державне, комунальне та приватне майно (Іларіонов, 2017; Клименко, 2016). Після початку повномасштабного російського вторгнення науковий, медійний та суспільний інтерес до цього явища багатократно виріс (Янішевська, Крисько, 2022; Берднік, Головка, 2022; Долгорученко, 2022).

Однак ще й досі не поповнено брак публікацій щодо аналізу соціальних причин колабораціонізму. Дослідження залишаються фрагментарними, зосередженими переважно на описових аспектах або статистичних оцінках (Ferraro, Lotta, Nonchar, 2025). Відсутність цілісного соціологічного концепту колабораціонізму, адаптованого до умов воєнного часу та трансформації українського суспільства, значно ускладнює як академічну рефлексію, так і вироблення ефективних механізмів подолання наслідків цього явища.

Також слід зазначити, що колабораціонізм є сенситивною темою, яка зачіпає глибокі питання національної ідентичності, довіри до інституцій, моралі, соціальної згуртованості та меж між адаптацією і зрадою. Її публічне обговорення часто супроводжується емоційною поляризацією, ризиком стигматизації цілих

груп населення та індивідів, а також обтяжена небезпекою використання у маніпулятивному політичному дискурсі.

Саме тому постає необхідність соціологічного переосмислення колабораціонізму як багатовимірною суспільного феномену, що потребує не лише нормативної оцінки, а й глибокого розуміння його соціальних причин, форм, механізмів легітимації та наслідків для українського суспільства. У цьому контексті наше дослідження ставить за мету формування аналітичного інструментарію для інтерпретації колабораціонізму з погляду соціальної структури, інституційної дисфункції та соціального досвіду.

Загальна характеристика та різновиди сучасного колабораціонізму в Україні

У класичному вигляді колабораціонізм як соціальний процес розвивається тільки за умов окупації — стану суспільного життя, який виникає у результаті військових дій та зайняття супротивником території іншої держави та характеризується масовими дисфункціями у діяльності соціальних інститутів, перетворенням їх на засіб терору та поневолення на тлі повної втрати легітимності в очах людей. Вчені-юристи у своїх працях наголошують, що колабораційна діяльність — це поведінка, яка завжди пов'язана з обстановкою окупації (Письменський, 2023). Сам цей термін можна сприймати й пояснювати як у побутовій, так і в юридичній площині, у широкому та вузькому значенні. У першому випадку це різні види співпраці населення з окупантом через матеріальні чи ідеологічні інтереси. Після анексії Криму 2014 року, а згодом - певних територій Донецької та Луганської областей явище колабораціонізму почало набувати масового характеру, однак законодавча база не відображала нових реалій та вимагала змін. Патріотично налаштована громадськість була стурбована ситуацією, відсутністю належного закону і бездіяльністю органів влади, тому на сайті офісу Президента у 2019 році з'явилася петиція від громадян України з вимогою ухвалити закон про колабораціонізм (Петиція, s.a.).

У 2022 році Верховна Рада ухвалила в цілому законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливості застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки) № 7186, а згодом було внесено зміни до Закону про колабораційну діяльність, і він був підписаний президентом В. Зеленським. У подальшому передбачається створення владою єдиного реєстру колаборантів за різними видами.

В юридичній літературі, зокрема в Кримінальному Кодексі України (ст. 111-1) співпрацю з окупантами трактовано так: «Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупацій-

ною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України караються позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років» (Кримінальний кодекс, 2023). Натомість у довідковій літературі це явище трактують як «усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі та її союзникам» (Коваленко, 2023).

Чинне законодавство України визначає кілька типів колабораціоністської діяльності, кожен з яких має різний ступінь тяжкості та передбачуваного кримінального покарання, — адміністративний (зайняття посад в окупаційних «органах влади» та організація «голосувань»); економічний (фінансово-ресурсна допомога ворогу та його прибічникам); освітянський (вихваляння загарбників під час навчального процесу у школах, вишах, професійно-технічних та дошкільних закладах, запровадження стандартів освіти держави-агресора); військово-поліцейський (служба у незаконних збройних формуваннях, які створено ворогом); інформаційний (популяризація ворога у засобах масової інформації та соціальних мережах, проведення масових заходів на підтримку окупації); побутовий (публічне заперечення російської агресії, заклики до підтримки окупанта та його посіпак, невизнання Української державності). С. Сьомін і В. Комашко слушно зазначають, що норми вітчизняного законодавства щодо колаборантів є новими, і правозастосовна практика в цій сфері ще вимагає вдосконалення. Зважаючи на це, існують ризики, що через надто широке трактування поняття «колаборант» можна створити ситуацію, коли до відповідальності буде притягнуто майже кожного, хто перебував чи продовжує перебувати на окупованих територіях (Сьомін, Комашко, 2023). Щоб цього не сталося, потрібно чітко встановити факт, який вплинув на особу, яка пішла на співпрацю з ворогом (Предместніков, 2024). Отже, юристам ще належить у кожному конкретному випадку довести усвідомленість чи зумисність таких дій громадянина. Добровільність під час кваліфікації вказаного правопорушення має вирішальне значення. Адже якщо колабораційні дії здійснювалися під тиском, примусово, то тоді особа стає не суб'єктом правопорушення, а вже жертвою дій держави-агресора (Сагайдак, 2024).

Звісно, явище колабораціонізму розглядають не тільки правники, хоча вони й мають в цьому питанні першість. У психології колабораціонізм розглядають як індивідуальну або групову реакцію на стрес, загрозу, страх чи моральну дилему, що виникає в умовах окупації, репресій або політичного тиску. Він може виникати як реакція на травматичну ситуацію, в якій вмикаються психологічні механізми захисту (Сагайдак, 2024).

У соціології колабораціонізм розглядають як форму соціальної поведінки, що проявляється у співпраці індивідів або соціальних груп із зовнішнім (переважно ворожим) політичним режимом в умовах окупації чи домінування, незалежно від відповідності цієї співпраці національним або громадським інтересам. Спираючись на сучасні соціологічні концепції та юридичне визначення колабораціонізму, можна виокремити такі основні його різновиди. Наприклад, *індивідуальний / груповий* (індивідуальні дії або колективна співпраця певної

соціальної групи з окупаційною владою); *економічний / позаекономічний* (залучення до економічної діяльності на користь окупаційного режиму (виробництво, торгівля, логістика тощо); *воєнний* (участь у збройних формуваннях ворога — поліції, розвідці, охоронних структурах); *соціально-стратифікаційний* (стосується співпраці представників вищих соціальних верств - чиновників, управлінців, фахівців, які використовують свій статус і доступ до інституційних ресурсів для легітимізації влади окупанта); *культурний / ідеологічний* (участь у поширенні пропаганди окупанта через медіа, релігійні інституції, освітню або мистецьку діяльність); *політичний / адміністративний* (діяльність у сфері управління — ухвалення рішень, організація роботи інституцій під контролем окупанта). Окремо слід спинитися на такому різновиді колабораціонізму, як *освітній*, що здійснюється через модифікацію освітніх програм, впровадження стандартів, що відповідають ідеології окупаційного режиму). Л. Альт-юсер, у своїй теорії ідеологічного апарату держави, трактує школу як інструмент відтворення владної ідеології. Для пояснення цього виду колабораціонізму може стати у пригоді ще й педагогічна теорія прихованого навчального плану (Ф. Джексон, Е. Еріксон), яка ґрунтується на тому, що крім офіційної навчальної програми, у школах існує ще й неявний навчальний план, який впливає на учнів. Цей прихований план охоплює знання, цінності, норми та установки, які діти засвоюють через організацію шкільного життя, взаємодію з учителями та однолітками, а також через зміст навчальних матеріалів, які не завжди чітко прописані в офіційній програмі. В нашому розумінні, цей інструмент використовується для формування нових ідентичностей через підсвідоме засвоєння певних цінностей (тотальна мілітаризація, знеособлення особистості, підпорядкування індивідуального колективному, ненависть до України) на підставі змісту навчання.

Досить поширеним є *соціально-побутовий колабораціонізм*, що охоплює повсякденні практики взаємодії з окупаційною владою - побутове обслуговування, співжиття, надання інформації тощо. М. де Серто розглядає такі дії як мікростратегії виживання, що часто виходять за межі моралі. А З. Бауман у своїй теорії соціальної інженерії робить акцент на розмитті моральних орієнтирів у кризових обставинах, коли поведінка набуває ситуативного характеру.

Звісно, для розрізнення видів колабораціонізму можна використовувати й інші основи, наприклад таку, що дає змогу диференціювати різну мотивацію співпраці. Йдеться насамперед про розрізнення співробітництва ненавмисного, яке ґрунтується на визнанні необхідності, та добровільного, яке передбачає спробу отримання вигоди із ситуації (Hoffmann, 1968). За словами, Гофмана колабораціонізм може бути як сервільним (рабським), так і ідеологічним. Сервільний колабораціонізм — це служіння ворогові, ґрунтоване на необхідності особистого виживання чи потребі в комфорті, тоді як ідеологічний — підтримка ідеї співпраці з ворогом. Аналогічні поділи пропонували також Гордон, який використовував терміни «колаборатор» (collaborator) та «колабораціоніст» (collaborationist) для позначення відповідно неідеологічної та ідеологічної співпраці (Gordon, 1980), та Мадайчик, який убачав різницю між «ренегатами», які були ідеологічними прихильниками ворожої окупації, та «опортуністами»,

співробітництво яких було вимушеним (Madajszyk, 1994). Хоча це розрізнення не абсолютне і піддавалося критиці через те, що між цими групами існують тісні взаємозв'язки, якщо розглядати їх під кутом зору фактичного співробітництва з окупаційною владою (Kedward, 1985), в соціологічному контексті їх виокремлення виглядає важливим, через різний характер взаємодії, який має активну чи пасивну природу (Hoffmann, 1968).

Види колабораціонізму, осмислені в соціологічному вимірі, охоплюють як макросоціальні, так і мікросоціальні рівні соціальної взаємодії — від інституційної співпраці до індивідуальних стратегій адаптації та виживання, а застосування різних теоретичних парадигм допомагає інтерпретувати мотивації, умови та форми колабораційної поведінки, не знімаючи при цьому моральної та юридичної відповідальності з її суб'єктів.

Світоглядно-ідеологічні та суспільно-політичні передумови формування сучасного колабораціонізму в Україні

Агресія російської федерації та окупація частини української території спричинила появу й активний розвиток колабораційної поведінки. Варто наголосити, що цей процес розпочався ще навесні 2014 року (тоді колаборантів називали «сепарами»), а з початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року набув нових змістових і територіальних вимірів.

Визначення передумов колабораційної діяльності різні науковці здійснюють у межах власних підходів, і єдиної теорії, яка б комплексно описувала цей процес, в науковій літературі не існує. Тож ми вирішили розглядати у пропонованій статті такі передумови колабораційної поведінки, які відповідають нашій дослідницькій стратегії.

Перша група — це *культурно-ідеологічні, наративні*. Росія здійснювала проти України гуманітарну агресію ще задовго до початку відкритої війни. Така діяльність провадилась як у вимірі сьогодення (наприклад, збереження і розвиток російської мови, культивування російських смислів у культурному житті та засобах масової інформації), так і з позиції минулого через укорінення радянських міфів про Другу світову війну, що давало змогу жити радянську ідентичність громадян України та утворити підґрунтя для виникнення й розвитку колабораціоністських настроїв під гаслом «об'єднання своїх зі своїми» (Василенко, 2014). На значній частині територій, де проявився колабораціонізм, спостерігалася відсутність глибокої дерусифікації та дерадянзації. Зокрема, у Михайлівському та Приазовському районах Запорізької області місцеві громади довгий час чинили спротив перейменуванню сіл під назвою «Жовтневе». Міські ландшафти, символіка, навчальні програми, споживання медіа формували ментальні спільноти, орієнтовані на Москву як центр культури та авторитету. Все це поєднувалося із непослідовністю державної гуманітарної політики. До Революції Гідності політика національної ідентичності реалізовувалася вибірково. Часто держава уникала конфліктних тем (мовне питання, історія ОУН–УПА, деполітизація освіти), що створювало вакуум, до якого активно заходили російські ідеологи. Як наслідок — частина населення не сприймала українську

державність як власну, й це у критичний момент знижувало внутрішні бар'єри для колабораціонізму. На Сході та Півдні України, де історично переважали радянські наративи та слабко впроваджувалася українська культурна політика, знаходила відгук концепція «руського мира» — ідеологічна конструкція, яка оперує уявленнями про спільну мову, православну віру та історичну пам'ять, спираючись на спотворене тлумачення спадщини Київської Русі. Укорінення концепції «руського мира» стало, по суті, передумовою формування альтернативної ідентичності та культурної латентної орієнтації на Росію у частини населення.

Окрім цього, російська пропаганда десятиліттями формувала емоційно насичене, чорно-біле уявлення про Україну як слабку, «зовнішньокеровану», а Росію — як «захисника руських». Ці наративи спрацювали у момент агресії, зокрема на тлі відсутності альтернативного бачення у деяких інформаційно ізольованих регіонах. Відомий також факт, зафіксований низкою соціологічних досліджень, що громадяни, які отримували інформацію виключно з російських каналів, у 2,5 рази частіше виявляли прихильність до окупаційних адміністрацій на «староокупованих» територіях (Аналітичний звіт, 2019).

Наукові дослідження засвідчують, що діяльність православної церкви московського патріархату в Україні впродовж тривалого часу створювала загрози національній безпеці у площині внутрішньої політики. Ця релігійна структура де-факто виступала ідеологічним інструментом російської політичної системи, активно сприяючи поширенню та закріпленню в українському інформаційно-культурному просторі концепції «руського мира», що призводило до розмежування та розколу суспільства за світоглядно-ідеологічними критеріями. Своєю чергою, це стало одним із чинників, що сприяв залученню частини населення до колабораційної діяльності на ТОТ (Державно-церковні, 2023). УПЦ МП стала своєрідним провідником проросійського світогляду, адже впродовж тривалого часу зберігала монополію на духовне життя у багатьох регіонах України. Її діяльність супроводжувалась поширенням наративів, що заперечували існування окремої української нації, протиставляли «канонічне» православ'я українському автокефальному, просували ідею «спільної історичної долі» з Росією. Це формувало морально-релігійне підґрунтя спочатку для виправдання російської присутності, а згодом — співпраці з окупаційною владою. Р. Турчин вказує, що саме релігійна доктрина УПЦ МП стала одним із каналів впровадження ідеології «руського мира» на побутовому рівні (Турчин, 2025).

Описана вище перспектива посилювалася, на нашу думку, другою групою чинників, що передували окупації — *суспільно-політичними кризами* всередині країни. Суспільно-політична нестабільність періоду незалежності України створювала умови для зниження довіри до держави, невизначеності щодо майбутнього та появи альтернативної лояльності — у тому числі до російських чи проросійських структур. Соціологи розглядають це явище як кризу легітимності та фрагментацію політичної культури. Поняття легітимності означає рівень визнання владних інституцій як справедливих, законних та авторитетних у сприйнятті громадян. Криза легітимності виникає тоді, коли держава втрачає довіру значної частини населення, не може ефективно виконувати свої функції,

а її символи та інститути не сприймаються як «свої». Своєю чергою, фрагментація політичної культури означає розкол у суспільстві за ключовими уявленнями про державу, владу, право, політичні цінності. Ці явища були відчутні в Україні впродовж усього пострадянського періоду і стали родючим ґрунтом для виникнення колабораціоністських практик під час окупації. Усе це протиставлялося удаваній стабільності північного сусіда та 25-річному правлінню Путіна.

Після здобуття незалежності Україна не змогла забезпечити інклюзивну модель національної ідентичності, яка була б однаково прийнятною як для Сходу, так і для Заходу. Внаслідок цього частина громадян, зокрема в регіонах з історично сильними проросійськими зв'язками, не ідентифікували себе з українською державою або мали подвійну ідентичність. Це сприяло викривленню уявлень про «свою» і «чужу» владу, що в умовах окупації робило частину населення більш лояльною до окупантів, особливо якщо ті демонстрували «порядок» або обіцяли «захист», а також спричинило, на нашу думку, кризу національної ідентичності та виникнення розриву між центром і регіонами. Соціологічні опитування Інституту соціології НАН України за 2000–2020 роки фіксували стійко низький рівень довіри до уряду, парламенту, судів. Середній рівень довіри рідко перевищував 10–15%, що свідчить про системну делегітимацію влади в очах громадян та кризу довіри до державних інституцій. За таких умов колабораціонізм могли сприймати не як зраду, а як прагматичний вибір на тлі розчарування в офіційній владі, особливо в регіонах, частина жителів яких вважали себе «залишеними напризволяще» з початком повномасштабного вторгнення.

Упродовж 2000–2010 років українське суспільство неодноразово переживало елітні розколи та політичні революції — Помаранчева революція (2004), Революція Гідності (2013–2014). Ці події хоча й зміцнювали демократію, водночас поглиблювали розколи за регіональною та ідеологічною лініями. Так, у регіонах, де переважала підтримка проросійських партій (Партія регіонів, Опоблок, ОПЗЖ), після Майдану виникало відчуття «поразки», що призвело до відчуження від нової постреволюційної влади і в окремих випадках — до співпраці з окупантами як форми протесту чи помсти. Однією із форм політичного відчуження був абсентеїзм. Зокрема, на виборах Президента України 2014 року у Кам'янсько-Дніпровському районі Запорізької області, де у структурі населення висока частка етнічних росіян, явка не перевищила 30% (раніше на виборчі дільниці приходило від 65% до 75% виборців) (Охендовський, Магера, Усенко-Чорна, 2016).

До того ж державна політика до 2014 року не забезпечувала цільової інтеграції прикордонних та «суперечливих» регіонів. Освітня, мовна, інформаційна політика реалізовувалася нерівномірно, часто з поступками місцевим елітам. Тому прикордонні області виявилися вразливими до впливу зовнішнього актора — РФ. Це створило ситуацію, за якої окупаційна адміністрація могла швидко заповнити вакуум, і частина населення приймала це як «менше зло» в ситуації адміністративного безсилля.

Затяжна війна, яка тривала з 2014 року до повномасштабного вторгнення, спричинилася до психологічної втоми та соціального відчуження для частини

населення, тому ідея «миру будь-якою ціною» виглядала припустимою для деяких груп — навіть ціною поступок чи співпраці з окупаційною владою. Соціологи фіксували на Сході частку респондентів, які не засуджували співпрацю з окупаційними структурами, якщо це забезпечувало базову стабільність (Динаміка готовності, 2025). У термінах Т. Гурра це “relative deprivation”, тобто стан відносної депривації, коли очікування людей щодо держави та влади не збігаються з реальністю, що провокує пошук альтернатив (у тому числі колабораціоністських) (Gurr, 1970). Аналогічно, за моделлю С. Ліпсета, слабкість демократичних інститутів у перехідних суспільствах породжує регіональний популізм і схильність до антидержавної поведінки (Lipset, 1963). Суспільно-політичні кризи не лише послабили зв’язок частини громадян із державою, а й відкрили шлях до легітимації чужої влади у свідомості деяких спільнот. У поєднанні з іншими факторами (ідеологічними, економічними) та відсутністю засудження і криміналізації з боку держави це призвело до нормалізації колабораціонізму як частини щоденної практики на окупованих територіях.

Третя група передумов — це *військова невизначеність та слабка обороноздатність*. Одним із критичних чинників, які вплинули на схильність частини населення до прояву колабораційної поведінки, була військова слабкість держави, як у реальному вимірі, так і в уявленнях громадян. Відсутність впевненості у спроможності України захистити власну територію й населення створила психологічний вакуум безпеки, який у ситуації окупації часто заповнювався через прагматичну адаптацію або співпрацю з ворогом. У період до 2014 року обороноздатність України була суттєво ослабленою внаслідок як масового скорочення кадрового складу (до 120 тис. військовослужбовців у 2013 році з обмеженою боєготовністю) і недофінансування ЗСУ, так і фактів корупції у вищих військових ешелонах. За оцінками експертів, на момент анексії Криму Україна фактично не мала готових бойових підрозділів для протидії — звідси поширена теза: «Крим взяли без жодного пострілу». Це спричинило глибоку деморалізацію серед населення прифронтових і прикордонних регіонів. Так, ще у 2014 році мешканці Донеччини та Луганщини масово фіксували відсутність ЗСУ у відповідь на появу «зелених чоловічків», що породжувало страх, паніку й пошук захисту в новій владі.

Соціологічні опитування, зокрема дослідження фонду «Демократичні ініціативи», свідчать, що у 2014–2015 роках більшість мешканців Сходу не вірили у можливість воєнної перемоги України (2015-й: політичні підсумки, 2015). Це породжувало синдром окупаційної невідворотності, тобто переконання, що «доведеться жити під РФ — і краще адаптуватися». За обставин, коли державні органи зникали або здавалися, колабораційна поведінка видавалася багатьом формою самозбереження, а не зрадою. Під час початку вторгнення 24 лютого 2022 року російська армія змогла за тиждень пройти сотні кілометрів і швидко захопити Херсон, Мелітополь, Бердянськ та багато інших населених пунктів. Це сталося через недостатню кількість наших військ на Півдні, відсутність оборонних укріплень та прорахунки командування. На тлі цього серед місцевого населення виникає атмосфера беззахисності та відчуття, що окупація буде «надовго», і варто пристосовуватися. Вакуум влади достатньо швидко заповнювали

окупанти, створюючи «военно-гражданские администрации» та призначаючи «председателей сельских советов». У цей же час легітимні керівники органів місцевого самоврядування часто не отримували із центру жодних вказівок, діяли на свій страх та ризик, виїжджали на вільну територію із великим запізненням або потрапляли в полон до окупантів.

Слабкість оборони давала змогу колишнім регіональним елітам (особливо у Південно-Східній Україні) виступати як посередники між окупантами та місцевою громадою. Часто ці кланові угруповання (Є. Балицького — на Запоріжжі, В. Сальдо — на Херсонщині) мали тісні зв'язки з Росією (через освіту, бізнес, родину), тішилися авторитетом серед населення та забезпечували «контрольоване» передання влади. У цьому контексті колабораційна поведінка набувала вигляду «розумної стабілізації», а не радикальної зради. У рамках соціології безпеки це пояснюється через концепцію “security dilemma”: коли відсутність захисту з боку «своєї» держави змушує людей шукати інші форми безпеки — включно із співпрацею з ворогом.

Четверта група чинників — це *економічні обставини*. Економічний вимір є критично важливою складовою в аналізі причин, які підштовхували частину населення до колабораційної поведінки. У реаліях ТОТ співпраця з ворогом часто була зумовлена не ідеологічною лояльністю, а економічною раціональністю, тобто прагненням зберегти доходи, майно, соціальні послуги й базову життєдіяльність. Окупацію супроводжувало руйнування фінансових установ, логістичних зв'язків, ринків збуту української продукції, соціальної інфраструктури. У цих умовах співпраця з новою адміністрацією давала змогу забезпечити базове функціонування: виплату зарплат, пенсій, доступ до води, тепла, медицини. Особливо це стосувалося бюджетної сфери та інфраструктурних підприємств. Так, у Мелітополі у 2022 році багато працівників комунальних служб погодились залишитися на роботі вже під управлінням окупантів, щоб забезпечити собі та родинам існування.

Соціологи наголошують, що втрата роботи або соціального статусу (особливо в регіонах, де робочі місця були обмежені) — один з найпотужніших чинників, що штовхає до співпраці з ворогом. Медики, вчителі, бухгалтери часто залишались працювати не через ідеологію, а щоб не втратити фахової практики, не наражати сім'ю на голод і безгрошів'я, не залишити населення без базових послуг. Цей механізм особливо важливий для розуміння колабораціонізму в царинах освіти, медицини, ЖКГ на перших порах окупації. Проте згодом, коли стає зрозуміло, що в Росії як у тоталітарній державі ніхто не може лишатися осторонь війни, ці люди стають вільними чи невільними помічниками окупантів у встановленні та укріпленні загарбницького режиму. Окрему групу становлять ті, хто співпрацював заради матеріального збагачення: отримували посади, доступ до ресурсів, землі, «віджимали» майно у представників бізнесу та української влади. Тут уже йдеться про опортуністичний колабораціонізм, що має свідомий і цілеспрямований характер. За теорією раціонального вибору індивіди обирають ті дії, які максимізують їхні вигоди й мінімізують втрати. У цьому контексті колабораціонізм став раціональним адаптаційним механізмом виживання. Економічні передумови колабораціонізму тісно пов'язані з вижи-

ванням у ситуації колапсу державної присутності. У багатьох випадках співпраця з окупантом була не політичним актом, а механізмом індивідуальної та колективної адаптації до нових умов. Проте варто проводити чітку межу між самовільним зайняттям сільського кіоску, господар якого кинув все та виїхав на підконтрольну територію, та захопленням супермаркету — за всілякої участі та сприяння окупаційної адміністрації.

Правова невизначеність — один із найменш помітних, але системно важливих чинників поширення колабораціонізму в Україні. До початку повномасштабної війни у 2022 році українське законодавство не мало чіткого визначення, що є колабораціонізмом, а що — вимушеним виживанням в умовах окупації. Це сприяло не лише фактичній безкарності, а й формуванню подвійних уявлень серед громадян щодо меж допустимої поведінки. До лютого 2022 року Кримінальний кодекс України не містив окремої статті, яка б визначала колабораційну діяльність як злочин. Єдиною релевантною нормою була стаття 111 ККУ (державна зрада), але її застосування потребувало доведення наміру шкодити державі, що ускладнювало покарання побутових чи адміністративних форм співпраці з окупаційною владою. Це створювало ситуацію, за якої частина громадян діяла в «сірих зонах» правового простору, не відчуючи реальної загрози притягнення до відповідальності. Лише 3 березня 2022 року було ухвалено Закон України №2108-ІХ, який вніс до ККУ нову статтю 111-1 «Колабораційна діяльність». Цей документ визначає низку форм співпраці з ворогом як кримінально карані дії. Проте цей Закон не має зворотної сили, тобто не охоплює випадки колабораціоністської діяльності до 2022 року. Та й у перші місяці його дії фіксувалося різночитання у правозастосуванні: деякі випадки співпраці визнавали злочином, інші — ні. Це породило юридичну невизначеність, яка підсилює ризики самосудів, стигматизації та правових зловживань, особливо на деокупованих територіях.

Україна досі не має інституційної моделі перехідного правосуддя, яка б давала змогу диференційовано підходити до колаборантів з урахуванням наміру, обставин співпраці (добровільно / вимушено), рівня шкоди, завданої державі. Без такої системи існує ризик колективної відповідальності, а також гальмування реінтеграційних процесів на звільнених територіях. Разом із тим, очевидно, що через тривалість окупації та інституційно-правовий хаос вже після звільнення частину громадянських прав мешканців цих територій (зокрема, право обирати і бути обраним) може бути обмежено до стабілізації ситуації.

І досі в інформаційному просторі можна зафіксувати суперечливість державних меседжів щодо меж нормативної поведінки в окупації. З одного боку, це частина загального питання про межі умовно нормального життя на окупованих територіях та взаємодії з особами, які фізично контролюють територію по той бік лінії фронту. З іншого — абсолютно конкретні алгоритми поведінки та інструкції для населення, які, на жаль, українська влада часто не формулювала до 2022 року та навіть вже після. Чи можна працювати у школі або лікарні під контролем ворога? Чи вважатиметься злочином участь у роздачі гуманітарної допомоги? Які наслідки очікують за «мовчазну присутність» на зборах або засіданнях? За таких умов громадяни опинялися у моральній та правовій пастці, що

підсилює страх, плутанину й часто призводить до пасивного колабораціонізму як форми адаптації.

Нерозвинена практика документування фактів співпраці посилює, на нашу думку, описану вище правову невизначеність як передумову колабораціонізму. У низці випадків, особливо під час деокупації, держава не мала централізованих реєстрів осіб, які співпрацювали з ворогом. Це ускладнювало юридичне переслідування та давало змогу окремим особам уникнути відповідальності, а також створювало простір для маніпуляцій, доносів, фальсифікацій. Недовіра до офіційних органів призводила до виникнення паралельних суспільних «списків зрадників», що загрожує правам людини та є небезпечним прецедентом. У соціології та праві така ситуація класифікується як «правовий вакуум», або “normative gap” — коли старі норми не діють, а нові ще не встановлені або недостатньо чіткі. Цей стан породжує соціальну аномію (за Дюркгаймом) — втрату нормативних орієнтирів, внаслідок чого люди приймають індивідуальні або групові етичні рішення, які можуть суперечити закону. Загалом, правова невизначеність, відсутність чітких стандартів і механізмів відповідальності стали потужним фоном для формування колабораційної поведінки. Без чіткої державної позиції, законодавчих рамок та правової просвіти частина громадян діяли не з міркувань ворожості, а через невизначеність, страх і прагнення вижити.

Таким чином, зазначені та інші фактори й призвели до того, що частина громадян України разом з росіянами брали безпосередню участь у захопленні території власної держави, сприяли цьому процесу та усвідомлено в подальшому пішли на співпрацю з окупантом. Це явище є багатошаровим — містить як свідомі ідеологічні акти, так і морально виправдані форми адаптації. Аби мінімізувати посилення наявних та виникнення нових соціальних розколів після деокупації, необхідне комплексне соціологічне та юридичне дослідження з чіткою класифікацією форм співпраці та диференційованим підходом.

Колабораціонізм у повсякденних соціально-економічних практиках

Попри те, що явище колабораціонізму можна розглядати в багатьох аспектах, зосередимося на розгляді цього феномену як частини повсякденного життя людей по той бік лінії фронту. Адже можливості безпечно виїхати на підконтрольну територію у всіх були дуже різними — від восьми років у мешканців Криму та ОРДЛО до кількох годин у жителів Півдня Херсонської та Запорізької областей, де вже по обіді 24.02.2022 року стояли російські танки. Для людини, яка опиняється сам на сам із потужною репресивною машиною держави-агресора, далеко в тилу загарбницьких військ, постає питання про детермінанти соціальної поведінки, внутрішню свободу чи зовнішню зумовленість власного вибору. Багато що тут залежить від позиції держави, яка, на жаль, із 2014 року лишалася вкрай непослідовною.

За часів АТО та ООС, навіть після підписання Мінських угод, які де-факто легалізували російську окупацію частин Донецької та Луганської областей, уряд

не давав чіткої відповіді, як правильно поводитись нашим співгромадянам у полоні ворога. За винятком кількох гарячих ділянок фронту до весни 2020 року, коли російські маріонетки закрили пункти пропуску начебто через коронавірус, потрапити на той бік було нескладно. До березня 2017 року із ТОТ зберігалося вантажне залізничне сполучення, через КПП їздили маршрутки, а мешканці загарбаних територій приїжджали до найближчих українських міст зняти гроші та скупитися. За таких умов перехід із «темного» на «світлий» бік і назад був достатньо простим і зводився до невеликого хабара на блокпості.

Відповідно співпраця з ворогом на побутовому рівні не видавалася аж такою страшною, а на тлі відсутності згадок про покарання колаборантів у перших та других Мінських угодах багато для кого виглядала звичайною справою. Адже статті про державну зраду, за якими час від часу судили затриманих терористів, стосувалися переважно учасників незаконних збройних формувань, «правоохоронних» та «управлінських» структур, що діяли у терористичних організаціях «ДНР» та «ЛНР».

Натомість після початку повномасштабного російського вторгнення вітчизняні законодавці вдалися до інших крайнощів, криміналізувавши широке коло соціальних практик, зокрема будь-яку економічну активність на непідконтрольних територіях. У цьому контексті може йтися як про налагодження потужного виробництва ударних дронів, так і про продаж городини на ринку. Стає незрозуміло — як, не порушуючи закон, жити четвертий рік в окупації жителям півночі Луганщини, півдня Донецької, Запорізької та лівобережжя Херсонської областей? Адже готівкова гривня опинилась поза російським законом ще з початку 2023 року, а можливості використання безготівкової української валюти було вкрай ускладнено та обмежено. Правники зауважують, що за таких умов може виникнути ситуація, коли до відповідальності буде притягнуто майже кожного, хто перебував чи продовжує перебувати на окупованих територіях (Сьомін, Комашко, 2023). Чи не буде це повторенням комуністичних репресій — «була б людина, а стаття знайдеться»?

У цьому контексті значний інтерес становить теоретична модель взаємодії ворога з місцевим населенням, розроблена французькими дослідниками М. Гехтер та О. Відаль-Апарісіо та адаптована щодо наших реалій О. Каліщук (Каліщук, 2023: с. 110). Дослідники висувують гіпотезу про взаємозалежність «нетто-блага», яке окупант надає місцевій громаді, та ймовірності співпраці. Своєю чергою, колаборанти надають загарбникам зворотні «брутто-блага», допомагаючи встановити контроль над місцевим населенням та зменшити витрати на розгортання мережі каральних органів (див. рис. 1).

Як бачимо, схема має два контури — зовнішній, що характеризує можливість держави-агресора купувати лояльність населення поневолених земель через надання індивідуальних та колективних благ, та внутрішній, який відображає готовність окремих представників місцевої спільноти піти проти своєї Батьківщини. На ймовірність їхнього перетину можуть впливати як інституційно-структурні чинники, так і досвід політичної поведінки населення в минулі роки, зокрема електоральна підтримка проросійських партій та кандидатів.

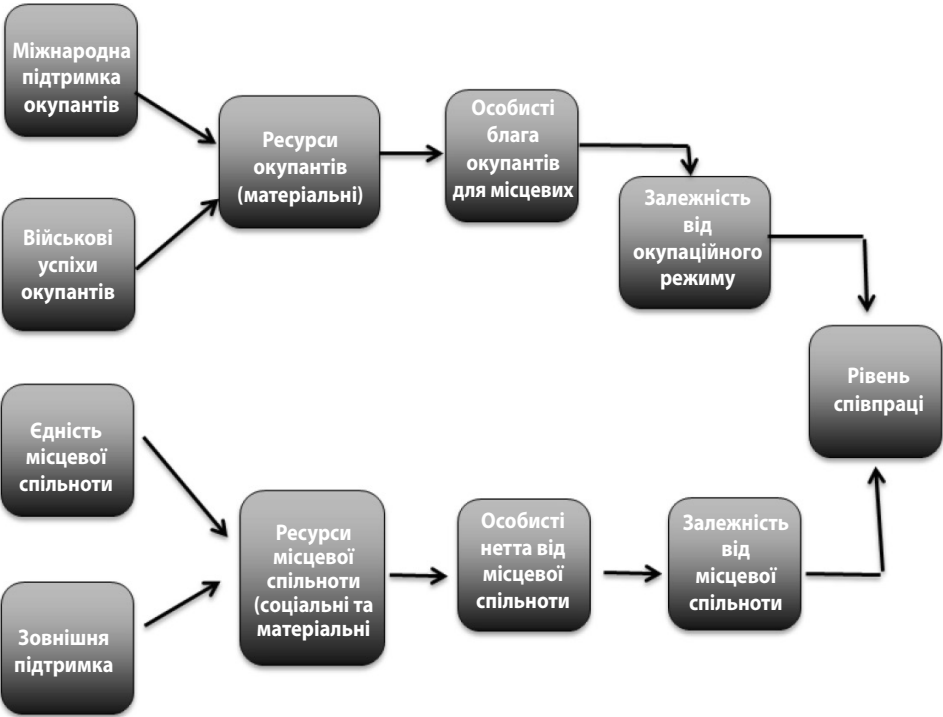

Рис. 1. Модель колаборації з окупаційним режимом
(за М. Гехтер, О. Відаль-Апарісіо, адаптовано О. Калішук)

З одного боку, окупанти декларують, що лише 2024 року вони виділили на фінансування чотирьох «нових регіонів» понад 1,5 трлн рублів (що приблизно дорівнює вартості 45–47 днів загарбницької війни в Україні) (Бадюк, Щетина, 2024a,b). З іншого — ситуація на загарбаних землях сильно різниться. Ворог навіть і не збирається відновлювати зруйновані ним вщент Мар’їнку, Авдіївку чи Бахмут. Водночас в окупованому Маріуполі, замітаючи сліди своїх військових злочинів, росіяни знесли сотні пошкоджених багатоповерхівок та зводять на їхньому місці будинки з іпотечними квартирами для приїжджих росіян. Натомість більшість тимчасово окупованих територій Запорізької області не постраждали від військових дій. Саме тут реалізуються проекти, що далекі від інтересів місцевих громад, проте мають велике значення для військової логістики агресорів та пограбування наших ресурсів: реконструкція автостради Новоазовськ–Сімферополь, будівництво залізниці Ростов–Маріуполь, посилення пропускної спроможності Маріупольського та Бердянського портів, зведення високовольтної ЛЕП для приєднання Запорізької АЕС до російської енергосистеми.

Окремим рядком фінансуються відверто пропагандистські заходи — реконструкція сільських клубів, парамілітарні дитячі та молодіжні організації, гучні святкування та ювілеї тощо. У розв’язанні житлово-комунальних проблем хоч якось допомагають так звані регіони-шефи, що відряджають будівельні брига-

ди, надсилають спецтехніку та матеріали для аварійного ремонту зношених інженерних мереж (за принципом «зробив на копійку — а шуму на гривню»). Дослідники окупації відзначають, що більшу частину виділених бюджетних коштів розкрадають як на федеральному, так і на місцевому рівні за участі навколорегиональних структур, місцевих колаборантів та «смотрящих» від різних силових та кримінальних угруповань. На тлі цього в окупованих частинах Запорізької та Донецької областей різко зростає злочинність. Російські військові та кадри вціліють полюють на жінок та дівчат, переслідуючи навіть школярів. Найбільш небезпечними місцями стають Мелітополь, Якимівка та Кирилівка, де базується батальйон «Ахмат» (Кирилова, 2025).

Що можуть дати російські окупанти звичайним людям на загарбаних українських землях, окрім розрухи та спустошення? З одного боку, у ст. 55 Четвертої Женевської конвенції визначено, що держава-окупант зобов'язана забезпечувати цивільне населення продовольством та санітарними матеріалами, зокрема завозячи зі своєї території (Конвенція, s.a. [1949]). З іншого — перед українцями по той бік лінії розмежування постає моральна дилема про межі допустимої взаємодії з ворогом. Мовчки, про себе наші співвітчизники розв'язують по-справжньому екзистенційні питання — чи брати російську гуманітарку, коли нема чого їсти, чи отримувати російський паспорт, без якого навіть швидка допомога не приїде, чи йти працювати до російської установи, якщо скінчилися всі запаси, навіть консервація у підвалі.

У цьому контексті варто наголосити, що гуманітарна криза та нестача продовольства на тимчасово окупованих територіях виникли суто через російське вторгнення, знищення загарбниками соціальної, логістичної та торговельної інфраструктури, організоване блокування всіх шляхів постачання, зокрема й допомоги з вільної України. Людей свідомо позбавляли харчів, причому продовольства не вистачало не лише у містах, але й на селі.

Одним із джерел отримання інформації про життя в окупації є вивчення досвіду окремих людей. Нами було проведено серію наративних інтерв'ю із жителями села Костирка Бериславського району Херсонщини, яке перебувало в окупації із квітня по листопад 2022 року, а також глибинні інтерв'ю з жителями інших міст Півдня України (Зокрема, інтерв'ю з особистого архіву О. Зубченка, проведені Т. Поповою у серпні 2023 року): «Гуманітарку першу не брали, другу взяли. Пенсію дядь Жора отримав 10 тис. рублів, презренье до себе, корила себе, що пішла... хто не був в окупації, той не повірить... а що робити?? Брали, їли, спасалися» (Тетяна, 60 років); «Гуманітарку отримували рази два чи три. Цукор важили кружечками, по скільки людей вдома живе. Мучне... давали, скільки хочеш. Муки давали тоже тільки трошечки. Відчувала я тільки приниження. От таке було состояние, що мене уцімляють у моїх правах. Як принижують мене, що ми такі добродееітілі... Зараз у мене безвихідне становище, тому що мені треба кормить дітей, і я мусила їй просто брати ту гуманітарку» (Оксана, 52 роки); «Два рази, як роздавали, ми нічого не де не брали, ніких не денєг, нічого не де. Два рази в клубі... по списках нам давали, вони ходили фотографували» (Олена, 55 років).

Варто зауважити, що описані респондентами події стосуються перших тижнів окупації, коли будь-яка взаємодія з окупантами розглядалася як абсолютно екстремальна, неприйнятна та мерзенна соціальна практика. До того ж, як зазначає О. Черемісін, на правобережжі Херсонщини через активні бойові дії та вкрай ускладнену логістику росіяни так і не змогли встановити більш-менш стабільний окупаційний лад (Черемісін, 2023). Проте мірою творення та укріплення інституційних основ нового режиму ситуація починає змінюватися. Зокрема, на лівобережжі Херсонщини роздача «гуманітарки» із пропагандистської картинки перетворюється на системний інструмент роботи із місцевими мешканцями. У місті Нова Каховка до стандартного продуктового набору входять мука, сіль, цукор, гречана крупа, олія, сіль, рибні консерви, макаронні вироби, яловича тушонка, а іноді - і свіжий хліб. Окремим категоріям населення надають засоби особистої гігієни та памперси різних розмірів. Кожному містянину росіяни дозволяють отримати один набір допомоги на місяць. При цьому необхідна попередня разова реєстрація в базі окупантів (Романюк, 2023).

Більш складним є питання про ресурси місцевої спільноти, до яких першою чергою належить потенціал соціальних зв'язків. Ось як описували цю ситуацію жителі окупованої Херсонщини: «Ми счітай до окупації.. жили собі спокійно, були люди, які голодували, а ми знаєш запасливі, було у нас все... ми жили, нічого не боялися, у кожного був свій заробіток, кождий чимось зацікавлений, вночі спали і не боялися» (Альона, 30 років). На тлі розгубленості та невизначеності великого значення набуває соціальна солідарність: «У перші дні війни, коли ще не було окупації село сплотилося, було один цілим — люди пекли хліб, роздавали на людину півхлібинки, роздавали крупи, ловили рибу. Руських не було, а коли вони зайшли — все прекратилося ... пішли роздори, не дуже здорова обстановка» (Тетяна, 60 років).

Початок окупації приносить із собою злам звичного соціального порядку в усіх аспектах — від нормативно-державного (триколори замість синьо-жовтих прапорів) до просторового (колись знайомі та доступні місця стають закритими та небезпечними). «Коли почалася окупація, то дітей не то що з двору, з хати було страшно випускати, я найбільше боялася за Віку (старша донька 15 років. — О.Б., О.З.). Те що кацапи задивлялися на молодих дівчат. Страшно було ходити по селі, страшно було ходити в магазин ждати хліб, пока привезуть» (Альона, 30 років). Постійним супутником наших земляків стає страх: «Все помінялося, ні роботи, ніде нічого... на ніч до тьоті Наташі ночувать, на день — додому щоб не дай Бог ніхто не поселився, щоб ніхто не підійшов... були ж ті перевірки, ходили по хатах, кругом залазили!» (Олена, 55 років). Життя все більше нагадує апокаліптичні сюжети Ф. Гюґо: «За межі села не можна було виходити, нам не дозволяли щоб світилося світло в будинку, ми боялися вийти вообщє за двір, з приниженням на нас дивилися. Що хотіли, те й творили: ламали забори, щоб натопить в своїх хатах, крали у людей, забирали все» (Тетяна, 56 років). За таких умов, навіть у маленьких селах, громада фактично перестає існувати як єдиний соціальний суб'єкт — віднині кожен сам за себе.

Разом із тим на тлі загальної аномії з'являються люди, які намагаються задо-
брити окупантів, отримати особисту вигоду від «корисних» знайомств: «Люба

та Сергій, коли почалася війна, тільки стояли блокпости на трасі, вони кожен день кормили окупантів, возили картошку, яйця, молоко, торти» (Валентина, 60 років). Дехто обирає простіший шлях — «бедные, алкоголики, бывшие зеки... быстро собрались в группы и, например, прямо у меня во дворе вскрывали продуктовый и с счастливыми лицами выносили оттуда алкашку. И не просто вскрывали, чтобы еду взять, а окна били, полки ломали, крушили все», — розповідає жителька тимчасово окупованого Мелітополя (цит. за: Герасименко, Сорока, 2023). Проте, незважаючи на численні випадки мародерства та цілеспрямоване блокування окупантами цивільної логістики, інститут торгівлі одним із перших адаптується до роботи за нових умов і при цьому, на жаль, стає одним із потужних майданчиків для співпраці місцевих з окупантами.

Соціальні практики купівлі-продажу товарів та послуг постають як завершальна, єдина ланка двох контурів моделі, описаної вище. Реалізацію їх на тимчасово окупованих територіях слід розглядати у юридичному та моральному аспектах. Частина четверта ст. 111-1 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» відносить до колабораціонізму будь-яку господарську активність, що відбувається у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора. Виходить, що до однакової відповідальності можна притягнути як власника великого супермаркету (та апріорі — потужного донора російських загарбників), так і бабусю, що торгує зеленню на сільському базарі.

Насправді, ця проблема є набагато складнішою, адже будь-яку торговельно-економічну діяльність в тилу ворога можна схарактеризувати у трьох аспектах — як канал соціальної мобільності та можливості прислужитися росіянам (постачання продукції до РФ, «віджим» приміщень українських торговельних мереж), спосіб збереження звичного джерела доходів (невеликий продуктовий магазин, кіоск) та соціально-адаптаційну практику (продаж городини та фруктів із присадибних ділянок). Очевидно, що такі діяння кардинально відрізняються за масштабом, регулярністю, обсягом акумульованих фінансових ресурсів та, головне, за тяжкістю суспільних наслідків. Це потребуватиме внесення змін до чинної законодавчої бази з питань колабораціонізму.

З морально-етичного погляду робота закладів торгівлі, з одного боку, є невіддільною умовою виживання наших співвітчизників, яких ворог позбавив нормального життя та засобів для існування, а з іншого — є інструментом впорядкування і стабілізації соціального порядку, створення ілюзії того, що все не так погано і жити можна навіть під ворожими стягами. Про цей бік взаємодії місцевих жителів з окупантами влучно написав адміністратор телеграм-каналу «СУКИ Мелітополя»: «Орки методично уничтожают город Запорожье, запорожцев, живущих в Запорожье, мелитопольцев, получивших убежище в Запорожье, бердянцев, энергодаровцев, каховцев, херсонцев. Уничтожают без эмоций, хладнокровно, буднично. Базовым городом, где они... спят, едят, ходят на рынки, гуляют в ресторанах, пользуются бассейнами/банными, — является Ме-

литополь. Вы, местные... за денежку малую предоставляете им ВСЕ эти услуги. Вы все вместе помогаете ИМ убивать НАС!» (Телеграм канал, 2023).

Чого насправді вартують такі заробітки? Як відомо, будь-яка економічна дія може породжувати нові соціальні практики, навколо реалізації яких утворюються нові соціальні групи. Згодом це призводить до радикального переформування всієї соціальної структури. Так виникають стихійні, а потім — і формалізовані домовленості з окупантами про безперешкодний провіз товару з Росії; «віджим» із благословення «нової влади», а згодом — «націоналізація» торгових площ та комерційної нерухомості; з'являються «обнальщики», «решалы», «смотрящие» тощо. «Форма, “геометрія” інтеракційних каналів або зв'язків, об'єктивована, зовнішня щодо окремих особистостей, істотно впливає на шанси появи конкретних інтеракцій між ними. Інтеракційна структура багато в чому визначає, з ким і щодо кого члени суспільства застосують дії», — відзначає М. Шульга (Шульга, 2018: сс. 16–17).

По суті, йдеться про формування соціальної бази окупаційного режиму, адже згідно з класичною гомансівською парадигмою обміну, коли зв'язки набувають усталеного характеру, а користь від них регулярно повторюється (надприбуток від завезення несмачних та дорогих продуктів із окупованого Криму на тлі перекриття постачання з України), то суб'єкт намагатиметься будь-що зберегти та укріпити такі відносини.

Також ця проблема має ще один важливий аспект — ресурсно-ціновий. Ми вже писали про те, що окупаційна влада штучно створила ситуацію «ножиць цін» — ранні овочі через блокаду шляхів продавали за копійки (навесні 2022 року кіло огірків у Запоріжжі коштувало 80–120 грн, а в регіональному центрі городництва, окупованій Кам'янці-Дніпровській — 3–5 грн). При цьому десятки тонн сільгосппродукції фермери просто викидали на узбіччі. Натомість імпортні фрукти вирости в ціні в кілька разів, істотно подорожчало м'ясо та сало, а вартість російської побутової хімії сягала 300–400 грн. за флакон. Проте найбільше людей шокували ціни на одяг та взуття. «Зимові чоботи коштують 4500 гривень. Теплі джинси — 4000 гривень, або 5000 тисяч рублів» (Зубченко, 2023). Варто згадати, що саме таку грабіжницьку політику проводили комуністи напередодні Голодомору 1932–1933 років та нацистські загарбники у 1941–1944 роках. По суті, йдеться про участь інституту торгівлі у цілеспрямованому пограбуванні населення — через викачування готівкових коштів та ресурсів. Зокрема, лише 2023 року із ТОТ було вивезено 2,5 млн т зернових та 200 тис. т. фруктів.

Ворог діє як батоном, так і пріяником. Одних фермерів залякують, заважають виходити в поле, силою змушують продавати збіжжя ледь по собівартості, а інших — залучають на свій бік обіцянками дотацій, дешевих кредитів, бюджетних асигнувань тощо. На жаль, іноді це має свої результати. Дрібний аграрій, який на початку окупації відправляв фури до портів окупованого Криму згодом стає «обличчям» пропагандистської кампанії на т.зв. референдумі, отримує партквиток «єдиноросса», бере участь у незаконних місцевих виборах.

Ще один значний вимір торговельної діяльності як форми колаборації — сприяння у впровадженні російської валюти, особливо у перший рік окупації.

Загалом рублевізація посідає важливе місце у становленні та укріпленні російського окупаційного режиму: як засіб пропаганди (для всіх однакові пенсії по 10 тис. рублів), залучення місцевого населення на роботу до своїх «установ» (у перші місяці окупації шкільна кухарка отримувала удвічі більше, аніж вчитель в Україні) та інструмент пограбування місцевого населення через курсові махінації впродовж т. зв. бівалютного періоду (маніпуляції із курсом рубля до гривні — спочатку 2:1, потім 1: 25, 1:1 і так нібито до повного виведення гривні з обігу на ТОТ Півдня України в останній день 2022 року).

Інституційна інфраструктура і товарний асортимент торговельної сфери постають як усталена частина нашої повсякденності. На тлі глобальних соціальних змін, які принесла російська окупація на українські землі, заміна «АТБ» на «Пятёрочку» та «Нашої ряби» на «Михайловський бройлер», на перший погляд, здаються дріб'язком. Проте саме ці елементи багато в чому визначають повсякденну споживчу поведінку, типізацію запитів, емоцій та переживань, оформлення певного способу життя, а в широкому сенсі — пристосування людей до нових окупаційних реалій. Окрім цього можна говорити й про інші негативні інституційні наслідки — сплата податків до бюджету ворога, добровільно-примусова підтримка загарбницьких військ, матеріально-технічне забезпечення пропагандистських акцій місцевої «влади» тощо. Внаслідок цього торгівля із соціально-економічної практики перетворюється на засіб легітимації та укріплення російського контролю, формування соціальної бази окупаційного режиму.

Емпіричні дослідження феномену сучасного колабораціонізму на вільний і тимчасово окупованій території України

З огляду на сказане вище постає питання — на що саме мають бути спрямовані емпіричні дослідження колабораціонізму? Говорячи про тимчасово окуповані території, як предмети дослідження можна визначити соціальний склад колаборантів, зміни їхніх соціально-статусних позицій до та після окупації, мотивацію та ідейні передумови співпраці з ворогом, особливості девіантної колаборантської «кар'єри» тощо. Ретельний аналіз всіх цих явищ дасть змогу вже зараз змодельовати динаміку соціальних розколів на ТОТ після приходу Української армії.

Слід розуміти, що соціальна тканина на ТОТ після деокупації буде розірваною: частина мешканців пережили репресії, інші — пристосувалися, дехто — співпрацював. За таких обставин можливе поширення взаємної підозри, осуду, бажання «розправи» над сусідами, низький рівень довіри до влади, особливо якщо реінтеграція відбуватиметься без урахування потреб місцевого населення, ризик виникнення локальних конфліктів або навіть нових хвиль внутрішнього переміщення через неспроможність жити разом після війни. Тому соціологічні дослідження мають допомогти виявити рівень соціальної напруженості, з'ясувати, наскільки населення готове до мирного співіснування, якими є потенційні страхи, очікування від держави та одне від одного.

Разом з тим головною проблемою для дослідника є неможливість повноцінного збирання первинної соціологічної інформації на ТОТ, адже це пов'язане зі смертельним ризиком для життя як соціолога, так і респондентів. Саме через це можливості використання якісних та кількісних методів у класичному вигляді значно обмежені. Фактично працювати ми можемо лише з двома генеральними сукупностями колаборантів — особами, які відбувають покарання в українських пенітенціарних закладах (з початку повномасштабного вторгнення винесено вже понад 1,5 тис. відповідних судових вироків) та посібниками ворога, які після приходу наших військ залишилися проживати на звільнених територіях (Харківщина, правобережна Херсонщина, Київська, Сумська, Чернігівська області). Проте доступність обох цих категорій є вкрай низькою. У першому випадку це пов'язане з особливостями функціонування закладів виконання покарань у військовий час та дією програми «Хочу к своїм», за якою колаборантів обмінюють на цивільних українців. У другому випадку колишні співники ворога, які не потрапили під кримінальну відповідальність, намагаються всіляко забути ганебну сторінку свого життя та уникають будь-якого спілкування. Цей факт підтверджують і результати нашого дослідження у селі Костирка Херсонської області, яке було описано вище.

Виходячи з цього, основним доступним інструментом в емпіричних дослідженнях колабораціонізму на ТОТ є використання даних відкритих джерел — веб-сайтів, соціальних мереж та месенджерів, як контрольованих окупаційними «адміністраціями», так і контрольованих проукраїнськими активістами. Зокрема, у вересні 2022-го та у березні 2024 року з використанням відомостей телеграм-каналів «Суки Мелітополя» (https://t.me/suki_melitopolya), «Зрадники Мелітополя» (https://t.me/melitopol_traitors), «Скелети Шевчика і Ко» (https://t.me/actual_energodar), «Бердянськ online» (<https://t.me/brdnews>) та «Якимівка Мелітопольський район» (<https://t.me/yakumivka2023>) та інших онлайн-ресурсів нами було проведено дослідження соціального складу колаборантів та їхнього соціально-кар'єрного поступу від початку окупації. Зібрані результати систематизовано, кодифіковано, оброблено та проаналізовано у програмі SPSS 17.0. Всього до бази було внесено дані про 1800 осіб — жителів окупованих частин Запорізької області (Зубченко, 2022; Зубченко, Серга, 2024). При цьому варто відзначити, що отримані дані не є репрезентативними, як через те, що нам точно не відомий загальний обсяг генеральної сукупності, так і через фрагментарність представленої інформації (до десяти різних територіальних громад).

Для характеристики соціально-трудових позицій посібників росіян ми спиралися на схему соціально-професійної структури Дж. Голдторпа, у центрі уваги якої перебувають особливості конкретної трудової ситуації — відношення до засобів виробництва (роботодавці, найняті та самозайняті працівники), сектор зайнятості (фізична або нефізична праця), рівень кваліфікації (високий, середній та рутинна праця), наявність супервайзерських функцій (є підлеглі чи ні) (Goldthorpe, Marshall, 1992). Одразу наголосимо, що точні довоєнні професійні характеристики значної частини «респондентів» встановити не вдалося (їх всіх об'єднували виключеність із легального економічного життя, неофіцій-

на зайнятість і тимчасові заробітки). Узагальнені відомості відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

**Соціально-професійні статуси колаборантів до початку війни
(вересень 2022 року, N = 471)**

Соціально-професійний статус	%	Клас за Дж. Голдторпом
Керівники та співробітники органів виконавчої влади та місцевого самоврядування	9	I
Керівники підприємств, установ та організацій різного рівня	6	II
Працівники освіти, культури, охорони здоров'я	25	III a
Працівники силових та контролювальних органів	20	III b
Кваліфіковані працівники нефізичної праці нижчого рівня	15	III c
Приватні підприємці та фермери	10	IV a, IV c
Кваліфіковані робітники фізичної праці	4	VI
Некваліфіковані робітники фізичної праці	1	VII a
Пенсіонери, безробітні, студенти	4	–
Рід занять невідомий	6	–

Варто розуміти, що йдеться про найпершу хвилю колаборантів, які пішли на співпрацю з окупантами, тільки-но на південноукраїнських землях почалося встановлення окупаційного ладу. Вони першими отримували російський паспорт, який ставав вхідним квитком до нового життя, брали активну участь у пропагандистських заходах до «Дня Победы» та «Дня России», змушували до співпраці з окупантами своїх колег. Потужним каналом залучення зрадників стає підготовка до т. зв. референдуму через формування «виборчих комісій», складання «списків виборців», проведення поквартирних обходів тощо.

Також нами було визначено, що найактивніша динаміка міжкласових переходів була характерна для класів IV a, IV c та VI, де свої позиції змогли поліпшити до 80–90% респондентів — посібників російських загарбників. Абсолютизувати ці дані не слід через незначну абсолютну кількість досліджених випадків, проте певну тенденцію можна простежити. Окрім цього нами було встановлено, що до певних форм девіантної поведінки (перебування під судом та слідством, вчинення дрібних і тяжких злочинів, наркоманія, пияцтво) були схильні майже 9% колаборантів першої хвилі. Однак серед різних категорій зрадників ця частка суттєво різнилася, наприклад, серед т. зв. правоохоронців девіанти становили майже третину. Іншими словами, до окупаційної поліції набирають садистів, наркоманів та алкоголіків, яких свого часу вигнали навіть із далеко не досконалих силових органів України.

Ще один цікавий аспект цієї проблеми — стрімка зміна соціально-професійної структури колаборантів лише за півтора року окупації (див. табл. 2).

Таблиця 2

Зміни у сферах довоєнної професійної діяльності колаборантів
у 2022–2024 роках

Соціально-професійна категорія	2022 рік (N = 500)	2024 рік (N = 860)
Співробітники закладів освіти	48,9	17,5
Співробітники органів виконавчої влади та місцевого самоврядування	13,1	4,8
Співробітники силових та контролювальних органів	9,4	12,1
Робітники та службовці	6,2	23,7
Власники середнього бізнесу, приватні підприємці та фермери	5,6	19,5
Співробітники галузей культури, охорони здоров'я, соціального захисту та спорту	5,4	6,8
Старші будинків та квартиральні	3,8	2,2
Студенти	2,4	3,2
Пенсіонери та безробітні	2,1	5,1
Інші	3,1	5,1
Всього	100	100

Ще раз нагадаємо, що через об'єктивні причини ми не маємо детальної інформації про соціально-трудова ситуацію кожного колаборанта, і тому між окремими категоріями можливі перетини та дублювання (наприклад, технічну адміністраторку будинку культури можна віднести одразу до двох соціально-професійних когорт). Загалом, наші дослідження свідчать, що три чверті колаборантів «першої хвилі» (весна — літо 2022 року) становили представники трьох вищих соціальних класів за типологією Дж. Голдторпа — чиновники, керівники різного рівня, співробітники соціально-культурної сфери та поліцейські (Зубченко, 2022). Варто зауважити, що на відміну від аналогічних соціальних верств у Західній Європі та США, ці люди абсолютно залежні від держави (байдуже від якої!), не бачать себе поза межами звичних сфер трудової діяльності та будь-що прагнуть зберегти колишній спосіб життя. Цікаво, що представники нижчих верств населення (робітники фізичної праці, пенсіонери, безробітні) на першому етапі не змогли потрапити до цього «закритого клубу» та змушені були по-іншому вибудовувати власні соціальні ліфти.

На жаль, окупація триває, а структура колаборантів суттєво змінюється за рахунок зростання частки дрібних службовців, робітників, що працюють на підприємствах, афілійованих до російського ВПК, а також підприємців, що тривалий час вичікували, але потім все ж таки перереєстрували бізнес за законо-

давством держави-окупанта. Прислужник ворога другої хвилі — це вже не чиновник або вчитель, яким все одно під яким прапором сидіти та якою мовою викладати, а звичайна людина, що намагається пристосуватися до нових реалій. По суті, це стає початком формування місцевої соціальної бази окупаційного режиму.

Серед якісних інструментів вивчення соціальних процесів, зокрема колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях, слід також зазначити аналіз фотозображень. Ця дослідницька практика не прагне до уніфікацій та узагальнень, проте може увиразнити мотиви поведінки, страхи та потаємні бажання колаборантської верхівки та її посіпак. Причому, як правило, ми бачимо фотопогляд якраз із боку ворога, адже цивільним громадянам в окупації зйомка на професійну камеру та навіть телефон може коштувати свободи та здоров'я. Тут ми наведемо лише кілька прикладів із нашого попереднього дослідження (Зубченко, 2023). Адміністратор проросійського пабліку «Приазовское сегодня» дуже хотів показати, як нова влада дбає про благоустрій селища. Натомість до кадру потрапив перекопаний та занедбаний пустир, посеред якого палає купа листя (розводити вогнище у населених пунктах заборонено санітарними нормами), а за багаттям спостерігає група комунальників. Поруч стоять трактор і причіп, якими, очевидно, мали вивозити сміття на звалище, але вирішили не напружуватися.

Ще один цікавий фотосюжет із тимчасово окупованого селища Веселе Запорізької області. Самозвана влада встановила нову альтанку біля Пенсійного фонду. Каркас конструкції зробили зі старої, десь вкраденої автобусної зупинки. Геометрія малої архітектурної форми виявилася чимось середнім між паралелепіпедом та тетраедром (як у російському прислів'ї — «косо, криво, аби живо»). На поспіхом пофарбовані рейки поначіпляли старі, подерті дошки, на які фарби вже не вистачило.

Про реальну управлінську «спроможність» колаборантів свідчать і фото результатів їхньої діяльності — роздача «гуманітарки» у чорних сміттєвих пакетах із триколорами, помпезне відкриття водопровідної колонки, довга черга до єдиного віконця із готівкової оплати комунальних послуг, де всіх абонентів записують (!) до журналу, знищення українських пам'ятників, розвішування пропагандистських бордів тощо.

Таким чином, візуалізація образів, які сприймаються людьми під час щоденних соціальних інтеракцій, допомагає побачити все багатоманіття життя на ТОТ, включно із колабораціонізмом, активним спротивом, свідомим ескапізмом та намаганнями місцевих жителів просто вижити, і містить значний евристичний потенціал для подальших досліджень.

Представлена у статті тематика є важливою з погляду її авторів, але чи є вона актуальною для наших співвітчизників у вільній Україні? Ми намагалися визначити це шляхом проведення розвідувального дослідження. Дослідження здійснено компанією “Active Group” (на замовлення авторів) за допомоги онлайн-панелі “SunFlower Sociology”. Метод: самозаповнення анкет громадянами України віком 18 та більше років. Вибірка: 600 анкет (репрезентативна за віком, статтю і регіоном України). Період збирання даних: 2 липня 2023 року.

Респондентам було поставлено запитання щодо того, як загалом вони ставляться до людей, що співпрацювали з окупаційною адміністрацією на ТОТ. Отримані відповіді свідчать про відсутність у громадській думці єдності та наявність потенційних суспільних розколів в цій площині. Засуджують співпрацю в будь-якій формі, навіть вимушену, 35,2% опитаних. При цьому 45,0% вважають, що необхідно розрізняти обставини такої взаємодії, адже не всі мали вибір. Висловлюють співчуття тим, хто був змушений співпрацювати через загрозу життю або сім'ї 13,2%. Вважають обґрунтованою співпрацю у реалізації суто гуманітарних проєктів 6,8%.

Наведені дані дають попереднє уявлення про соціальні настанови, моральні межі та когнітивні дилеми, які сьогодні переживає українське суспільство в контексті колабораціонізму. Вони демонструють певну поляризацію громадської думки. Той факт, що 35,2% засуджують будь-яку форму співпраці, а 45% вважають, що потрібно враховувати обставини, свідчить про наявність значної ціннісної розщепленості у суспільстві. Це типовий прояв морального конфлікту: зіткнення категоричного підходу до зради з емпатійним розумінням людських долів та почуттів. На нашу думку, це можна пояснити через поняття «моральної паніки», коли суспільство шукає «винних» у складній ситуації. Але ж у цьому випадку ми бачимо, що значна частина громадян намагаються розрізняти колабораціонізм як зраду і як вимушену адаптацію, що свідчить про зростання громадянської зрілості.

На запитання «Кого, на вашу думку, можна вважати колаборантом під час війни Росії проти України?» було отримано такі відповіді (респонденти могли обрати до трьох відповідей із запропонованого переліку):

- Ті, хто добровільно співпрацював з окупаційною адміністрацією (наприклад, обіймали посади у самозваній владі, здавали українських активістів або військових, «віджимали» бізнес, землю, будинки) — 74,4%
- Ті, хто публічно закликав до підтримки РФ / визнавав «референдуми» на окупованих територіях — 73,9%
- Ті, хто працював у силових структурах (поліція, пенітенціарна система, фільтраційні структури, суди) — 54,0%
- Ті, хто працював у медичних закладах — 1,6%
- Ті, хто працював у закладах освіти всіх рівнів (вчителі середніх шкіл, вихователі дитячих садків, викладачі університетів) — 4,4%
- Ті, хто працював на комунальних підприємствах та у закладах соціальної сфери — 0,8%
- Ті, хто отримував неправомірні матеріальні вигоди від співпраці з ворогом (вели бізнес, привласнювали ресурси) — 18,4%
- Ті, хто мовчав і не чинив спротиву, навіть якщо не співпрацював — 2,3%

Отже, найвищі бали в якості «колаборантів» отримали ті, хто: брав активну участь в окупаційних структурах (74,4%) та публічно підтримував окупантів або визнавав фейкові референдуми (73,9%). Це показує, що в уявленні більшості громадян колабораціонізм асоціюється з публічністю, видимістю, владою та вигодою, а не з низовим побутовим рівнем. Менше осуду викликає робота у

сфері життєзабезпечення — медичній, комунальній (1,6% і 0,8% відповідно). Такі дані ілюструють розуміння функціонування соціальних інституцій під окупацією: люди усвідомлюють, що надання базових послуг часто є умовою виживання громади.

Лише 12,4% опитаних вважають, що визначення «колаборанта» має робити суто суд, а 16,7% — що тільки суд може виправдати людину після деокупації. Це частково може свідчити про кризу інституційної довіри, зокрема до судової системи, або про високу моральну напруженість у суспільстві, коли люди схильні до формування власних уявлень про вину / невинуватість. Також це вказує на неоднозначне розуміння верховенства права, що потребуватиме від держави організації просвітницьких кампаній. 65,8% підтримують звільнення від відповідальності тих, хто не співпрацював, але залишився з об'єктивних причин. 43,4% вважають виправданою участь у життєзабезпеченні громади під окупацією. При цьому лише 5,8% готові пробачити тим, хто підтримував окупацію, але розкався. Ці дані можуть бути свідченням емпатії до «мовчазної більшості», яка пережила окупацію, але не брала активної участі в колабораційній діяльності. Лінія допустимості для суспільства чітко проходить між пасивним виживанням і активною участю в окупаційних проєктах.

В усіх блоках від 8% до 15% респондентів не змогли дати відповідь. Це не просто «байдужі», а ті, хто, на нашу думку, не має достатньої інформації, відчуває внутрішній конфлікт чи не довіряє наявним правовим чи етичним критеріям. Такі дані можна інтерпретувати як «зону соціальної невизначеності», яка є надзвичайно чутливою до медіа, пропаганди, інформаційних кампаній та політичних рішень. Тому саме тут має бути зосереджений фокус гуманітарної політики, діалогу та просвітництва.

Ми розуміємо всі обмеження наведених результатів і маємо на меті проілюструвати можливості та необхідність такого роду досліджень вже зараз. Звісно сподіваючись, що загальнонаціональні дослідження з цієї тематики будуть проведені згодом, через кілька років після нашої перемоги та винесення певної кількості судових вироків посібникам ворога. Але й наведені дані демонструють, що українське суспільство поступово формує власні рамки морального судження щодо колабораціонізму. Наше та подібні дослідження не становлять суто науковий інтерес, вони мають слугувати фундаментом для формування державної політики примирення, утвердження соціальної справедливості та недопущення соціального розколу після перемоги. Враховуючи високу актуальність та новизну тематики дослідження, ці відомості вже можуть становити теоретичний та практичний інтерес та спонукати дослідників до подальших наукових пошуків.

Висновки

Колабораціонізм є багатовимірним соціальним явищем, що набуває різних форм за умов окупації та воєнного конфлікту. Його слід розглядати не лише з правової, а й із соціологічної, психологічної та культурологічної перспектив. Він охоплює як інституційну, так і індивідуально-адаптивну поведінку. Соціо-

логічне осмислення колабораціонізму дало нам підстави в межах цього дослідження виокремити низку його форм: воєнну, економічну, адміністративну, культурно-ідеологічну, освітню, соціально-побутову. Кожна з них має свою мотиваційну основу та власну соціальну динаміку. Виникнення та поширення їх пояснюються різними теоретичними парадигмами, не охоплюють всього їхнього спектру та потребують подальших досліджень.

Теоретичний аналіз передумов виникнення сучасного українського колабораціонізму дав нам змогу виокремити гуманітарну та інформаційну агресію РФ, релігійно-ідеологічний вплив УПЦ МП, пострадянську культурну спадщину, кризи національної ідентичності, політичну фрагментацію, соціально-економічну вразливість населення та правовий вакуум до 2022 року. Ці чинники сприяли ерозії лояльності частини наших співгромадян до Української держави. Але ми свідомі того, що цей перелік не є вичерпним, а є авторською спробою ширше поглянути на цей процес.

На тлі цього відсутність чіткої державної політики в царині правового та інформаційного регулювання колабораціонізму до 2022 року призвела до масового поширення співпраці із ворогом на раніше окупованих територіях Криму та Донбасу. Запізніле ухвалення відповідних змін до Кримінального кодексу частини допомогло наблизитися до розв'язання питання щодо справедливого покарання за це, проте відсутність механізмів перехідної юстиції значно ускладнює відповідну правозастосовну практику. Для подолання наслідків колабораціонізму в постокупаційний період необхідне впровадження диференційованого підходу до кваліфікації форм співпраці, що враховує контекст, обставини, ступінь добровільності, рівень завданої шкоди. Такий підхід дасть змогу уникнути колективної відповідальності, сприятиме національному примиренню та зміцненню соціальної єдності.

Отже, явище колабораціонізму є багатовимірним і складним, тому його неможливо вичерпно проаналізувати в межах однієї наукової розвідки. Тому в цій статті автори проаналізували лише окремі його аспекти. Але багато вимірів потребують глибшого вивчення, яке стане предметом наших подальших наукових розвідок. Сподіваємося, що представлена нами дослідницька спроба спонукатиме інших фахівців до подальшої наукової рефлексії.

Джерела

Бадюк, О., Щетина, Ю. (2024а). «Чорна діра для дотацій»: скільки коштує Кремлю окупація частини українських територій. *Радіо Свобода*, 2 листопада. Взято з: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-ekonomika-okupovanykh-terytoriy/33182927.html>

Бадюк, О., Щетина, Ю. (2024b). Масове викрадення українського зерна: нові підозри окупаційним топ-чиновникам. Як покарають? *Радіо Свобода*, 22 серпня. Взято з: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kradene-ukrayinske-zerno-nova-sprava-proty-saldo/33087625.html>

Берднік, І., Головка, М. (2022). Основні орієнтири відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінального правопорушення. *Нове українське право*, 2, 156–162. <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.22>

Василенко, В.А. (2014). Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень (спецпроект)*, 42(362), 28–42.

Горобець, В. (2018). Співпраця з ворогом як вимушена модель поведінки та стратегія виживання. *Військово-історичний меридіан*, 3(21), 56–74.

Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України. (2023). Аналітична доповідь / За ред. С.І. Здіюрука. Київ: НІСД. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07>

Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки. (2019). Аналітичний звіт. Взято з: https://kiis.com.ua/materials/pr/20192505_ruspropaganda/DM-KMIS_Report.pdf?utm_source

Динаміка готовності до територіальних поступок та роль інтерпретації «територіальних поступок». (2025). Прес-реліз. Взято з: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1559&page=1>

Долгорученко, К. (2022). Колабораціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*, 56, 16–19. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.4>

Зубченко, О.С. (2022). Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3(55), 16–23. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530)

Зубченко, О. (2023). Торгівля як інститут колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях Півдня України. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 97, 15–30. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.97.2>

Зубченко, О.С., Серга, Т.О. (2024). Соціально-структурні характеристики колаборантів на тимчасово окупованому півдні Запорізької області. *Вісник МДУ. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*, 47, 112–121.

Ілларіонов, О. (2017). Суспільний запит на заборону колабораціонізму. *Юридичний вісник України*, 13, 4.

Каліщук, О. (2023). Феномен колабораціонізму у правовій системі України: історична ретроспектива та сучасні виклики. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*, 28, 108–113. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.14>

Кирилова, К. (2025). *Життя серед руїн. На окупованих Росією територіях України посилюється розруха*. Взято з: <https://www.uaportal.com/ukr/section-mixed/news-ukraine-snyali-ogranicheniya-po-dalnobojnomu-oruzhiyu-top-10-tselej-na-territorii-rossii-27-05-2025.html>

Клименко, О. (2016). Особливості процесів соціальної стратифікації на тимчасово окупованій території Донбасу. *Вісник НТУУ КПІ. Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*, 40, 40–45.

Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женева, 12 серпня 1949 року). (s.a.). Взято з: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Колабораційна діяльність. Стаття 111-1. (s.a.). Взято з: https://protocol.ua/ua/kriminalniy_kodeks_ukraini_statnya_111_1/

Колабораціонізм. Міжнародний досвід регулювання, правові механізми та санкції. Інформаційна довідка. (2021). Інформаційно-дослідницький центр при Верховній Раді України. Взято з: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00XD9Z.pdf

Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій. (2023). Матеріали наук.-практ. кругл. столу, м. Харків, 6 жовт. 2023 р. Одеса: Олді+. <https://doi.org/10.32782/06092023>

Крижний, С. (2010). *Цивільний колабораціонізм: спроба соціологічного аналізу (Харків під час окупації 1941–1943 рр.)*. Дис. канд. соціол. наук. Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.

Крижний, С. (2017). *Цивільний колабораціонізм: спроба соціологічного аналізу (Харків під час окупації 1941–1943 рр.)*. Харків: Акта.

Мініч, А. (2024). Колабораціонізм. Чому люди зраджують свою державу і як цьому запобігти? *Дзеркало тижня*. Взято з: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/kolaboratsionizm-chomu-ljudi-zradzhujut-svoju-krajinu-i-jak-tsomu-zapobihti.html>

Петиція до Зеленського з вимогою законопроекту про колабораціонізм набрала необхідні для розгляду 25 тис. голосів. (s.a.). *Еспресо*. Взято з: https://espresso.tv/news/2020/11/23/petitsiya_do_zelenskogo_z_vumogoyu_zakonoprojektu_pro_kolaboracionizm_nabrala_neobkhidni_dlya_rozglyadu_25_tys_golosiv

Письменський, Є. (2020). Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України*, січень, 116–128. <https://doi.org/10.33498/louu-2020-12-116>.

Охендовський, М.В., Магера, А.Й., Усенко-Чорна, Ж.І. та ін. (2016). *Позачергові вибори Президента України 26 жовтня 2014 року: Інформаційно-аналітичне видання*. Київ: ВАІТЕ. Взято з: <https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/ViboryPrezidenta2014.pdf>

Предместніков, О.Г., Родіонова, Н.Л., Карпунець, В.Д. (2024). Колабораціонізм як суспільно-небезпечне явище: правовий аналіз та підходи до боротьби. *Наукові перспективи*, 6(48). [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6\(48\)-743-753](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6(48)-743-753)

Романюк, М. (2023). *Кому дістається російська гуманітарка в Новій Каховці*. Взято з: <https://novakahovka.city/articles/272449/komu-distayetsya-rosijska-gumanitarka-v-novij-kahovci>

Сагайдак, Ю. (2024). Соціально-правові та психологічні аспекти колабораціонізму в умовах російсько-української війни XXI століття. *Юридична психологія*, 1, 46–53. <https://doi.org/10.33270/03243401.46>

Сьомін, С., Комашко, В. (2023). Сучасна парадигма колабораціонізму в умовах російського вторгнення в Україну: історико-правовий аналіз. *Право та державне управління*, 4, 195–201. <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.4.26>

Телеграм-канал «СУКИ Мелітополя». (2023). Взято з: https://t.me/suki_melitopolya/158

Телеграм-канал «Гнила черешина». (s.a.). Взято з: <https://t.me/gnilayachereha/397>

Турчин, Р. (2025). Колабораціонізм в умовах воєнного стану в Україні: окремі проблеми та шляхи їх подолання. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 1. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.10>

Чальцева, О.М. (2022). Категорія «колабораціонізм» як багатокомпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*, 2, 56–60. Взято з: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/12184>.

Черемісін, О. (2023). Висвітлення міського життя під час окупації Херсону в 2022 р. в усно-історичних свідченнях. *Південний архів*, XLIV, 35–43. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-5>

Шульга, М. (2018). *Збій соціальної матриці: монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Янішевська, К., Крисько, А. (2022). Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 4, 71–76. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4\(56\).269622](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4(56).269622)

2015-й: політичні підсумки — думка населення. (2015). Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». Взято з: <https://dif.org.ua/article/2015-y-politichni-pidsumki-dumka-naselennya>

Goldthorpe, J.H., Marshall, G., (1992). The promising future of class analysis: a response to recent critiques. *Sociology*, 26(3), 381–400.

Gordon, B.M. (1980). *Collaborationism in France During the Second World War*. Cornell University Press.

Gurr, T.R. (1970). *Why Men Rebel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Hoffmann, S. (1968). Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*, 40(3), 375–395.

Kedward, R. (1985). *Occupied France: Collaboration and Resistance 1940–1944*. Wiley-Blackwell.

Lemberg, H. (1972). Kollaboration in Europa mit Dritten Reich um das Jahr 1941. In: *Das Jahr 1941 in europaischen Politik. Vorträge der Tagung des Collogium Carolinum in Weißach am Tegernsee vom 18. bis 21. November 1971*. Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum. Hrsg. von K. Bosl. München: Oldenbourg.

Lipset, S.M., (1963). *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.

Madajczyk, C. (1994). Kann man in Polen 1939-1945 von Kollaboration sprechen? In: *Okkupation und Kollaboration 1938-1945: Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*. Hrsg. von W. Röhr. Berlin: Hüthig Berlin.

Rings, W. (1982). *Life with the Enemy. Collaboration and Resistance in Hitler's Europe. 1939-1945*. Transl. from the German by J. M. Brownjohn. New York: Doubleday.

Ferraro, V., Lotta, G., Honchar, M. (2025). How Wars Impact Public Administration and Street-Level Bureaucracy: Teachers and Education Professionals on the Frontlines of the Russian Occupation in Ukraine. *SciELO Preprints*, January, 1–42. <https://doi.org/10.1590/SciELOPreprints.11171>

Отримано 05.08.2025

Прийнято до друку після рецензування 17.09.2025

Опубліковано 28.11.2025

References

2015: *Political Results — Public Opinion*. (2015). Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/2015-y-politichni-pidsumki-dumka-naseleennya> [=2015-й: політичні підсумки 2015]

Badyuk, O., Shchetina, Yu. (2024a). “Black Hole for Subsidies”: How Much the Occupation of Part of Ukrainian Territories Costs the Kremlin. [In Ukrainian]. *Radio Svoboda*, 02, November. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-ekonomika-okupovanykh-terytoriy/33182927.html> [=Бадюк, Щетина 2024a]

Badyuk, O., Shchetina, Yu. (2024b). Mass Theft of Ukrainian Grain: New Allegations Against Occupation Officials. How Will They Be Punished? [In Ukrainian]. *Radio Svoboda*, 22, August. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kradene-ukrayinske-zerno-nova-sprava-proty-saldo/33087625.html> [=Бадюк, Щетина 2024b]

Berdnik, I., Holovko, M. (2022). Main Guidelines for Distinguishing Collaborative Activities from Related Criminal Offenses. [In Ukrainian]. *New Ukrainian Law*, 2, 156–162. <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.22> [=Берднік, Головко 2022]

Chaltseva, O.M. (2022). The Category of “Collaborationism” as a Multi-Component Narrative in Wartime. [In Ukrainian]. *Political Life*, 2, 56–60. Retrieved from: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/12184> [=Чальцева 2022]

Cheremisin, O. (2023). Depicting Urban Life During the Occupation of Kherson in 2022 Through Oral History Testimonies. [In Ukrainian]. *Southern Archive*, XLIV, 35–43. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-5> [=Черемісін 2023]

Collaborationism in Temporarily Occupied Territories: Legal Assessment, Protection of Human Rights and Freedoms, and Reintegration Issues. (2023). Proceedings of the scientific-practical round table. Kharkiv, Oct. 6, 2023. [In Ukrainian]. Odesa: Oldi+. <https://doi.org/10.32782/06092023> [=Колабораціонізм 2023]

Collaborationism: International Regulatory Experience, Legal Mechanisms, and Sanctions. Information Brief. (2021). Information and Research Center under the Verkhovna Rada of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00XD9Z.pdf [Колабораціонізм 2021]

Collaborative Activities. Article 111-1. (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://protocol.ua/ua/kriminalnyi_kodeks_ukraini_statyia_111_1/ [=Колабораційна діяльність s.a.]

Convention on the Protection of Civilian Persons in Time of War (Geneva, 12 August 1949). (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text [=Конвенція s.a.]

Dolhoruchenko, K. (2022). Collaborationism as a Phenomenon of War and a Scientific Concept in Historical-Legal [In Ukrainian]. *Research. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*, 56, 16–19. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.4> [=Долгорученко 2022]

Dynamics of Readiness for Territorial Concessions and the Role of the Interpretation of Territorial Concessions. (2025). Press Release. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1559&page=1> [=Динаміка готовності 2025]

Ferraro, V., Lotta, G., Honchar, M. (2025). How Wars Impact Public Administration and Street-Level Bureaucracy: Teachers and Education Professionals on the Frontlines of the Russian Occupation in Ukraine. *SciELO Preprints*, January, 1–42. <https://doi.org/10.1590/SciELOPreprints.11171>

Goldthorpe, J.H., Marshall, G., (1992). The promising future of class analysis: a response to recent critiques. *Sociology*, 26(3), 381–400.

Gordon, B.M. (1980). *Collaborationism in France During the Second World War*. Cornell University Press.

Gurr, T.R. (1970). *Why Men Rebel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Hoffmann, S. (1968). Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*, 40(3), 375–395.

Horobets, V. (2018). Collaboration with the Enemy as a Forced Behavioral Model and Survival Strategy. [In Ukrainian]. *Military-Historical Meridian*, 3(21), 56–74. [=Горобець 2018]

Illarionov, O. (2017). Public Demand for the Prohibition of Collaborationism. [In Ukrainian]. *Legal Bulletin of Ukraine*, 13, 4. [=Ілларіонов 2017]

Kalishchuk, O. (2023). The Phenomenon of Collaborationism in the Legal System of Ukraine: Historical Retrospective and Modern Challenges. [In Ukrainian]. *Chronicle of Volyn. All-Ukrainian Scientific Journal*, 28, 108–113. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.14> [=Каліщук 2023]

Kedward, R. (1985). *Occupied France: Collaboration and Resistance 1940–1944*. Wiley-Blackwell.

Klymenko, O. (2016). Features of Social Stratification Processes in the Temporarily Occupied Territory of Donbas. *Bulletin of NTUU KPI*. [In Ukrainian]. *Current Issues of the Development of Ukrainian Society*, 40, 40–45. [=Клименко 2016]

Kryzhnyi, S. (2010). *Civil Collaborationism: An Attempt at Sociological Analysis (Kharkiv During the 1941–1943 Occupation)*. PhD diss., Sociology. [In Ukrainian]. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University. [=Крижний 2010]

Kryzhnyi, S. (2017). *Civil Collaborationism: An Attempt at Sociological Analysis (Kharkiv During the 1941–1943 Occupation)*. [In Ukrainian]. Kharkiv: Akta. [=Крижний 2017]

Kyrylova, K. (2025). *Life Among the Ruins: Destruction Grows on Russian-Occupied Ukrainian Territories*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.uaportal.com/ukr/section-mixed/news-ukraine-snyali-ogranicheniya-po-dalnobojnomu-oruzhiyu-top-10-tselej-na-territorii-rossii-27-05-2025.html> [=Кирилова 2025]

Lemberg, H. (1972). Kollaboration in Europa mit Dritten Reich um das Jahr 1941. In *Das Jahr 1941 in europäischen Politik. Vorträge der Tagung des Colloquium Carolinum in Weißach am Tegernsee vom 18. bis 21. November 1971*. Bad Wiesseer Tagungen des Colloquium Carolinum. Hrsg. von K. Bosl. München: Oldenbourg.

Lipset, S.M., (1963). *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.

Madajczyk, C. (1994). Kann man in Polen 1939–1945 von Kollaboration sprechen? In *Okkupation und Kollaboration 1938–1945: Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*. Hrsg. von W. Röhr. Berlin: Hüthig Berlin.

Minich, A. (2024). Collaborationism: Why People Betray Their Country and How to Prevent It? *Dzerkalo Tyzhnia*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/kolaboratsionizm-chomu-ljudi-zradzhujut-svoju-krajinu-i-jak-tsomu-zapobihti.html> [=Мініч 2024]

Okhendovskiy, M.V., Magera, A.Y., Usenko-Chorna, Zh.I. et al. (2016). *Early Presidential lectures of Ukraine, October 26, 2014: Information and Analytical Publication*. [In Ukrainian]. Kyiv: VAITE. Retrieved from: <https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/ViboryPrezidenta2014.pdf> [=Охендовський, Маєра, Усенко-Чорна 2016]

Petition to Zelenskyi Demanding a Draft Law on Collaborationism Gathers Required 25,000 Signatures. (s.a.). [In Ukrainian]. *Espresso*. Retrieved from: https://espresso.tv/news/2020/11/23/petyciya_do_zelenskogo_z_vymogoyu_zakonoprojektu_pro_kolaboracionizm_nabrala_neobkhidni_dlya_rozglyadu_25_tys_golosiv [=Петиція s.a.]

Predmestnikov, O.H., Rodionova, N.L., Karpunets, V.D. (2024). Collaborationism as a Socially Dangerous Phenomenon: Legal Analysis and Approaches to Counteraction. [In Ukrainian]. *Scientific Perspectives*, 6(48). [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6\(48\)-743-753](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6(48)-743-753) [=Предместніков, Родіонова, Карпунець 2024]

Pysmenskyi, Ye. (2020). Collaborationism in Contemporary Ukraine as a Criminal-Legal Problem. [In Ukrainian]. *Law of Ukraine*, January, 116–128. <https://doi.org/10.33498/louu-2020-12-116> [=Письменський 2020]

Rings, W. (1982). *Life with the Enemy. Collaboration and Resistance in Hitler's Europe. 1939–1945*. Transl. from the German by J. Ml Brownjohn. New York: Doubleday.

Romaniuk, M. (2023). *Who Gets the Russian Humanitarian Aid in Nova Kakhovka?* [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://novakahovka.city/articles/272449/komu-distayetsya-rosijska-gumanitarka-v-novij-kahovci> [=Романюк 2023]

Sahaidak, Yu. (2024). Social-Legal and Psychological Aspects of Collaborationism in the Context of the 21st-Century Russo-Ukrainian War. [In Ukrainian]. *Legal Psychology*, 1, 46–53. <https://doi.org/10.33270/03243401.46> [=Сагайдак 2024]

Shulha, M. (2018). *Failure of the Social Matrix: Monograph*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Шульга 2018]

Siomin, S., Komashko, V. (2023). The Modern Paradigm of Collaborationism During the Russian Invasion of Ukraine: A Historical and Legal Analysis. [In Ukrainian]. *Law and Public Administration*, 4, 195–201. <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.4.26> [=Сьомін, Комашко 2023]

Sources of Information, Media Literacy and Russian Propaganda: Results of a Nationwide Public Opinion Survey. (2019). Analytical Report. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://kiis.com.ua/materials/pr/20192505_ruspropaganda/DM-KMIS_Report.pdf [=Джерела інформації 2019]

State-Church and Societal-Religious Relations in the Context of Russia's War Against Ukraine. (2023). Analytical Report. Ed. by S.I. Zdioruk. [In Ukrainian]. Kyiv: NISS. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07> [=Державно-церковні 2023]

Telegram channel «Rotten Cherry». (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://t.me/gnilayacherexa/397> [=Телеграм-канал s.a.]

Telegram channel «SUKY Melitopolya». (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://t.me/suki_melitopolya/158 [=Телеграм-канал 2023]

Turchyn, R. (2025). Collaborationism Under Martial Law in Ukraine: Specific Issues and Ways to Overcome Them. [In Ukrainian]. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 1. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.10> [=Турчин 2025]

Vasylenko, V.A. (2014). The Russo-Ukrainian War of 2014: Causes, Course, and Political-Legal Assessments. [Ukrainian]. *Ukrainian Week (special project)*, 42(362), 28–42. [=Василенко 2014]

Yanishevskaya, K., Krysko, A. (2022). General Theoretical Aspects and Classification of Collaborationist Activity as a Criminal-Legal Phenomenon. [In Ukrainian]. *Bulletin of NTUU «KPI». Political Science. Sociology. Law*, 4, 71–76. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4\(56\).269622](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4(56).269622) [=Янішевська, Крисько 2022]

Zubchenko, O. (2023). Trade as an Institution of Collaborationism in the Temporarily Occupied Territories of Southern Ukraine. [In Ukrainian]. *Social Technologies: Current Issues of Theory and Practice*, 97, 15–30. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.97.2> [=Зубченко 2023]

Zubchenko, O.S. (2022). Collaborationism in the Temporarily Occupied Territories of Southern Ukraine: A Sociological Perspective. [In Ukrainian]. *Bulletin of NTUU «KPI». Political Science. Sociology. Law*, 3(55), 16–23. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530) [=Зубченко 2022]

Zubchenko, O.S., Serha, T.O. (2024). Socio-Structural Characteristics of Collaborators in the Temporarily Occupied South of Zaporizhzhia Region. [In Ukrainian]. *Bulletin of MSU. Series: Philosophy, Cultural Studies, Sociology*, 47, 112–121. [=Зубченко, Серга 2024]

Received 05.08.2025

Accepted for publication after review 17.09.2025

Published 28.11.2025

ОЛЬГА БЕЗРУКОВА, ОЛЕКСАНДР ЗУБЧЕНКО

Сутність та виміри сучасного колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях України: спроба соціологічного осмислення

У статті здійснено спробу комплексного соціологічного осмислення феномену колабораціонізму в контексті сучасної російсько-української війни. Колабораціонізм розглядають як форму девіантної соціальної поведінки, що виникає в умовах зовнішнього політичного домінування й окупації та виявляється у свідомій співпраці окремих осіб або соціальних груп з ворожим режимом. Автори акцентують увагу на необхідності розширення правового тлумачення поняття колабораціонізму в соціологічних категоріях, що допомагає врахувати широкий спектр мотивацій, контекстів і форм такої поведінки. Крізь призму соціологічних підходів колабораціонізм розглядається за видами: воєнний, політичний, економічний, адміністративний, культурно-ідеологічний, освітній, соціально-побутовий. Особливу увагу приділено аналізу чинників, які сприяли поширенню колабораціоністських практик на тимчасово окупованих територіях України, зокрема: гуманітарній вразливості, інфраструктурній руйнації, політичній дезорієнтації, культурній пострадянській інерції, релігійному впливу тощо. На прикладі тимчасово окупованих територій Півдня України проаналізовано соціальні, культурні та політичні формати поширення колабораціоністських практик на тимчасово окупованих територіях України. З метою привернути увагу до зазначеної тематики автори використовують якісні та кількісні методи для підтвердження теоретичних висновків. Обґрунтовано важливість формування державної політики, яка має базуватися на диференційованому підході до визначення форм і мотивів колабораціонізму, задля забезпечення соціальної згуртованості в умовах післявоєнної реінтеграції.

Ключові слова: колабораціонізм, соціальна поведінка, окупація, російсько-українська війна

OLHA BEZRUKOVA, OLEKSANDR ZUBCHENKO

The nature and dimensions of contemporary collaborationism in the temporarily occupied territories of Ukraine: a sociological interpretation

The article presents an attempt at a comprehensive sociological understanding of the phenomenon of collaborationism in the context of the ongoing Russian-Ukrainian war. Collaborationism is examined as a form of deviant social behavior that arises under conditions of external political domination and occupation, manifesting in the conscious cooperation of individuals or social groups with a hostile regime. The authors emphasize the need to expand the legal interpretation of collaborationism by incorporating sociological categories, which allows for consideration of a broad range of motivations, contexts, and forms of such behavior. Through the lens of sociological approaches, collaborationism is analyzed by type: military, political, economic, administrative, cultural-ideological, educational, and socio-domestic. Special attention is given to analyzing the factors contributing to the spread of collaborationist practices in the temporarily occupied territories of Ukraine, including humanitarian vulnerability, infrastructural collapse, political disorientation, post-Soviet cultural inertia, religious influence, and others. Using the example of the temporarily occupied territories in southern Ukraine, the article analyzes the social, cultural, and political formats through which collaborationist practices have spread. To underscore the relevance of the topic, the authors employ both qualitative and quantitative methods to support their theoretical conclusions. The importance of developing state policy based on a differentiated approach to the identification of forms and motivations of collaborationism is substantiated, with the aim of ensuring social cohesion in the context of post-war reintegration.

Keywords: collaborationism, social behavior, occupation, Russian-Ukrainian war

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

MAKSYM PARASHCHEVIN,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021).

paraschevin@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1384-4539>

Потенціал основних українських православних Церков у забезпеченні національної стійкості: соціально-психологічна складова¹

Вступ

У розгляді проблематики національної стійкості одним з головних питань є аналіз дії різних чинників, які цю стійкість визначають. Зрозуміло, що таких чинників може бути багато; скажімо, у фундаментальній колективній монографії НАН України аналізуються політико-інституційні, соціально-економічні, екологічні, геополітичні, правові, інформаційні, освітні, військово-політичні чинники, адаптивні ресурси та ціннісні орієнтації населення тощо (Національна стійкість, 2022). Одним із чинників як на глобальному, так і на національному рівні може бути релігія.

Історично релігія (власне релігійні вірування та діяльність релігійних організацій та груп) була потужним чинником національної стійкості. Можна згадати роль православ'я у збереженні національної ідентичності населення України часів її перебування у складі Польщі, католицької Церкви — у підтримці національної ідентичності поляків та ірландців часів, відповідно, російського та англійського панування, ісламу — у збереженні національної ідентичності країн Сходу за умов глобалізації та вестернізації. Отже, якщо в певній країні пере-

¹ Стаття підготовлена завдяки фінансуванню за напрямом використання бюджетних коштів «Підтримка пріоритетних для держави наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок» бюджетної програми КІПКВК 6541230. Наукова робота «Національна стійкість України під час російсько-української війни: суспільні конфігурації».

Цитування: Паращевін, М. (2025). Потенціал основних українських православних Церков у забезпеченні національної стійкості: соціально-психологічна складова. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 83–100, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.04.083>.

важна більшість громадян є релігійними й діють великі релігійні організації, увага до потенціалу релігії є цілком виправданою.

Україна формально є саме такою країною — тут абсолютну більшість населення становлять релігійні люди (див.: Українське суспільство, 2023: с. 340; Українське суспільство, 2024: с. 4), абсолютну більшість серед них становлять прихильники православного віросповідання (див.: Українське суспільство, 2023: с. 340; Українське суспільство, 2024: с. 5), і ці православні переважно групуються навколо двох великих і потужних релігійних організацій (Православної Церкви України/ПЦУ та Української Православної Церкви/УПЦ).

Водночас реальний потенціал впливу релігії на ті чи інші суспільні процеси завжди залишається під питанням. Релігійність жителів України видається переважно поверховою, радше ритуально-магічною, а не змістовно-етичною. У зв'язку з цим і можливості релігійних організацій брати участь у суспільних процесах в якості самостійних та впливових гравців не є певною даністю, а залежить від конкретних конфігурацій суспільних умов та акторів. Тому й місце релігійного чинника в кожному процесі та суспільному просторі потребує окремого ретельного та обґрунтованого аналізу.

Коли в наявних аналітичних розробках, пов'язаних із проблематикою національної стійкості, розглядають місце релігії, його уявляють по-різному. У відзначеній вище монографії НАН України згадки про релігію мають радше абстрактно-теоретичний та історичний характер. Аналогічно й у тематичній монографії О. Резнікової (Резнікова, 2022) релігія згадується лише побіжно. У розвідках О. Костюка (Kostiuk, 2023) і С. Гераскова та В. Волтовської (Geraskov, Volotovska, 2024) здійснено переважно теоретичний аналіз можливого впливу релігійного чинника на національну стійкість у різних царинах, без опори на конкретні емпіричні дані. Натомість у низці робіт колективу відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України (Релігійна безпека/небезпека, 2019; Український світ, 2022; Георелігійні процеси, 2023) релігію (зокрема функціонування ПЦУ та УПЦ) визначають як потужний чинник процесів, пов'язаних із проблемами національної стійкості, зокрема національної безпеки та націєбудови. Проте такі оцінки, на мій погляд, не є достатньо обґрунтованими, оскільки базуються або на історичному досвіді та прецедентах, або на обмеженій емпіричній базі.

При цьому сьогодні уявлення про роль найбільших українських конфесій у забезпеченні стійкості у війні проти Росії помітно впливають на державну політику в релігійній сфері й, відповідно, на життя представників цих конфесій, а також на образ нашої країни за кордоном. Адже якщо до початку повномасштабної російської агресії релігійному питанню практично не приділяли уваги (наприклад, у «Концепції забезпечення національної системи стійкості», затвердженій Указом Президента України від 27 вересня 2021 року (Концепція, 2021), згадки про релігію, конфесії, духовність відсутні, а у «Стратегії національної безпеки України», затвердженій Указом Президента України від 14 вересня 2020 року (Стратегія, 2020) релігію згадують лише в контексті протидії спробам розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті, образи почуттів гро-

мадян через їхні релігійні переконання, обмеження прав або встановлення привілеїв за ознакою релігійних переконань, а також щодо запобігання релігійному фундаменталізму та екстремізму), то впродовж останніх років держава рухається в напрямі юридичної заборони однієї з найбільших у країні Церков (УПЦ), виходячи з того, що остання створює суттєву загрозу національній безпеці й, відповідно, національній стійкості. Тож варто визначити, наскільки обґрунтованими є такі оцінки.

Складові системи національної стійкості

У цій статті я спробую розглянути не всі можливі складові національної стійкості, а лише одну з них. Адже якщо розуміти національну стійкість як «здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стає функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій» (Концепція, 2021), то така здатність, на мою думку, визначається наявністю у певної нації в достатніх обсягах трьох «блоків» ресурсів: 1) матеріальних — фінансових ресурсів, корисних копалин, технічного оснащення тощо; 2) організаційних — політичних еліт та структур, які здатні зорганізувати спротив та протистояння викликам; 3) соціально-психологічних — певного настрою, бажання у широких мас зберігати своє національне буття, бути активними, протистояти викликам, не здаватися. У принципі для підтримання національної стійкості необхідні всі ці ресурси — слід мати чим протистояти викликам, мати можливість зорганізуватися, згуртуватися, розробити стратегію та визначити тактики протистояння і, зрештою, мати готовність та бажання їм протистояти. Всі ці ресурси є взаємопов'язаними — наявність матеріальних ресурсів без здатності та готовності їх використовувати не дасть бажаного результату; так само недостатньою буде наявність організаційних та соціально-психологічних ресурсів без матеріального підґрунтя.

Відсутність якогось одного з ресурсів створює для національної стійкості смертельну загрозу. Водночас одні з ресурсів можуть частково компенсувати нестачу інших. Зокрема особливу значущість мають соціально-психологічні ресурси. В перебігу нинішньої війни ми часто бачили, як брак матеріальних та організаційних ресурсів компенсувала готовність громадян протистояти ворогу: волонтери зорганізовували збирання та доставку необхідного для війська та для біженців, військові на передовій винаходили нові способи боротьби з ворогом з використанням наявної зброї та техніки. І саме під таким кутом зору я хочу звернутися в цій розвідці до питання можливого впливу основних українських православних конфесій на соціально-психологічні ресурси стійкості.

Таким чином, метою статті є визначення того, чи має релігія в нашій країні в нинішніх умовах вплив на формування пов'язаних з підтриманням національної стійкості уявлень та переконань великих мас населення, і якщо такий вплив має місце, то яка його потужність.

Можливий зв'язок релігії та колективних орієнтацій населення України: оцінки експертів та політиків

На соціально-психологічній складовій спротиву російській агресії часто роблять наголос і в політичному і в експертному дискурсі. Можна згадати неодноразові згадки з боку Президента України В. Зеленського про необхідність «духовної незалежності» (Ми гарантуємо, 2022; Зеленський, 2024; Президент обговорив, 2024; Президент підписав, 2024), для забезпечення якої вимагається протидіяти конфесіям, які мають керівні центри в Росії. Аналогічно науковці (головним чином релігієзнавці) один з головних акцентів у критиці УПЦ роблять на її негативному впливі на свідомість українців. А. Колодний відносить УПЦ до конфесій, які «формують у своїх вірян байдужість до історичної долі країни, її національного майбуття» (Колодний, 2019: с. 10). О. Горкуша та Л. Филипович неодноразово підкреслювали такого роду вплив, стверджуючи, що ця Церква належить до тих релігійних організацій, які «у своїй риторичі, іноді формують у своїх прихожан вороже ставлення до України як незалежного від імперських проєктів глобального суб'єкта» (Горкуша, Филипович, 2021: с. 26), та «непрямим чином через релігійні проповіді пропагує стереотипи, наративи та переконання, що збігаються з інтересами її керівного центру» (Fylyrovych, Horkusha, 2024: р. 59), а саме: вірянам «прищеплювали ідентичність мешканця “Русского мира”, а “отець”, якому вони довіряли ... навчав, що вони є носіями якоїсь унікальної місії збереження “істинної православної віри” і перебувають у ворожому середовищі — українській громаді та українській державі» (Fylyrovych, Horkusha, 2024: р. 60). О. Саган вважає, що УПЦ — це «відкритий канал можливостей для російської пропагандистської машини здійснювати ідеологічний вплив і навіть антиукраїнське виховання громадян України» (Саган, 2022: с. 60), що ця Церква «майже 30 років займалася фактично безперешкодним поширенням в Україні ідеології “русского міра”, а також близьких до неї ідей “слов'янської єдності”, “трієдіної Русі”, “єдиного народу” тощо». І далі: «Не меншу шкоду завдавало нав'язування кліриками переконань про меншовартість українців, ідей неповносправності Української держави, відсутності оригінальної української культури, історичної залежності від Московії-Росії» (Саган, 2023: с. 85). С. Здіорук стверджує, що «УПЦ (МП) і сьогодні ... значною мірою руйнує національну ідентичність українців» (Здіорук, 2022: с. 30). В. Єленський переконаний, що УПЦ «стала легальним оперативним центром для індоктринації православних віруючих в Україні ідеями шовіністичної та мілітаристської доктрини “Русского мира” і неподільності Святої Русі» (Yelenskyi, 2024: р. 238).

З іншого боку, релігієзнавці розглядають ПЦУ як корисну для забезпечення національної стійкості організацію. А. Колодний вважає, що ця Церква належить до тих релігійних організацій, які працюють на національну безпеку «формуванням патріотичного ставлення своїх вірян до України, її історії, традицій, вболіванням за її саме Українську перспективу» (Колодний, 2019: с. 6), і що в цілому національні Церкви «сприяють розвитку етнокультури, національної самосвідомості й державності своєї нації, утвердженню її національної ідентичності» (Колодний, 2019: с. 24). На думку О. Сагана, ПЦУ «як єдина помісна

православна церква на теренах України є важливим чинником протидії русифікації її жителів й нав'язуванню їм російського способу мислення, агресивного ставлення до своєї державності та української культури» (Саган, 2019: с. 30), і саме вона «буде пов'язана з вихованням патріотичних почуттів вірян, сприятиме зміцненню державності, відновленню української ментальності, культури, традицій» (Саган, 2023: с. 87).

Що стосується думок про виховання УПЦ своїх вірян в антиукраїнському дусі та підтримку ПЦУ патріотичних почуттів, то в принципі вони є слухними, зважаючи на переважні орієнтації кліру цих Церков (зокрема на конкретні факти антиукраїнської діяльності священиків та керівництва УПЦ). В умовах, коли є багато налаштованих проти України священиків УПЦ і принаймні сотні тисяч наших громадян, які звертаються до цих священників за порадами, вочевидь на якусь частку останніх антиукраїнська та проросійська пропаганда матиме вплив; аналогічно на якусь частку вірян ПЦУ впливатиме патріотична позиція останньої. Але залишається питання — *наскільки великими є ці частки?* Адже, зважаючи на характер релігійності основної маси українських православних (магічний характер такої релігійності та другорядне місце її у світогляді), можна припускати, що більшість із них не звертають уваги на політичні складові інформації, що походить від священників та священноначальства.

Аналіз емпіричних даних

Для визначення характеру конфесійного впливу на соціально-політичні орієнтації населення можна скористатися даними моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, які дають підстави робити обґрунтовані висновки щодо цієї проблематики.

Якщо діяльність УПЦ дійсно має суттєвий негативний, руйнівний вплив на формування та підтримку національного духу та почуттів і, відповідно, на соціально-психологічну складову національної стійкості тих людей, які орієнтуються на цю Церкву, а діяльність ПЦУ, навпаки, має суттєвий позитивний вплив у цьому напрямі, то це має відбиватися в позиціях прихильників¹ цих Церков. Тобто прихильники ПЦУ мусять *демонструвати значно вищий рівень національної стійкості*, а прихильники УПЦ матимуть *значно гірші показники* за цією характеристикою.

При цьому варто зважати на те, що конфесійна належність є не домінуючим, а додатковим чинником, що впливає на думки та дії наших громадян. Тож і самі по собі відмінності між групами прихильників ПЦУ та УПЦ можуть визначатися дією інших, цілком світських цінностей та норм. Тому ці групи варто

¹ Тут і надалі для позначення респондентів, які в моніторингових опитуваннях ідентифікували себе як належних до ПЦУ та УПЦ, я буду використовувати саме термін «прихильники». Адже термін «віряни» передбачає наявність реального, постійного та відчутного зв'язку з певною Церквою. Проте в моніторингових опитуваннях сила такого зв'язку не вимірювалася — респонденти лише констатували своє самовизначення в конфесійному полі, і, вочевидь, у відповідях чималої частини тих, хто визначав свою приналежність до тієї чи іншої Церкви, відбивалася саме *прихильність* до неї, а не щось глибше.

порівнювати також із тими групами, на членів яких конфесії або не мають жодного впливу, або мають дуже слабкий вплив. Ідеться про групи «індивідуалістичних» православних (тих, хто ідентифікує себе як православних, але при цьому не пов'язує себе з певною конфесією) і тих осіб, які загалом не є релігійними.

Тож у випадку наявності суттєвого позитивного чи негативного впливу основних конфесій на соціально-психологічну складову національної стійкості ми маємо бачити водночас значно кращі показники останньої серед прихильників ПЦУ, значно гірші — серед прихильників УПЦ, а також значні відмінності цих двох груп від груп «позаконфесійних» православних та нерелігійних осіб. Адже якщо, скажімо, прихильники ПЦУ демонструватимуть високі показники національної стійкості, але при цьому не будуть відрізнятися від «позаконфесійних» православних, це цілком може пояснюватися впливом на обидві групи якихось інших, не пов'язаних з релігією та конфесіями чинників. Аналогічно, якщо у прихильників УПЦ фіксуватимуться гірші показники національної стійкості, але такі ж самі показники будуть серед нерелігійних осіб, то наявність саме конфесійного впливу буде сумнівною.

Для такого порівняння спочатку звернемося до даних моніторингового опитування Інституту соціології НАН України 2024 року¹. В цьому опитуванні вимірювали кілька показників, які, на мій погляд, пов'язані із соціально-психологічною складовою національної стійкості, а саме: 1) особистісна важливість існування незалежної української держави; 2) особистісна важливість того, що очікує Україну в майбутньому; 3) громадянська ідентифікація; 4) схильність довіряти своїм співгромадянам; 5) готовність терпіти проблеми та негаразди задля перемоги у війні; 6) очікування щодо майбутнього нашої країни. Орієнтації за цими показниками вочевидь впливатимуть на соціальну активність, готовність та бажання захищати свою країну, прагнути до її збереження та розвитку. І ми можемо порівняти ці показники у зазначених вище групах.

Що стосується особистісної значущості існування незалежної національної держави², то тут суттєвого зв'язку з конфесійною належністю не спостерігалося. Адже і в групах прихильників ПЦУ та УПЦ абсолютна більшість (більше 90%) вказали, що це питання для них дуже або достатньо важливе, й так само відповідали більш як 90% нерелігійних осіб та «позаконфесійних» православних.

Вирізнялася в цьому випадку лише одна невелика група респондентів. У запитанні щодо конфесійної належності у православному спектрі³ респонденти,

¹ Опитування тривало 27 червня — 6 липня 2024 року. Збирання даних виконала дослідницька агенція «Соціологічна Група Рейтинг» на запит проекту «Трансформація комунікацій» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Розмір вибірки становив 4101 респондент. Опитування проведено методом CATI-CAWI по всій Україні, крім тимчасово окупованих територій, а також територій, де на момент опитування був відсутній український мобільний зв'язок.

² Запитання ставилось у вигляді «Наскільки важливим особисто для Вас є існування незалежної української держави?»; оцінювання здійснювалося за 11-бальною шкалою, де 0 означало «взагалі не важливо», а 10 — «дуже важливо».

³ Формулювання запитання: «До якої православної церкви Ви себе відносите?».

які орієнтуються на УПЦ, могли обирати з двох варіантів такої належності — УПЦ як частина Московського патріархату або УПЦ як самостійна незалежна структура¹ (перший варіант обрали близько 15% всіх прихильників УПЦ, а другий варіант — близько 85%). І ці дві групи виявилися суттєво відмінними за своїми позиціями. Серед представників другої групи близько 92% відзначили велику міру цінності незалежної української держави (тобто не набагато відрізнялися в цьому питанні від прихильників ПЦУ). Натомість у першій групі лише для близько 40% така цінність виявилася суттєвою, натомість близько 40% орієнтуються на неї середньою мірою, а для 21% це взагалі неважливо (табл. 1).

Таблиця 1

Міра особистісної важливості існування незалежної української держави (2024, %)

Групи респондентів	Міра важливості		
	Мала та дуже мала	Середня	Висока та дуже висока
Прихильники ПЦУ	0,2	1,6	98,2
Позаконфесійні православні	2,2	4,1	93,7
Нерелігійні особи	3,8	4,7	91,5
Прихильники УПЦ (не вважають себе частиною РПЦ)	0,5	8,0	91,5
Прихильники УПЦ (вважають себе частиною РПЦ)	21,0	39,5	39,5

Схожу картину побачимо й за показником особистої зацікавленості в гарному майбутньому України². Майже в усіх порівнюваних групах абсолютна більшість (від близько 85% до близько 93%) заперечили проти такої тези (відзначили, що вони зовсім або мало схожі на тих, хто так вважає). Найбільший рівень заперечення фіксувався серед прихильників ПЦУ, але майже такий саме рівень був серед групи «позаконфесійних» православних. Дещо меншим рівень заперечення був серед тих прихильників «незалежної» УПЦ, але приблизно таким же відповідний рівень був серед нерелігійних осіб та «позаконфесійних» православних (і це ставить під сумнів визначальну роль у цьому випадку конфесійного впливу). Натомість помітно менше заперечень згадана теза зустріла серед тих прихильників УПЦ, які вважають свою Церкву частиною РПЦ (рис. 1).

¹ В анкеті пропонувалися такі варіанти належності: «До Української Православної Церкви (митрополит Онуфрій), але не вважаю себе членом Московського патріархату» або «До Української Православної Церкви (митрополит Онуфрій) і вважаю себе членом Московського патріархату».

² Формулювання запитання: «Коли хтось говорить “Те, що станеться з Україною у майбутньому — це не моя проблема, нехай інші хвилюються за це”, — це схоже чи не схоже на Вас?»; варіанти відповідей: «Зовсім не схоже на мене», «Мало схоже на мене», «Дещо схоже на мене», «Дуже схоже на мене», «Важко відповісти».

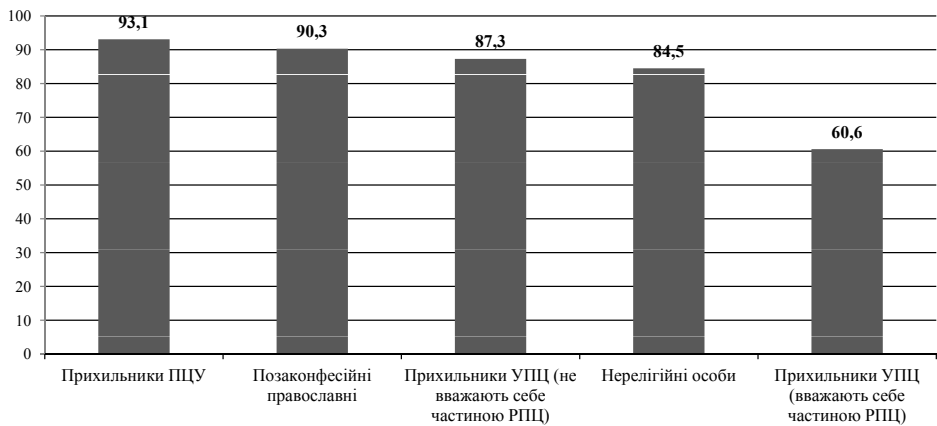

Рис. 1. Рівень незгоди з тим, що те, що станеться з Україною у майбутньому, — це не їхня проблема (2024, %)

Аналогічні відмінності фіксуються й за показником громадянської ідентичності¹. Першою чергою як громадян України себе ідентифікували близько 80% прихильників ПЦУ, але й серед «позаконфесійних» православних відповідний показник становив 75%. Загальнонаціональна ідентичність менш поширена серед прихильників «незалежної» УПЦ, але той же рівень ця ідентичність має серед нерелігійних осіб. Натомість серед тих прихильників УПЦ, які вважають свою Церкву частиною РПЦ, загальнонаціональна ідентичність перебуває на дуже низькому рівні (рис. 2).

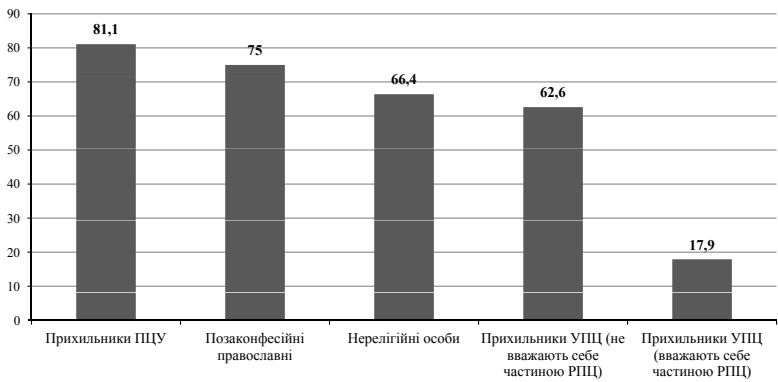

Рис. 2. Частки респондентів, які вважають себе перш за все громадянами України (2024, %)

Важливим показником національної стійкості є довіра громадян одне до одного. Наявність довіри суттєво полегшує взаємодії, сприяє відчуттю єдності та цілісності суспільства, натомість її відсутність руйнує солідарність і, відповідно, групову стійкість. В аналізованому моніторинговому опитуванні респондентам пропонували погодитися або не погодитися з твердженням «нікому не довіряти — найбезпечніше». Найбільший показник згоди з таким твердженням

¹ Таку ідентичність демонструє вибір варіанта «Громадянином України» як відповідь на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?».

(більш як 60% опитаних) виявився серед прихильників «російської» УПЦ, проте тут вони не набагато переважали прихильників «незалежної» УПЦ та «позаконфесійних» православних. Натомість частка згодних серед прихильників ПЦУ була не набагато меншою, ніж серед нерелігійних осіб.

Частка ж незгодних з такими орієнтаціями була практично однаковою в групах нерелігійних осіб та «позаконфесійних» православних, трохи більшою — серед прихильників ПЦУ та трохи меншою — серед прихильників «незалежної» УПЦ (рис. 3).

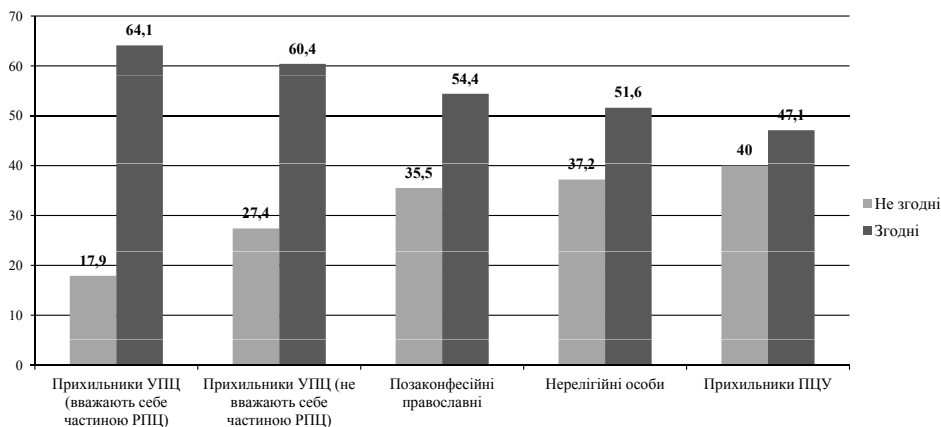

Рис. 3. Згода/незгода із твердженням, що нікому не довіряти — найбезпечніше, в різних групах населення (2024, %)

Ще одним значущим показником національної стійкості можна вважати орієнтацію на витривалість в умовах викликів та труднощів, пов'язаних з нинішньою війною¹. Якщо поглянути на частки тих, хто вважає, що навколишні готові терпіти стільки, скільки потрібно, то найбільшою така частка є серед прихильників ПЦУ (більш як половина в цій групі), дещо меншими ці частки є серед «позаконфесійних» православних та нерелігійних осіб, а найменшими — серед прихильників «незалежної» УПЦ та УПЦ як складової РПЦ (рис. 4).

Нарешті, на готовність протистояти труднощам впливають сформовані у громадян очікування щодо майбутнього своєї країни. Позитивні очікування сприяють більшій активності та прагненню до розвитку, натомість негативні очікування пригнічують активність і, відповідно, зменшують стійкість до викликів та проблем. В аналізованому опитуванні 2024 року респондентам пропонували зазначити, що вони думають про майбутнє України — чи буде ситуація покращуватися, чи буде вона погіршуватися, чи не буде якихось суттєвих змін.

¹ Формулювання запитання: «У зв'язку із війною в житті людей виникає багато проблем (зростають ціни на продукти та товари, виникають проблеми з електропостачанням та тепlopостачанням, скорочуються робочі місця). На вашу думку, більшість людей з вашого оточення...»; варіанти відповідей: «Готові терпіти теперішні та майбутні проблеми стільки, скільки буде потрібно, до перемоги України у війні», «Готові терпіти теперішні та майбутні проблеми, але лише обмежений час», «Не готові терпіти ці труднощі вже зараз», «Важко відповісти».

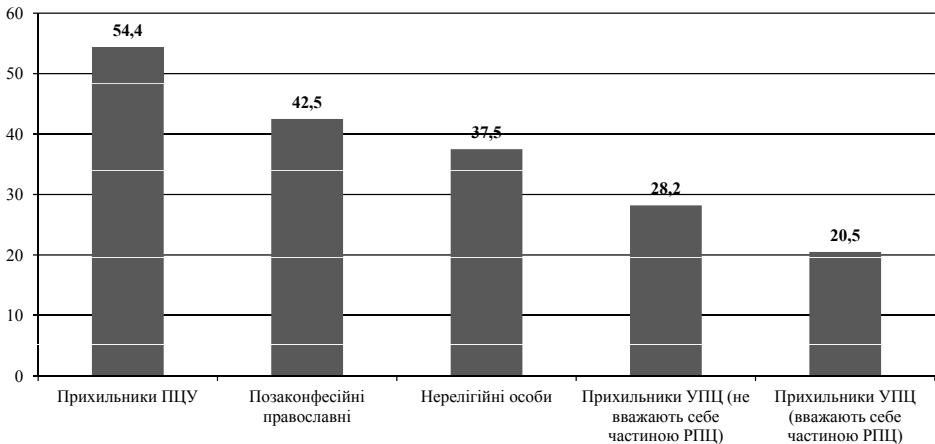

Рис. 4. Поширеність уявлень, що більшість навколишніх готові терпіти теперішні та майбутні проблеми стільки, скільки буде потрібно, до перемоги України у війні (2024, %)

За цим показником песимістичний погляд найбільш поширений у групі прихильників УПЦ як складової РПЦ (близько 74%), натомість найменш поширений він серед прихильників ПЦУ (близько 24%). У групі «позаконфесійних» православних песимістичні очікування знаходяться на тому ж рівні, що й у групі нерелігійних (близько 33% та близько 36% відповідно), а серед прихильників «незалежної» УПЦ песимізм наявний лише трохи більшою мірою, ніж серед нерелігійних осіб.

Оптимістичний же погляд на майбутнє України помітніший у прихильників ПЦУ (близько 31%) і рідше зустрічається у прихильників «української» УПЦ (близько 20%). Проте в цьому випадку останні не відрізняються від нерелігійних осіб та «позаконфесійних» православних (рис. 5).

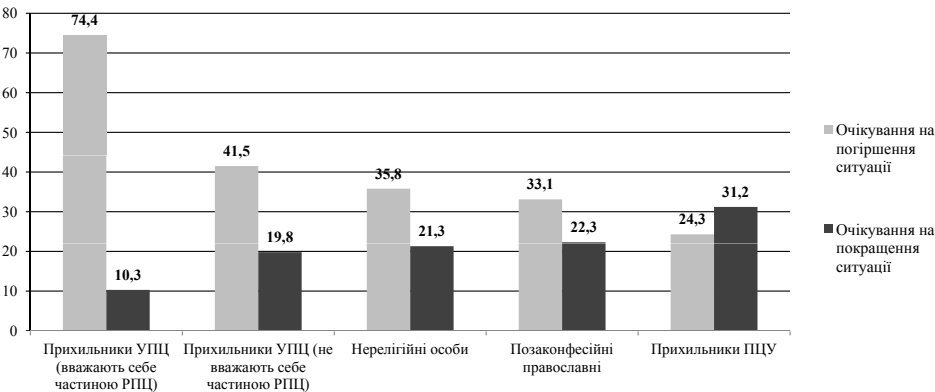

Рис. 5. Поширеність очікувань погіршення або покращення загальної ситуації в Україні (2024, %)

Крім таких «точкових» даних має сенс поглянути й на відповідні показники у динаміці. Адже якщо вважати, що діяльність тієї чи іншої Церкви впливає на ці показники, то це має відображатися не лише у відмінностях в одній вибірці,

а й у часі; тобто має фіксуватися покращення чи погіршення цих показників у відповідних групах. Скажімо, якщо УПЦ успішно просуває ідеї «руського міру» і меншовартості України, то серед її прихильників показники національної стійкості мають з часом погіршуватися.

Такий аналіз можна здійснити щодо показників національної ідентичності, орієнтації на недовіру до співгромадян та готовності терпіти проблеми та негаразди (відповідні запитання ставили в моніторингових опитуваннях в різні роки). Зокрема поглянемо на динаміку перших двох показників починаючи з 2021 року (тобто порівнюємо уявлення до повномасштабного вторгнення та впродовж нинішньої війни), а третього показника — порівняно з 2022 роком (роком початку повномасштабної війни).

Що стосується загальнонаціональної ідентичності можна побачити, що ідентифікація себе першою чергою як громадянина України виявляє певні коливання, які в порівнюваних нами групах є дуже схожими — зростання в 2022 році та зменшення у 2024 році. У всі роки має місце найбільший рівень загальнонаціональної ідентифікації серед прихильників ПЦУ і відносно найнижчий — серед прихильників УПЦ¹. Проте, по-перше, у 2022–2023 роках й серед останніх мало місце суттєве зростання цього показника (що суперечить думці про формування свідомості прихильників цієї Церкви в антиукраїнському дусі). По-друге, ми бачимо, що і річні показники, і характер змін цих показників у часі серед прихильників УПЦ майже такі самі, як і серед нерелігійних осіб (рис. 6), що дає підстави припускати, що тут відіграють роль позарелігійні чинники (скажімо регіональна належність — з огляду на те, що частка нерелігійних є найбільшою серед мешканців Сходу та Півдня, і в цих же регіонах є більшою прихильність до УПЦ).

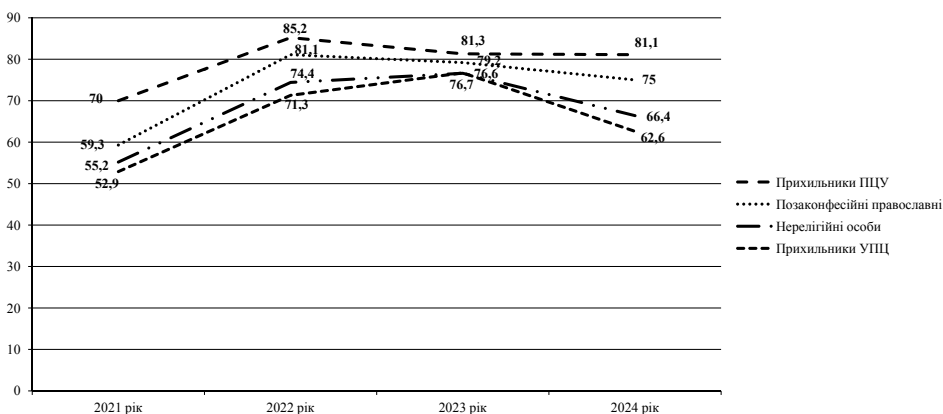

Рис. 6. Динаміка ідентифікації себе як першою чергою громадян України (2021–2024, %)

¹ В опитуваннях 2021–2023 років у запитанні щодо конфесійної ідентичності пропонувався вибір лише УПЦ загалом, без поділу на перебування у єдності з РПЦ чи відсутності такої єдності. Відповідно тут і надалі для цих років наводяться дані щодо групи респондентів, які ідентифікували себе як прихильників УПЦ загалом, а для 2024 року — дані щодо групи респондентів, які вважають себе належними до «незалежної» УПЦ.

Схожа динаміка спостерігається і щодо уявлень про готовність українців терпіти наявні проблеми. В усіх порівнюваних групах має місце суттєве зменшення частки оцінок, за якими співгромадяни готові терпіти стільки, скільки буде потрібно; хоча помітно, що у прихильників УПЦ такий спад є значно суттєвішим (рис. 7). Проте в цьому випадку цілком правдоподібним виглядає пояснення, пов'язане, по-перше, з регіональною належністю (прихильників УПЦ більше серед мешканців Сходу та Півдня, які найбільшою мірою страждають від воєнних дій) і, по-друге, з тією атмосферою, в якій опинилися прихильники УПЦ (звинувачення в антиукраїнських орієнтаціях, тиск на цю Церкву, загроза її заборони). Подібна ситуація сама по собі однозначно має негативно відбиватися на готовності терпіти проблеми.

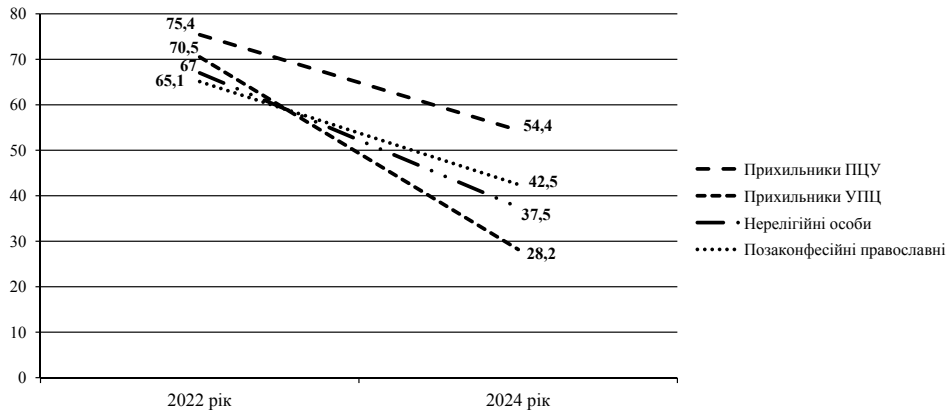

Рис. 7. Динаміка сприйняття готовності навколишніх терпіти теперішні та майбутні проблеми стільки, скільки буде потрібно (2022–2024, %)

Нарешті, якщо поглянути на показник недовіри до співгромадян, можна бачити практичну відсутність його динаміки серед прихильників ПЦУ (схильність до недовіри в цій групі поділяли близько 49% у 2021 році, близько 48% у 2022-му, близько 49% у 2023-му і близько 47% у 2024 році), а також досить невелику динаміку в групі «позаконфесійних» православних (відповідні показники в цій групі становили близько 58% у 2021 році, близько 53% у 2022-му, близько 49% у 2023-му та близько 54% у 2024 році; до того ж бачимо, що за цим показником «позаконфесійні» православні мало відрізняються від прихильників ПЦУ). Найбільш помітна динаміка спостерігається серед прихильників УПЦ, проте вона не є однозначною. У 2022 році в цій групі частка орієнтованих на недовіру помітно зменшилася (з близько 58% до близько 42%), потім у 2023-му суттєво зросла (до близько 64%), але у 2024-му знову трохи зменшилася (до близько 60%). До того ж зміни 2022 року в цій групі були майже такими самими, як у групі нерелігійних осіб, а у 2023 році нерелігійні респонденти демонстрували близьку до прихильників УПЦ тенденцію. Відповідно не спостерігається ані позитивного впливу на своїх прихильників з боку ПЦУ, ані чіткого поступового негативного впливу з боку УПЦ (демонстровані її прихильниками коливання позицій вказують радше на якісь інші, ніж конфесійні, чинники таких змін — див. рис. 8).

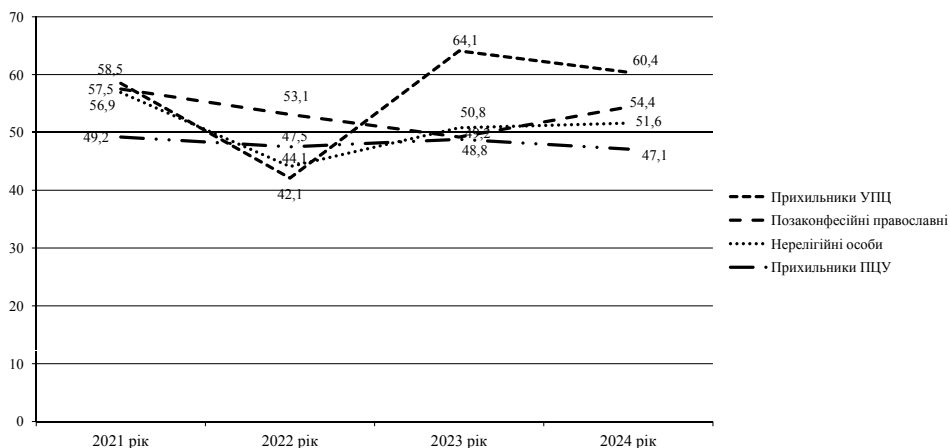

Рис. 8. Згода із твердженням, що нікому не довіряти — найбезпечніше (2021–2024, %)

Висновки

Отже, за більшістю проаналізованих тут показників не помітно великих відмінностей між виокремленими нами групами. Не фіксується явної переваги прихильників ПЦУ за рівнем соціально-психологічної національної стійкості, так само як і явного відставання за цими характеристиками основної маси прихильників УПЦ. При цьому орієнтації прихильників обох Церков часто схожі з орієнтаціями нерелігійних осіб та «позаконфесійних» православних, що дає підстави припускати, що їхні позиції визначаються не стільки конфесійним впливом, скільки якимись іншими світськими чинниками. Зокрема прихильники УПЦ перебувають в умовах, коли вони зазнають великого тиску як з боку держави, так і з боку співгромадян. Тож для частини з них негативна настроєвість щодо нашої країни та її майбутнього може формуватися саме поточними суспільними умовами, а не впливом УПЦ. Так само більша оптимістичність прихильників ПЦУ частково пояснюється сформованими раніше, поза межами цих Церков патріотизмом та цінністю існування незалежної держави.

Єдині, хто помітно вирізняються, — це особи, які зберігають уявлення про нерозривний зв'язок між УПЦ та РПЦ. Вони демонструють потужний негатив щодо питань національної розбудови та збереження і, відповідно, як мінімум не сприятимуть підтриманню національної стійкості, ба й будуть їй шкодити. Натомість прихильники «української» УПЦ, хоча й налаштовані дещо гірше, ніж прихильники ПЦУ, але все одно демонструють високий рівень орієнтації на розбудову українського національного проекту. Тому можна говорити, що на сьогодні принаймні в орієнтаціях, пов'язаних з національною стійкістю, по суті, існують дві УПЦ (це стосується як широких мас вірян, так і кліру). Одна з них вороже налаштована щодо нашої країни, а інша — переважно зберігає лояльність. І домінує саме друга складова.

Відповідно, наявні уявлення про негативний вплив УПЦ на національну свідомість її прихильників, так само як і уявлення про позитивний вплив з боку ПЦУ, виглядають дуже перебільшеними. Зважаючи на значне поширення русофільських та українофобських настроїв серед керівництва та священників УПЦ, безумовно, певна частина глибоко воцерковлених її вірян піддаватимуться відповідному антиукраїнському впливу. Проте такі трансформації однозначно не є масовими. До того ж у випадку наявності зв'язку між прихильністю до УПЦ та антинаціональними настроями далеко не завжди цей зв'язок є наслідком впливу цієї Церкви на такі настрої. Він може бути і зворотним, коли до УПЦ схиляються ті, хто вже мають антиукраїнські позиції й лише знаходять у цій Церкві відповідність цим позиціям, підтримку їх та закріплення (в цьому випадку чи то зникнення УПЦ, чи то зміна її позиції на них жодним чином не впливатимуть).

Тому нинішній однозначний курс на поводження з УПЦ як з ворожою організацією є досить сумнівним. Є чимало підстав вважати, що діяльність УПЦ має негативні наслідки для здатності протистояти російській агресії (багато священників цієї Церкви є колаборантами на окупованих територіях та російськими агентами на вільній території, а наративи, які вона іноді просуває, фактично збігаються з російською пропагандою). Тож вимога протидії такого роду активності є цілком виправданою. Проте така протидія має й негативні наслідки, як-от утворення напруженості всередині нашого суспільства (як серед прихильників УПЦ, які вважають нападки на них несправедливими, так і серед інших громадян, у яких формується страх перед прихильниками УПЦ та вороже ставлення до них), проблематизація або й руйнація національної лояльності або нейтральності серед тих прихильників УПЦ, які на сьогодні є лояльними або нейтральними, зростання ворожості тих прихильників УПЦ, які негативно ставляться до України, настороженого ставлення до України у країнах-партнерах, чия допомога у війні є для нас критичною. Тому протидія згубним впливам УПЦ має бути досить обережною та відповідати викликам. Натомість зараз, зважаючи на обмеженість створюваних УПЦ загроз, обрана стратегія протидії видається занадто жорсткою, внаслідок чого недоліки переважають позитивні моменти.

Водночас необхідно завважити, що здійснений аналіз не претендує на повне розкриття тематики зв'язку між релігійним чинником та національною стійкістю. Адже, по-перше, релігійні організації можуть діяти й на матеріальному рівні сприяння національній стійкості, й на рівні її організаційного забезпечення. Тому для більш повного розуміння стійкісної ролі релігії необхідно додатково аналізувати й ці можливі напрями. По-друге, як уже зазначалося, проаналізовані моніторингові опитування не були цільовими стосовно теми соціальної ролі релігії в сучасному українському суспільстві. Тому для повнішого розкриття обраної теми необхідно проводити цільове репрезентативне опитування. По-третє, в цьому випадку не було можливості врахувати можливе значення міри релігійності вірян; здійснювалося порівняння прихильників різних конфесій як цілісних груп, проте очевидно, що ці групи не є однорідними. У них є ті, для кого релігійна належність є радше формальною, а є такі, хто часто звер-

тається до ідей, які містяться у релігійному вченні, та часто здійснює релігійні практики. Тож цілком можливо, що більш активно залучені до релігійної активності особи більш залежні від релігії у своїх поглядах та вподобаннях, і це потребує окремого дослідження.

Джерела

Георелігійні процеси і конфесійні трансформації в Україні: колективна монографія. (2023). За заг. ред. О. Сагана. Київ: Світ знань.

Горкуша, О., Филипович, Л. (2021). Концепт «український світ» як когнітивний ідентифікатор життєвого простору сучасних українців (філософсько-релігієзнавчий аналіз). *Українське релігієзнавство*, 93, 13–31.

Зеленський подякував патріарху Варфоломію «за духовну підтримку України та молитви за український народ». (2024). Взято з: <https://www.holosameryky.com/a/zelensky-bartholomew-tserkva/7912453.html>

Здіорук, С. (2022). Російська церква у війні проти України. У: *Релігійний чинник та його використання у сучасній гібридній війні*. Збірник матеріалів круглого столу-дискусії (сс. 27–35). Тернопіль: ФОП Паляниця В.А.

Колодний, А. (2019). Вступ. Релігійні безпека/небезпека України у їх реальних виявах. У: *Релігійна безпека/небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів* / За ред. проф. А. Колодного (сс. 5–11). Київ: УАР.

Концепція забезпечення національної системи стійкості. (2021). Взято з: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>

Ми гарантуємо Україні духовну незалежність — звернення Президента Володимира Зеленського. (2022). Взято з: <https://www.president.gov.ua/news/mi-garantuyemo-ukrayini-duhovnu-nezalezhnist-zvernennya-prez-79577>

Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь. (2022). Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Н.В. Хамітов, Є.І. Головаха, С.С. Дембіцький, В.А. Смолій, О.В. Скрипнюк, С.В. Стоєцький. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Президент обговорив із членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій підтримку законодавчої ініціативи для зміцнення духовної незалежності України. (2024). Взято з: <https://president.gov.ua/news/prezident-obgovoriv-iz-chlenami-vseukrayinskoyi-radi-cerkov-92645>

Президент підписав закони про підтримку військових і духовну незалежність. (2024). Взято з: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakoni-pro-pidtrimku-vijskovih-i-duhovnu-92813>

Резнікова, О. (2022). *Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища*. Монографія. Київ: НІСД.

Релігійна безпека/небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів. (2019). За ред. проф. А. Колодного. Київ: УАР.

Саган, О. (2019). Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*, 88, 23–39.

Саган, О. (2022). Московський патріархат як складова нинішньої гібридної війни проти України: ідеологічний та політичний аспект діяльності. *Релігійний чинник та його використання у сучасній гібридній війні: Збірник матеріалів круглого столу-дискусії* (сс. 58–64). Тернопіль: ФОП Паляниця В.А.

Саган, О. (2023). Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: актуальні проблеми, можливі сценарії розвитку. Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23 червня 2023 року. *Вісник Національної академії наук України*, 8, 84–90.

Стратегія національної безпеки України. (2020). Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні–2024 (інформаційні матеріали). (2024). Київ: Центр Разумкова. Взято з: <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf>

Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023. Колективна монографія. (2023). За ред. член.-кор. НАНУ, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України.

Український світ в його релігійних вимірах: колективна монографія (2022). За ред. проф. Л. Филипович, проф. А. Арістової. Київ: Світ знань.

Geraskov, S., Volotovska, V. (2024). Religious Security as Factor of Developing National Resilience: The Case of Ukraine. *International Journal of Religion*, 5(10), 3162–3171.

Fylypovych, L.O., Horkusha, O.V. (2024). Religious challenges to national security in the focus of ukrainian humanities in the conditions of the Russian-Ukrainian war. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, 1(95), 55–63.

Kostiuk, O.V. (2023). The Relevance of Studying Religion as a Factor of National Resilience. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, 94, 24–33.

Yelenskyi, V. (2024). At the crossroads of faith and war: navigating religious freedom in Ukraine. In: *The Churches and the War: Religion, Religious Diplomacy, and Russia's Aggression against Ukraine* / Ed. by Yu.P. Avvakumov, O. Turiy (pp. 234–241). Lviv: Ukrainian Catholic University Press.

Отримано 29.08.2025

Прийнято до друку після рецензування 29.09.2025

Опубліковано 28.11.2025

References

Fylypovych, L.O., Horkusha, O.V. (2024). Religious challenges to national security in the focus of ukrainian humanities in the conditions of the Russian-Ukrainian war. *Bulletin of Ivan Franko Zhytomyr State University. Philosophical Sciences*, 1(95), 55–63.

Georeligious processes and confessional transformations in Ukraine: collective monograph. (2023). Ed. By. O. Sagan. [In Ukrainian]. Kyiv: Svit Znan'. [=Георелігійні процеси 2023]

Geraskov, S., Volotovska, V. (2024). Religious Security as Factor of Developing National Resilience: The Case of Ukraine. *International Journal of Religion*, 5(10), 3162–3171.

Horkusha, O., Fylypovych, L. (2021). The concept of «Ukrainian World» as a cognitive identifier of the living space of modern Ukrainians (philosophical and religious studies analysis). [In Ukrainian]. *Ukrainian Religious Studies*, 93, 13–31.

Kolodny, A. (2019). Introduction. Religious security/insecurity of Ukraine in their real manifestations. In: *Religious Security/Insecurity of Ukraine. Collection of scientific works and materials* / Ed. by Prof. A. Kolodny (pp. 5–11). Kyiv: UAR.

Kostiuk, O. (2023). The Relevance of Studying Religion as a Factor of National Resilience. *Bulletin of Ivan Franko Zhytomyr State University. Philosophical Sciences*, 94, 24–33.

National resilience of Ukraine: hybrid threats challenge response and prevention strategy: national report. (2022). Ed. count.: S.I. Pyrozhkov, O.M. Mayboroda, N.V. Khamitov, Ye.I. Golovakha, S.S. Dembitsky, V.A. Smoliy, O.V. Skrypnyuk, S.V. Stoetsky. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine.

National Security Strategy of Ukraine. (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> [=Стратегія 2020]

Reznikova, O. (2022). *National Resilience in a Changing Security Environment*. Monograph. [In Ukrainian]. Kyiv: NISS. [=Резнікова 2022]

Religious security/insecurity of Ukraine. Collection of scientific works and materials. (2019). Ed. by Prof. A. Kolodny. [In Ukrainian] Kyiv: UAR. [=Релігійна безпека/небезпека 2019]

Sagan O. (2019). Constituting of the Ukrainian Orthodox Church as a factor in changing the cultural-civilizational paradigm of independent Ukraine. [In Ukrainian]. *Ukrainian Religious Studies*, 88, 23–39. [=Саган 2019]

Sagan, O. (2022). The Moscow Patriarchate as a part of the current hybrid war against Ukraine: ideological and political aspects of its activities. In: *The Religious Factor and Its use in Modern Hybrid Warfare: Collection of materials from the round table discussion* (pp. 58–64). Ternopil: FOP Palyanytsia V.A. [=Саган 2022]

Sagan, O. (2023). State-church relations in Ukraine at the present stage: current issues, possible scenarios for development. Transcript of the report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on 23 June 2023. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 8, 84–90.

The Conception of Ensuring National Resilience. (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181> [=Концепція 2021]

The President Discussed with Members of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organisations Support for a Legislative Initiative to Strengthen Ukraine's Spiritual Independence. (2024). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://president.gov.ua/news/prezident-obgovoriv-iz-chlenami-vseukrayinskoji-radi-cerkov-92645> [=Президент обговорив 2024]

The President Signed Laws on Support for the Military and Spiritual Independence. (2024). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakoni-pro-pidtrimku-vijskovih-i-duhovnu-92813> [=Президент підписав 2024]

The Ukrainian World in Its Religious Dimensions. Collective monograph. (2022). Ed. by Prof. L. Filipovich, Prof. A. Aristova. [In Ukrainian]. Kyiv: Svit Znan'. [=Український світ 2022]

Ukrainian society in wartime. Year 2023. Collective monograph. (2023). Ed. by Ye. Golovakha, S. Makeiev. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Ukrainian Society, State and Church During the War. The Confessional and Religious Situation in Ukraine in 2024 (Information Materials). (2024). [In Ukrainian]. Kyiv: Razumkov Center. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf> [=Українське суспільство 2024]

We Guarantee Ukraine's Spiritual Independence — Address by President Volodymyr Zelenskyi. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/news/mi-garantuyemo-ukrayini-duhovnu-nezalezhnist-zvernennya-prez-79577> [=Ми гарантуємо 2022]

Yelenskyi, V. (2024). At the crossroads of faith and war: navigating religious freedom in Ukraine. In: *The Churches and the War: Religion, Religious Diplomacy, and Russia's Aggression against Ukraine* / Ed. by Yu.P. Avvakumov, O. Turiy (pp. 234–241). Lviv: Ukrainian Catholic University Press.

Zdioruk, S. (2022). The Russian Church in the war against Ukraine. [In Ukrainian]. In: *The Religious Factor and Its Use in Modern Hybrid Warfare*. Collection of materials from the round table discussion (cc. 27–35). Ternopil: FOP Palyanytsia V.A.

Zelensky thanked Patriarch Bartholomew “for his spiritual support of Ukraine and prayers for the Ukrainian people” (2024). Retrieved from: <https://www.holosameryky.com/a/zelensky-bartholomew-tserkva/7912453.html> [=Зеленський подякував 2024]

Received 29.08.2025

Accepted for publication after review 29.09.2025

Published 28.11.2025

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН

Потенціал основних українських православних Церков у забезпеченні національної стійкості: соціально-психологічна складова

Стаття присвячена аналізу можливого впливу основних українських православних конфесій (ПЦУ та УПЦ) на соціально-психологічні ресурси національної стійкості. Формування та підтримка національної стійкості визначається наявністю матеріальних, організаційних та соціально-психологічних ресурсів. Можливим чинником, який впливає на мобілізацію соціально-психологічних ресурсів, є релігія (релігійні вірування та діяльність релігійних організацій).

цій). Останнім часом цьому питанню приділяють багато уваги не лише на рівні наукового аналізу, а й на рівні державної політики. Зокрема, сформувалося переконання, що діяльність в Україні УПЦ становить загрозу для національної безпеки та національної стійкості. Відповідно реалізується активна державна політика протидії такій загрозі. Натомість від ПЦУ очікують сприяння національній стійкості. Такого роду вплив з боку цих Церков здійснюється через різні напрями їхньої діяльності, зокрема через вплив на свідомість (цінності, уявлення, орієнтації) їхніх вірян. Наявні дані репрезентативних опитувань не підтверджують такі уявлення. Адже не фіксується явної переваги прихильників ПЦУ за рівнем соціально-психологічної національної стійкості, так само як і явного відставання за цими характеристиками основної маси прихильників УПЦ. При цьому орієнтації прихильників обох Церков часто схожі з орієнтаціями нерелігійних осіб та «позаконфесійних» православних, що дає підстави припускати, що їхні позиції визначаються не стільки конфесійним впливом, скільки якимись іншими світськими чинниками. Відповідно, є обґрунтовані підстави вважати, що уявлення про негативний вплив УПЦ на національну свідомість її прихильників, так само як і уявлення про позитивний вплив з боку ПЦУ є дуже перебільшеними.

Ключові слова: національна стійкість; чинники національної стійкості; соціально-психологічна складова національної стійкості; Україна; Православна Церква України (ПЦУ); Українська Православна Церква (УПЦ); державна конфесійна політика

MAKSYM PARASHCHEVIN

The potential of the main Ukrainian Orthodox Churches in ensuring national resilience: socio-psychological component

The article is devoted to the analysis of the possible influence of the main Ukrainian Orthodox denominations (the OCU and the UOC) on the socio-psychological resources of national resilience. The formation and maintenance of national resilience are determined by the availability of material, organizational, and socio-psychological resources. One possible factor influencing the mobilisation of socio-psychological resources is religion (religious beliefs and the activities of religious organizations). This issue has received now a lot of attention not only at the level of scientific analysis, but also at the level of state policy. In particular, there is a view that the activities of the UOC in Ukraine pose a threat to national security and national resilience. Accordingly, an active state policy is being implemented to counter this threat. On the other hand, the OCU is expected to promote national resilience. Such influence on the part of these Churches is seen through various areas of their activity, in particular through their influence on the consciousness (values, perceptions, orientations) of their believers. The available data from representative surveys do not confirm such perceptions. After all, there is no clear advantage of OCU supporters in terms of socio-psychological national resilience, nor is there a clear lag in these characteristics among the majority of UOC supporters. At the same time, the views of supporters of both Churches are often similar to those of non-religious people and 'non-denominational' Orthodox Christians, which suggests that their position is determined not so much by denominational influence as by other secular factors. Accordingly, there are reasonable grounds to believe that the idea of the negative influence of the UOC on the national consciousness of its supporters, as well as the idea of the positive influence of the OCU are greatly exaggerated.

Keywords: national resilience; factors of national resilience; socio-psychological component of national resilience; Ukraine; Orthodox Church of Ukraine (OCU); Ukrainian Orthodox Church (UOC); state confessional policy

ОКСАНА ПРОХВАТИЛОВА,

аспірантка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (61022, Україна, Харків, майдан Свободи, 4)

o.prohvatilova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3059-8546>

OKSANA PROKHAVATILOVA,

PhD Candidate, Applied Sociology and Social Communications Department, V.N. Karazin Kharkiv National University (4, Freedom Square, Kharkiv, Ukraine, 61022)

o.prohvatilova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3059-8546>

Комеморативні практики у фокусі соціологічних теорій: століття від Гальбвакса до студій цифрової пам'яті

Вступ

Можливості класичних теорій в аналізі сьогодення завжди обмежені. Так, поява нових медіа та трансформація суспільства під впливом глобалізації, постколоніалізму, постсоціалізму, гендерних студій та досліджень сексуальності свого часу актуалізували питання переосмислення та доповнення класичної соціологічної спадщини. Моделі Маркса, Спенсера чи Вебера, сформовані у контексті індустріальних та імперіалістичних суспільств, виявились недостатніми для аналізу соціальної реальності постіндустріального та (пост-)інформаційного соціуму.

Аналогічна ситуація спостерігається в дослідженнях пам'яті, де класику становлять теорії Дюркгайма і Гальбвакса кінця XIX — початку XX століття. Подальші по їхній публікації сто років характеризувалися соціальними та культурними трансформаціями, які вплинули на появу нових напрямів досліджень, теорій та методів. Теорії XXI століття розвивалися від класичних уявлень про колективний досвід до новітніх концепцій цифрової пам'яті, тілесної пам'яті та медіації пам'яті. Цей досвід важливий для українського наукового дискурсу, в якому значною мірою зберігаються аналітичні рамки, що відтворюють інерцію минулого століття.

Цитування: Прохватилова, О. (2025). Комеморативні практики у фокусі соціологічних теорій: століття від Гальбвакса до студій цифрової пам'яті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 101–125, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.04.101>.

У соціологічних дослідженнях пам'яті можна виокремити дві ключові аналітичні осі. Перша стосується співвідношення індивідуального та колективного: як слід розглядати пам'ять — суто як сукупність особистих досвідів (*collected memory*) чи все ж таки як феномен, що набуває якісно нових характеристик у колективній формі (*collective memory*) (Olick, 1999)? Власне, саме «соціальність» пам'яті постає концептуальним містком, що поєднує ці два підходи. Друга вісь пов'язана з питанням напряму впливу у формуванні соціальної пам'яті: «згори донизу» (*top-down*), коли провідну роль відіграють держава та інституції, або ж «знизу догори» (*bottom-up*), коли пам'ять постає з індивідуальних досвідів, локальних ініціатив і практик повсякдення? Саме на цій осі виникає дискусія про соціальні функції пам'яті, яка також пов'язана із різними позиціями щодо здатності пам'яті впливати на соціальну солідарність.

Важливим етапом стала інституціалізація меморіальних студій, яка почалася із заснування наукового журналу SAGE “*Memory Studies*” у 2008 році й у 2016-му утвердилася зі створенням Асоціації дослідників пам'яті (MSA — *Memory Studies Association*). Ці ініціативи сприяли формуванню нового мультидисциплінарного міжнародного дослідницького простору, в якому сьогодні співпрацюють психологи (Cordonnier, 2022), культурологи (Erll & Rigney, 2009), історики (Keinsteiner, 2025), політологи (Gensburger, Wüstenberg, 2023), фахівці з міжнародних відносин (Rosoux, 2017), філософи (Tlostanova, 2024), історики мистецтва, літературознавці та куратори меморіальних ініціатив. Значущим також є внесок соціологів (Olick, 1999; Misztal, 2003; Rampton & Van de Putte, 2024) і дослідників соціальних та медіа-комунікацій (Hoskins, 2024; Mandolessi, 2024; Wang, 2022).

В українському академічному дискурсі соціальну пам'ять часто розглядають як інструмент так званої політики пам'яті, що редукує практики пам'ятання до офіційних церемоній або державних ініціатив. Протилежною крайньою точкою є ізоляція індивідуальних досвідів від соціального контексту та перенесення термінологічного апарату із психології на соціальні явища. Обидві крайності суттєво обмежують евристичний потенціал соціальної пам'яті та конкретних комеморативних практик. Вони не дають змоги побачити складну взаємодію між інституційними й неінституційними акторами й не здатні дати відповідь на питання, яким є механізм формування соціальної пам'яті.

Крім того, серед українських науковців досі немає методологічної згоди щодо того, чи належать дослідження пам'яті до соціологічного поля. Часто цю проблематику розглядають як міждисциплінарну або як прерогативу істориків. Так, серед найбільш цитованих у *Google Scholar* українських публікацій, присвячених пам'яті та комеморації, більшість є історичними за змістом і методологією (Акименко, 2022; Артюх, 2013; Гирич, 2018; Грінченко, 2009; Гриценко, 2017; Дроздов, 2022; Зашкільняк, 2009; Іванець, 2021; Ільницький, 2024; Калібовець, 2020; Касьянов, 2016; Киридон, 2009; Кісь, 2010; Масненко, 2002; Тахтаулова, 2017; Телуха, 2021). Як наслідок поняття «соціальна пам'ять», «колективна пам'ять» і «культурна пам'ять» нерідко використовують як синоніми до терміна «історична пам'ять», доцільність якого, між тим, є предметом критики з боку багатьох дослідників. Такий підхід звужує аналітичний фокус досліджень, об-

межуючи його переважно минулим і лишаючи поза увагою функції пам'яті в сьогоденні, а також її роль у формуванні бачення майбутнього — зокрема в контекстах примирення, подолання травм або трансформації соціальних конфліктів.

Водночас останніми роками в українській гуманітаристиці спостерігається розширення дослідницького поля пам'яті за межі історичних підходів. Зокрема, зростає кількість літературознавчих студій, сфокусованих на аспектах постколоніальної критики (Довганич, 2020; Пухонська, 2021; Романенко, 2024; Ципанов, 2024), досліджень у фольклористиці (Коваль-Фучило, 2021), культурології та філософії (Довгополова, 2019; Стародубцева, Петренко, 2025; Ткачук, 2024), у політології та міжнародних відносинах (Богінська, 2021; Зерній, 2007; Петраков, 2024; Чупрій, 2020; Нагорна, 2012). Соціальна пам'ять починає з'являтися як об'єкт досліджень у соціальній психології (Михайлова, 2023), студіях медіа та комунікацій (Ковальова, 2015; Половинчак, 2018).

Соціологічні теорії пам'яті мають потенціал стати концептуальною ланкою між дослідженнями макрорівня (предметом яких є офіційні державні наративи) та мікрорівня (у фокусі яких — фіксація індивідуальних досвідів). Публікації українських соціологів останніх років, присвячені проблематиці пам'яті, розвиваються саме в цьому напрямку, демонструючи спроби концептуалізувати пам'ять і комеморацію як динамічні процеси (Погрібна, Сахань, 2021; Судин, 2021). Значний внесок у цей теоретичний поворот зробили праці Вікторії Середи, яка пропонує аналіз пам'яті як соціального процесу взаємодії різних акторів та рівнів — від державних інституцій до локальних громад та індивідів (Середа, Мазурик, 2013; Середа, 2020). Спираючись на ідеї Гальбвакса, Бурдьє, Нора та Ассмана, Середа розглядає пам'ять як динамічну систему, у якій соціальні групи конструюють власні наративи, адаптуючи їх до змін політичного та культурного контексту. Водночас Віктор Бурлачук пропонує підхід, орієнтований на структурний рівень — контроль і нормування пам'яті владними інституціями. Він підкреслює, що «колективна пам'ять утворює дискурсивний простір, який миттєво узурпується владою» (Бурлачук, 2020: с. 125), і в цьому сенсі пам'ять перетворюється на політику. Водночас також зауважено динамічний характер пам'яті: вона формується у процесі взаємодії між владним контролем та соціальним опором, відтворюючи цінності та норми спільноти і забезпечуючи зв'язок між індивідуальним досвідом, локальними контекстами та колективною ідентичністю.

Відтак, для української соціології XXI століття надзвичайно актуальними є критичне осмислення міжнародного теоретичного досвіду та розроблення методологічного інструментарію для комплексного аналізу соціальної пам'яті та комеморативних практик.

Метою статті є систематичний аналіз підходів до дослідження пам'яті та комеморативних практик через призму сучасних соціологічних теорій, зокрема концепцій динамічної пам'яті. Стаття окреслює термінологічні та теоретичні розбіжності в українських і міжнародних дослідженнях, виявляє переваги та обмеження класичних і сучасних підходів та пропонує аналітичну рамку, яка враховує різні типи акторів, рівні та напрями впливу. **Методологія** ґрунтується

на критичному аналізі теорій, згрупованих за типологією Барбари Міштал (Misztal, 2003), яка виокремлює чотири основні напрями: теорія соціальних рамок пам'яті; теорії, пов'язані з винайденням традиції; теорії популярної пам'яті; та теорії динамічної пам'яті. Кожну групу ілюструють приклади українських та міжнародних досліджень. Такий підхід формує основу для зваженого вибору теоретичної бази та методології відповідно до об'єкта та завдань дослідження.

Пам'ять колективна, історична, культурна та соціальна

Соціальна пам'ять — окремих феномен, який нерідко ототожнюють з культурною, історичною або колективною пам'яттю. Так, на перетині цих понять історичну пам'ять деякі науковці визначають як «наявну інформацію для соціальної ідентифікації особистості й спільноти», результат взаємодії особистості та соціального середовища (Зашкільняк, 2009). На думку Алли Киридон, поняття «історична пам'ять» є усталеним, а інші — зокрема й «соціальна пам'ять» — можуть вважатися синонімічними йому (Киридон, 2009). Проте навіть в історичному науковому дискурсі з'являються спроби чіткого розмежування історичної та соціальної пам'яті як різних форм колективного пам'ятання (Ковальська-Павелко, 2018). Запроваджують також нові терміни, як-от «культурно-історична пам'ять» (Ліпін, 2016) та «соціально-історична пам'ять» (Позднякова-Кирбят'єва, 2014), що наочно ілюструє неусталеність термінологічного апарату. Водночас вирізнення й чітка концептуалізація саме соціальної пам'яті справді важливі, оскільки увиразнюють інструментарій — теоретичну базу та методологію, з якими можна підходити до дослідження цього широкого та багатовимірного поняття.

По-перше, проблематичною є сама природа «колективності» пам'яті. Не вдаючись до деталей дискусії, ми пропонуємо пристати до підходу американського соціолога Джефрі Оліка, одного із засновників студій пам'яті та MSA, який запропонував розрізнення між *collective* (власне колективною) та *collected* (збірною) пам'яттю (Olick, 1999). Ідеться про відмінність між пам'яттю як сукупністю індивідуальних спогадів та пам'яттю як якісно новим феноменом. Власне, термін «соціальна пам'ять» (як такий, що зосереджується на соціальних рамках пам'ятання) може виступати компромісом, точкою, де сходяться дослідження дискурсу про минуле та індивідуального виміру спогадів.

По-друге, проблематичною є «історичність» пам'яті. Шерог дослідників вказують на тавтологію у понятті «історична пам'ять», адже пам'ять за своєю природою звернена в минуле. Хоча, приміром, Георгій Касьянов — історик, який працює в царині «політик пам'яті», — не згоден із цією критикою, наголошуючи на доцільності використання терміна для розмежування історії як конкретного й науково обґрунтованого наративу про минуле та пам'яті як суб'єктивних колективних уявлень про це минуле, часто штучно сконструйованих (Касьянов, 2016: с. 122). Це розмежування означає не протиставлення, а радше пошук балансу між «колективною пам'яттю» та «історією», якого М. Петраков пропонує досягати через підтримку академічної історії (Петраков, 2024). У цьому підході

пам'ять та історія розглядаються як різні інструменти, але з одним призначенням — продукування знання про минуле. На нашу думку, термін «історична пам'ять» не допомагає в цьому розмежуванні, а тільки вносить додаткові термінологічні складності.

Нарешті, «культурна пам'ять» — термін найбільш усталений і термінологічно обґрунтований — також не можна вживати як синонім до «соціальної пам'яті», оскільки йдеться про інший предмет аналізу: репрезентації минулого в текстах, візуальних образах, мистецтві, ритуалах, символах тощо. Культурологічні дослідження фокусуються на смислах, наративах, пам'яттєвих образах і способах їх культурного продукування та репрезентації. Хоча культурна пам'ять функціонує в соціумі, її концептуальні рамки не дають змоги дослідити соціальну взаємодію та динаміку акторів.

У цій статті ми не розглядатимемо зазначені вище поняття як синоніми, а зупинимось на терміні «соціальна пам'ять», який найточніше відповідає завданням соціологічного аналізу кошторативних практик. Йдеться про дослідження соціальних рамок пам'ятання і забування, взаємодії між акторами кошторатії, ролі уявлень про минуле в конструюванні ідентичностей та їхнього впливу на суспільні процеси.

Динаміка кошторатії

Водночас кошторатія як один із механізмів конструювання соціальної пам'яті потребує чіткого термінологічного визначення, оскільки її часто отожднюють із «політикою пам'яті» — офіційним наративом про минуле, що просувається державою через підручники, створення меморіального ландшафту та кошторативні церемонії (саме ці три елементи Ерик Гобсбаум у класичній праці 1983 року визначив як обов'язкові складові «винайдення традиції»). Зазначений підхід підкреслює штучність кошторативних практик і редукує їх до спроб влади здійснювати соціальний контроль над суспільством. Із цим пов'язана і помилкова етимологія поняття, яка зустрічається, наприклад, у Романа Додонова: «Етимологія слова “кошторативний” походить від французького *comte* — “як?” та *memoria* — “пам'ять”. (...) Кошторативні практики включають широкий спектр спільних дій (ритуали, церемонії, презентації) і об'єктів (пам'ятники, місця поховань, меморіальні комплекси), які закріплюють певний історичний наратив, важливий для всієї або частини спільноти» (Додонов, 2022: с. 45). Тобто, хоча це прямо не зазначено, можна зробити висновок, що актори, які мають доступ до ресурсів (встановлення ритуалів, пам'ятників тощо), визначають, як саме треба пам'ятати минуле, і цим формують колективне уявлення спільноти про нього.

Насправді ж походження терміна сягає латини: *co-* — редукований префікс *com-* — «словотворчий елемент, що зазвичай означає “з”, “разом”, від латинського *com*, архаїчної форми класичного латинського *cum* — “разом, спільно, у поєднанні” + *memorare* — “нагадувати”, від *memor* — “той, що пам'ятає»» (Etymonline, s.a.). Тобто етимологічно кошторатія означає «пам'ятання разом», «колективне пам'ятання», що відразу вказує на її комплексність — це

колективні практики, які слід розуміти ширше, ніж офіційні церемонії чи наративи, що поширюються за принципом «згори донизу».

У глосарії платформи “*Past/Future/Art*” кураторка проекту, філософія Оксана Довгополова визначає комеморацію як «комплекс суспільних практик, спрямованих на вшанування події минулого або на пропрацювання минулого». Дослідниця також зазначає, що комеморація виходить за рамки розміщення в публічному просторі інформації про подію або включення певної дати до реєстру державних свят, натомість відсилаючи до способів інтерпретації події, стратегії вибудовування суспільних церемоніалів, інструментів збереження чи трансформації історичної спадщини тощо. Держава тут постає лише одним із акторів, а не монополістом, адже суспільство та окремі соціальні групи також беруть участь у формуванні комеморативних практик (*Past/Future/Art, s.a.*).

Таким чином, різні способи «пам'ятати разом» порушують ключове питання: чи є процес комеморації направленим суто згори донизу (наприклад, від держави), а чи реальна динаміка комеморативних практик є складнішою? І якщо так, то яка вона насправді? Відповідаючи на це запитання, зосередимося на тому, як формувалося знання про соціальну пам'ять і як змінювалися наукові підходи до її вивчення від початку ХХ століття і до сьогодення. Теорії спробуємо розмістити в системі координат, де крайньою верхньою точкою вертикальної осі є дослідження дискурсу пам'яті (офіційних наративів, які просуває влада), а нижньою — дослідження персональних історій та маргіналізованої пам'яті. Для виконання цього завдання буде корисною класифікація Б. Міштал (Misztal, 2003), яка виділила чотири групи теорій: 1) соціальних рамок пам'ятання (М. Гальбвакс); 2) винайдення традиції (Е. Гобсбаум); 3) популярної пам'яті як опозиції до офіційного наративу (контр-пам'яті); 4) динамічної пам'яті.

Теорія соціальних рамок пам'ятання

Першою групою соціологічних теорій пам'яті є ті, що зосереджені на соціальному контексті — так званих соціальних рамках пам'яті. У центрі цих підходів — ідея, що пам'ять особистості визначається належністю до певних соціальних груп (наприклад, родини, громади тощо). Практично жодне сучасне дослідження не обходиться без згадки Мориса Гальбвакса (1877–1945) — французького вченого, який першим увів до соціологічного термінологічного апарату поняття колективної пам'яті. На час публікації його концепція «колективно уявленого минулого», важливого для єдності суспільства, а також ідея про те, що «спільне минуле» є необхідною умовою соціальної солідарності, не набули широкої підтримки. Гальбвакс наголошував, що кожна соціальна група створює власну версію минулого, яка підкреслює її ідентичність. Ці ідеї суттєво вплинули на дослідження національних міфів, зокрема на відому концепцію «уявлених спільнот» Бенедикта Андерсона, і досі залишаються відправною точкою для багатьох наукових розвідок.

За Гальбваксом, колективна пам'ять є множинною, адже існує стільки пам'ятей, скільки є соціальних груп. При цьому слід враховувати, що особистість од-

ночасно належить до кількох груп (наприклад, родина, нація, жінки, молодь тощо). Він також підкреслював роль часу та простору у формуванні й закріпленні групових спогадів (які порівнював із «якорями»), що створюють певне відчуття реальності й слугують точкою відліку для актів пам'ятання (Misztal, 2003: pp. 51–52).

Група «привласнює» або «колонізує» час, створюючи коментаривну послідовність і безперервність, а також простір — позначаючи його символічно. Це формує колективне уявлення її учасників про себе, яке іноді стає важливішим за об'єктивну реальність. Просторовість при цьому може бути також уявленою: навіть перебуваючи фізично в іншому місці, група зберігає уявлення про простір, який визначає її ідентичність, і підтримує зв'язок із ним на відстані. Для створення враження спільного часу і простору важливу роль відіграють коментаривні практики. Показовим у цьому плані є кейс «відновлювального музею» (*restorative museum*) у Скала Лутрон на острові Лесбос (Греція), присвяченого пам'яті про травматичний досвід переселенців із Малої Азії (Witcomb, Bounia, 2020), що становить символічний простір, через емоційну прив'язаність до якого формується пам'ять та ідентичність групи.

З позицій Гальбваска, спільна пам'ять дає змогу репрезентувати минуле з єдиної перспективи, забезпечуючи соціальну солідарність: «минуле розкривається повніше, коли ми пам'ятаємо разом» (Misztal, 2003: p. 53). Проте на практиці досягнення соціальної солідарності через коментаривні практики є проблематичним: у великих і різномірних групах, особливо національних, погляди на минуле часто істотно різняться. Це спостереження стало підґрунтям для подальших теорій про конфлікти пам'яті як зіткнення соціальних груп із відмінними уявленнями про минуле, а також для дискусій щодо доцільності виділення соціальної пам'яті як окремого явища: чи існують соціальні рамки пам'яті, а чи будь-які спроби дослідження колективного характеру пам'яті є псевдонауковими, оскільки редукуються до міфів?

Попри те, що сьогодні, в українській академії, з'являються нові дослідження на межі пам'яті та ідентичності (гендерні студії (Кісь, 2010), вивчення пам'яті груп, які зазнали травматизації: наприклад, переселенців (Коваль-Фучило, 2021), учасників техногенних катастроф (Телуха, 2021) тощо), більшість досліджень на межі пам'яті та ідентичності зосереджені на національному вимірі. Вони ототожнюють колективну пам'ять з національною, позиціуючи останню як засіб збереження національної ідентичності (Ільницький, 2024), ресурс націєтворення (Дічек, 2023), форму опору домінантним російським та польським історичним наративам тощо. Катерина Акименко (Акименко, 2022) досліджує політику пам'яті як засіб збереження української ідентичності в діаспорі, а подекуди й консервування її, акцентуючи увагу на структурі відповідних практик: виборі дат, ритуалізованих діях та інших елементах. Цікавим прикладом є дослідження електоральної пам'яті, розглядуваної як складова колективної пам'яті, пов'язана з інструменталізацією минулого в політичних цілях, зокрема для мобілізації виборців (Погрібна, Сахань, 2021). З точки зору авторів дослідження, електоральна пам'ять конструє політичні ідентичності, які є динамічними та мінливими, на відміну, наприклад, від стабільних етнічних іден-

тичностей. Схожий підхід відображений у дослідженні множинних моделей історичної пам'яті в українському суспільстві Данила Судина (Судин, 2021).

Запропонована Гальббаксом теорія була лише першою спробою концептуалізації соціальної пам'яті, відтак має низку обмежень. Зокрема, вона не дає відповіді на питання, як саме індивід пов'язаний із соціальними рамками та який механізм впливу цих рамок на особистість. Також його концепція недооцінює важливість живої пам'яті груп, не бачить їх у діалозі з доміантними наративами, що робить її одновимірною і статичною: існує група — і вона має визначену сталу ідентичність. Не враховано зміну ставлення до минулого залежно від соціального контексту чи подій, а також можливість трансформацій соціальних ідентичностей. На думку Б. Мішталь (Misztal, 2003: р. 54), Гальббакс залишив нам досить неоднозначну спадщину і насправді так і не розробив теоретичного фундаменту колективної пам'яті та не надав їй чіткого визначення.

Таким чином, хоча ідеї про спільні колективні уявлення були успадковані презентистськими теоріями, їх застосування не може обмежуватись дослідженням національних міфів. Згідно з теорією Гальббакса, соціальна пам'ять «одночасно множинна і змінна» (Douglas, 1986: р. 70, цит. за: Misztal, 2003: р. 55). Це пояснює, чому його класичний підхід досі актуальний, зокрема для теорій, які намагаються концептуалізувати динаміку пам'яті.

Теорії винайдення традиції (презентистські теорії)

З появою масової політики та демократизацією виборчого процесу формується підхід, за яким зміст і форми соціальної пам'яті визначають суб'єкти, що володіють ресурсами: держава, влада та інституції, а образ минулого визначається потребами сьогодення. Наприкінці XIX та на початку XX століття відбувалися швидкі соціальні трансформації, які актуалізували проблему формування публічної лояльності та появу нових методів добровільного залучення виборців до політичних процесів. У цей період набувають популярності національні символи: прапори, гімни, комеморативні церемонії, святкування. Паралельно в колоніях європейських держав подібні атрибути та практики застосовували для легітимації імперської влади та вироблення лояльності до метрополії.

Однією з найважливіших праць, що запропонувала аналітичну рамку для розуміння цих процесів, стала книга Ерика Гобсбаума «Винайдення традиції» (1983), де йдеться про «низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай зумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок із минулим» (Hobsbawm, 1983: р. 1; цит. за: Misztal, 2003: р. 57). Тобто, якщо теорія соціальних рамок засвідчує, що пам'ять групи вибіркова, то теорії винайдення традиції зображують державну владу та інституції відповідальними за цю вибіркковість. Спираючись на власні інтереси, вони конструюють пам'ять спільноти, вдаючись до «соціально організованого пам'ятання» (державні ритуали, святкування) та «соціально організованого забуття» (замовчування, заборони публічних практик, цензура). У цьо-

му державоцентричному підході комеморативні практики є головним засобом виробництва офіційної пам'яті (Misztal, 2003: р. 56). Розвиваючи описані тези, українські науковці вживають такі поняття, як «інфраструктура пам'яті», «індустрія пам'яті» (Петраков, 2014), наголошуючи організоване продукування пам'яті державою та політичними акторами.

Ці теорії, які також називають презентистськими через фокус на сьогоденні (*present*) як чиннику, що визначає минуле, широко застосовують у дослідженнях «політики пам'яті» та «історичної політики» національних держав. Розглядаючи соціальні спогади як конструкт, науковці досліджують інструменталізацію пам'ятання в національних ритуалах, меморіальній культурі та освітній системі. Надання переваги цьому підходу як єдиному можливому (наприклад, спроба аналізувати колективні уявлення спільноти суто через призму національної пам'яті) обґрунтовано критикують за неінклюдивність та обмеженість для системного аналізу конкретного суспільства.

Теорія Е. Гобсбаума акцентує напрямок впливу, але не пояснює механіку, як саме офіційні наративи, які просувають згори, стають частиною пам'яті індивідів. Спробою відповісти на це питання є класична праця «Як суспільства пам'ятають» П. Конертон, який іде далі, аналізуючи механізм, як саме ритуали зумовлюють пам'ять, і вводить поняття пам'яті-звички (*habit-memory*), яка формується через регулярне повторення комеморативної церемонії (Конертон, 2013). Це спроба концептуалізації тілесності пам'яті: держава тут постає як ініціатор пам'ятання, суб'єкт, а людина — як об'єкт, носій пам'яті, але не актор.

Підхід до пам'яті як конструкту досі залишається популярним серед українських науковців: його дотримуються Віктор Бурлачук, який робить акцент на інструменталізації («узурпації») дискурсу пам'яті владою (Бурлачук, 2020), Юлія Зерній, яка аналізує формування соціальної пам'яті переважно крізь призму наративів, поширюваних згори донизу (Зерній, 2007). Георгій Касьянов розглядає «історичну пам'ять» як «цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках» (Касьянов, 2016: с. 135). Тут варто зауважити, що зв'язок між пам'яттю і політикою не завжди концептуалізується через парадигму «згори донизу»: Олександр Гриценко розглядає політику пам'яті як різновид публічної, а отже, такої, у якій беруть участь різні групові та індивідуальні актори (Гриценко, 2017).

Теорії, які ми в межах цієї статті умовно визначаємо як «теорії винайдення традиції», найбільш продуктивні для дослідження соціальної пам'яті в тоталітарних державах, що «мають тенденцію заморожувати пам'ять і внеможливають плюралістичні дебати» (Misztal, 2003: р. 60). Водночас застосування їх у контексті сучасних демократичних суспільств має враховувати низку обмежень. По-перше, вони тяжіють до спрощення динамічного за своєю природою процесу формування національної пам'яті, недооцінки ролі громадянського суспільства, соціальних груп, індивідів та інших акторів. По-друге, ці теорії придатні лише для аналізу перформативних форм колективного пам'ятання, ігноруючи

некомеморативні форми: психологічні, соціальні, лінгвістичні процеси, які актуалізують минуле, хоча не ставлять перед собою такої мети (йдеться, зокрема, про автобіографічну пам'ять, сімейну пам'ять, мистецтво тощо).

Сучасні дослідження (Kansteiner, 2025; Герасимчук, 2024) дедалі частіше визначають вплив з боку держави не як політику, а як менеджмент пам'яті. Із зростанням популярності соціальних медіа та під час інформаційних воєн, які сучасні доктрини розглядають як складову кінетичних, суспільство може стикатися з необхідністю цензури, принаймні у питаннях дезінформації та національної безпеки (Kansteiner, 2021). Така позиція не означає, що держава — єдиний актор формування соціальної пам'яті, але свідчить, що попри демократизацію суспільних процесів саме держава залишається одним із ключових гравців. Цей підхід підсилює зростання популярності концепції «відповідальності», яку розглядають як альтернативу ідеї «провини». Відповідальність за минуле і теперішнє — як індивідуальна, так і на рівні інституцій — спрямована в майбутнє, тоді як провина — суто в минуле, яке вже не можна змінити. Держава та політичні еліти, так само як і інші учасники суспільних процесів, мають право впливати на формування соціальної пам'яті й нести за це відповідальність. Саме тому менеджмент пам'яті — це призма, яка дає змогу перевести дискусію з обговорення напрямків впливу (наприклад, критики принципу «згори донизу») на методи цього впливу, етичні рамки тощо.

Ще однією продуктивною сферою застосування презентистських теорій є дослідження деконструкції як процесу, протилежного до «винайдення традиції». Якщо за Гальбваксом спільнота «колонізує» час і простір у символічному сенсі, створюючи емоційний зв'язок між членами групи, то в концепції Гобсбаума йдеться про політичні інструменти фактичної колонізації: утвердження власного порядку на новоприєднаних територіях, формування лояльності до метрополії через нові ритуали, комеморативні практики та маркування простору монументами.

З цієї перспективи деконструкцію наявних традицій можна розглядати як символічну деколонізацію. В Україні такі процеси — трансформація советського міфу та пов'язаних із ним ритуалів (Дроздов, 2022; Судин, 2023), усунення з публічного простору комуністичної та імперської символіки, перейменування топонімів (Гирич, 2018; Тахтаулова, 2017) — власне позначаються терміном «деколонізація», зокрема в законодавчій площині. Водночас його широке використання в цьому контексті призводить до інфляції глибшого концепту — деколоніальності, сформульованого в латиноамериканських студіях і адаптованого до «постсоветського» простору Мадіною Тлостановою.

Колоніальність виходить далеко за межі колонізації як політичного процесу й означає встановлення ієрархій знання, які маргіналізують локальні й індивідуальні досвіди та способи мислення. Відповідно, деколоніальність — це повернення та відтворення раніше витіснених форм пізнання, що робить цю аналітичну рамку релевантною для будь-якого суспільства з домінантною епістемологічною ієрархією, а не лише для тих, що мали формальний колоніальний статус.

Маркування деконструкції традицій як «деколонізації» має свої межі, адже охоплює насамперед інституціалізовані форми — освіту, монументи, ритуа-

ли, — залишаючи поза увагою повсякденні практики, звички, стереотипи, які також мають вплив на формування ідентичності. У зв'язку з цим проблемним є поняття «деколонізація пам'яті», яке теж набирає популярності в медійному та науковому дискурсах. У статті *“The Deadlocks of Memory and the (no longer) Post-Soviet Coloniality, or Can Memory be Decolonized?”* Тлостанова критично ставить питання про можливість “деколонізувати пам'ять”, пропонуючи натомість ідею трансверсальної глобальної мережі пам'яті, заснованої на принципі пере-конструювання майбутнього (*refuturing*) (Tlostanova, 2024).

Усе це засвідчує потребу у більш нейтральному й чіткому терміні, який би описував зворотний до винайдення традиції процес. Оскільки головним обмеженням презентистського підходу є зосередження на комеморативних формах пам'ятання, таким терміном може стати «де-комеморація» (*decomemoration*) — поняття, введене в широкий обіг Сарою Генсбургер та Джені Вустенберґ. За їхніми спостереженнями, де-комеморація може бути наслідком змін політичного режиму, суспільних трансформацій, ініціатив на кшталт *Black Lives Matter*, виконувати функцію владного інструменту уникнення складних дискусій або ж виступати як справжня спроба переосмислити наративи про минуле (Gensburger, Wüstenberg, 2023).

Таким чином, рамка винайдення та деконструкції традицій виходить за межі дослідження національних міфів. Проаналізовані підходи демонструють прагнення уникати політичного редукціоналізму та функціоналізму в концептуалізації пам'яті, відкриваючи нові можливості для аналізу сучасних суспільних процесів.

Теорії популярної пам'яті

Детермінізм презентистського підходу, який зводить роль пам'яті до знаряддя соціального контролю, стимулював появу нових теоретичних концепцій, здатних враховувати вплив різних акторів поза межами офіційного наративу. Теорії популярної пам'яті (*popular memory approach*) розглядають групи як агентів, які конструюють власні уявлення про минуле (контр-пам'ять). Цей підхід базується на концептуалізації пам'яті як дискурсивної практики (за Мішелем Фуко). Відповідно до Фуко, популярна пам'ять хоч і не здатна повністю подолати домінуючий наратив, констатує існування альтернативних голосів.

Концепція була розвинена дослідниками *Popular Memory Group* у Центрі сучасних досліджень Бірмінгему (Misztal, 2003), які увиразнили діалектичну взаємодію між популярною (приватною) та гегемонічною (публічною) пам'яттю, визнаючи високу агентність груп, які продукують альтернативні наративи. Проте навіть у цьому підході владу (державні інституції) розглядали як найбільш впливового актора, який володіє більшими ресурсами, що маргіналізує численні альтернативні спогади.

Теорії популярної пам'яті є продуктивними у дослідженні взаємодії між офіційними наративами та альтернативними формами пам'яті (контр-пам'ять) та активно застосовуються в українській академії. Наприклад, у разі аналізу спогадів про техногенні катастрофи, де індивідуальні (аматорські) історії в певних

аспектах можуть конкурувати із домінуючим публічним наративом (Телуха, 2021). Красномовним прикладом застосування теорій популярної пам'яті є дослідження комеморативних практик на території АР Крим, де окупаційна влада (як актор гегемонічної пам'яті) активно насаджує офіційні святкування та церемонії, а місцеві громади та низові ініціативи (як актори популярної пам'яті) намагаються чинити опір через відмінні комеморативні практики (Іванець, 2021).

Головне обмеження теорій популярної пам'яті пов'язане з надмірним акцентуванням на особистих історіях, що ставить під сумнів концепцію колективної пам'яті, перетворюючи її на сукупність індивідуальних спогадів та залишаючи поза увагою «соціальність» пам'яті. У цьому контексті пам'ять розглядають як своєрідний «бунт» проти влади (у тому числі особистий), але не концептуалізують як суспільний феномен.

Навіть якщо цього редукціонізму вдається уникнути, залишається ще одне суттєве обмеження, пов'язане з тим, що пам'ять розглядають як арену політичної боротьби. Як зауважує Яаель Зерубавель, «це територія конфлікту, де групи, залучені до політичного протистояння, просувають конкурентні уявлення про минуле з метою отримати контроль над політичним центром або легітимізувати сепаратистські орієнтації» (Zerubavel, 1997, p. 11). Відповідно, те, що колись вважали контр-пам'яттю, із часом може стати домінуючим наративом. Така спроба розглядати соціальну пам'ять крізь призму політичної боротьби залишає поза увагою низку важливих аспектів, пов'язаних із її функціонуванням у соціумі, та тяжіє до уніфікації різних форм спротиву, незважаючи на значні відмінності та множинність альтернативних наративів, які можуть мати різні мотиви та цілі.

Сучасні дослідження про роль минулого в міжнародних відносинах показують, що конфлікти, які ґрунтуються на антагоністичній пам'яті, можна не лише зафіксувати як даність, а й намагатися вирішити через відновлення справедливості щодо минулого насильства (Rosoux, 2017). Тобто пам'ять може поставати не лише як поле протистояння, а й як інструмент пошуку консенсусу (за певних умов і лише в ситуаціях, де такий консенсус можливий і прийнятний для обох сторін).

Розвиток зазначених теорій став важливим етапом у формуванні сучасних підходів до аналізу соціальної пам'яті та комеморативних практик. Водночас їх не можна розглядати як універсальну аналітичну рамку, оскільки їхнього інструментарію недостатньо для повноцінного вивчення всього спектру проявів соціальної пам'яті.

Теорії динамічної пам'яті

У відповідь на зазначені вище обмеження сформувався підхід, що інтегрує теорії, зосереджені на активному продукуванні та модерації темпоральних значень минулого (Misztal, 2003: p. 67) — теорії динамічної пам'яті. На відміну від розглянутих вище концепцій, вони не акцентують увагу на контролі над соціальною пам'яттю, а розглядають її як динамічний процес перемовин щодо минулого, підкреслюючи обмежені можливості будь-яких соціальних акторів змі-

нювати уявлення про нього відповідно до актуальних потреб сьогодення. Минуте розглядається не як суб'єктивна або штучно сконструйована категорія, а як реальний феномен, а індивіди та соціальні групи — як повноцінні актори соціальної пам'яті. Водночас теорії динамічної пам'яті приділяють значну увагу некошторативним формам пам'ятання, де пам'ять має внутрішню цінність сама по собі, навіть якщо не пов'язана з ідентичністю чи системою цінностей. Якщо схематично уявити теорії «винайдення традиції» як рух згори донизу (*top-down*), а концепції популярної пам'яті — як ініціативу знизу догори (*bottom-up*), то теорії динамічної пам'яті описують поле, в якому ці два потоки перетинаються та взаємодіють.

Наприклад, Алін Кордоньєр і Валері Розу в дослідженні сімейної пам'яті застосовують метафору пісочного годинника, у якому верхнім рівнем (макро-) є історичний, політичний та соціальний контекст пам'яті, нижнім (мікро-) є особисті спогади та індивідуальні інтерпретації. Сім'я постає як фільтр і посередник між цими двома площинами, утворюючи мезорівень. Пісочний годинник можна «перевертати»: вплив поширюється як від колективного до індивідуального, так і у зворотному напрямі. Горизонтальне положення, як алюзія до знаку нескінченності, символізує безперервний цикл взаємодії між цими рівнями. На макрорівні вплив здійснюють держава, політичні еліти, традиційні медіа, на мікрорівні — персональні переконання, соціальні мережі, упередження тощо. Сім'я є точкою, де вони поєднуються, тому важливо досліджувати не лише пам'ять конкретного покоління, а й трансмісію наративів та пов'язаних із ними емоцій між поколіннями (Cordonnier, Rosoux, 2022). Така перспектива важлива для усвідомлення значення соціологічних досліджень пам'яті (як кількісних, так і якісних), оскільки акцентує роль соціальних груп як посередників між офіційними наративами та індивідуальними історіями.

Аналогічний підхід Валері Розу застосовує для аналізу потенціалу примирення у міжнародних та громадянських конфліктах, пов'язаних із відмінними і навіть антагоністичними наративами про минуле. Дослідниця виокремлює три рівні його досягнення: структурний, міжособистісний та духовний (*spiritual*) (Rosoux, 2017). Найбільш керованим, хоча й недостатнім на практиці, виявляється структурний рівень, що охоплює ухвалення законів, політичні ініціативи та офіційні промови, у яких артикулюється позиція держави щодо минулого. Водночас саме на міжособистісному та духовному рівнях — у безпосередній взаємодії учасників подій і носіїв різних версій пам'яті — може відбутися (або не відбутися) справжнє примирення. Воно сприймається радше як непередбачуваний, майже «чудесний» результат, аніж як наслідок цілеспрямованої системної діяльності. У цій моделі соціальне також постає як мезорівень, що поєднує структурний вимір із духовним (індивідуальним).

Як бачимо з наведених прикладів, важливу роль у динамічних теоріях відіграє медіація як механізм опосередкування та формування пам'яті. Енн Рігні та Астрід Ерл у передмові до збірки *“Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory”* зазначають, що сам концепт культурної пам'яті ґрунтується на ідеї, що вона може стати колективною лише як частина безперервного процесу, в перебігу якого спогади передаються за допомоги символічних артефактів, що

опосередковують взаємодію між індивідами та водночас формують відчуття спільності крізь простір і час. У цій концепції публічний простір (*public arena*) можна розглядати як поле, де взаємодіють різні медіа пам'яті (*memorial media*), за посередництва яких індивідуальні спогади можуть переходити у колективний вимір. Як зазначають Ерл і Рігні, ці медіа виконують зазначену функцію принаймні у два способи: по-перше, як інструменти осмислення вони є посередниками між індивідом і світом; по-друге, як агенти мережування (*networking*) вони є посередниками між окремими особами та групами (Erl, Rigney, 2009: p. 1).

В українських дослідженнях теорії медіації часто формуються на перетині студій пам'яті та літературознавства (Довганич, 2020; Романенко, 2024; Ципанов, 2024) або пам'яті та мистецтва. Так, Оксана Довгополова аналізує різні публічні мистецькі простори, пов'язані із колективними уявленнями про чорнобильську катастрофу, згадуючи також про літературу свідчень, художню «постчорнобильську» літературу з бароковою іронією, сталкерські практики, геймерські ритуали, мурали в Зоні тощо (Довгополова, 2019). Мистецтво тут постає як поле, де взаємодіють різні актори та медіа, що підкреслює складність та багатовимірність пам'яті.

Іншим прикладом є праця Світлани Калібовець, у якій вона розглядає музей як соціальний інститут. Символічна присутність минулого в теперішньому, на її думку, пов'язана не лише із прагненням людей пізнавати, зберігати й використовувати корисний досвід, а й з об'єктивними обставинами людського існування — минулістю життя та структурованістю свідомості у часі (Калібовець, 2020: с. 156). Предметом дискусії є функції музею: чи обмежуються вони зберіганням артефактів минулого, а чи мають забезпечувати безперервність культурної пам'яті? Музей тут виступає синтезуючим майданчиком, де перетинаються різні форми медіа, типи матеріалів і темпоральності, а також сенси й інтереси різних соціальних акторів (політиків, відвідувачів, працівників, стейкхолдерів).

Комеморативні церемонії можуть так само слугувати публічним простором для формування соціальної пам'яті, що увиразнює агентність та ініціативу індивідуальних учасників і соціальних груп. Про це свідчать, зокрема, дослідження застосування британського досвіду воєнної комеморації в українському контексті (Герасимчук, 2024) та антропологічний аналіз так званих низових практик переселенців із затоплених сіл (Коваль-Фучило, 2021).

Важливою особливістю теорій динамічної пам'яті є вирізнення аудиторії як самостійного актора. Якщо культурологічні підходи зосереджувалися переважно на наративах та формах пам'яті, а політологічні — на контролі й боротьбі за владу, то сучасні студії соціальної пам'яті цікавляться, як аудиторія сприймає наративи, що їй адресовані, як репрезентує їх та передає в подальшій комунікації. Важливим методологічним орієнтиром тут стали ідеї Вульфа Кайнштайна, який запропонував розглядати пам'ять як результат взаємодії трьох історичних агентів: (1) культурних традицій, (2) творців пам'яті (*memory makers*) і (3) її споживачів (*memory consumers*). На його переконання, аудиторія, що інтерпретує пам'ять, заслуговує на окрему увагу й не має бути проігнорована

(Kansteiner, 2002: с. 189). Такий підхід наголошує, що для повноцінного аналізу пам'яті як соціального явища важливо досліджувати не лише процеси її створення та репрезентації, а й умови та механізми сприйняття, що робить релевантним залучення теоретичних і методологічних напрацювань студій медіа та соціальних комунікацій. Розвиток інформаційних технологій у XXI столітті зумовив виділення досліджень цифрової пам'яті (*digital memory studies*) як окремого поля. Як наступний етап після культурного повороту в дослідженнях (*cultural turn* — зрушення 1980-х років, коли представники соціальних та гуманітарних наук почали розглядати пам'ять не як суто індивідуальну психологічну функцію чи набір фактів історії, а як культурний феномен) медіазнавець Ендрю Госкінс на початку 2010-х запровадив поняття «конективного повороту» (*connective turn*). Цей новий етап пов'язаний з різким зростанням обсягу, поширеності та доступності цифрових технологій, пристроїв і медіа, що формує безперервне перекалібрування часу і простору та, як наслідок, пам'яті індивідів у процесі їхньої взаємодії. Для Госкінса акторами є індивіди, але також об'єкти, мережі, взаємодії, події, які перебувають у постійному русі й раптово стають більш видимими у публічному просторі (Hoskins, 2011: р. 270). Таким чином, ідеться не лише про появу нових форм медіа, а й про принципово інший характер соціальних процесів, комунікації та пам'яті в умовах цифрової надлишковості. Цю лінію розвиває Кі Ван, наголошуючи зростання ролі феномену «помилкових спогадів» (*false memories*), які поширюються особливо швидко у цифрових форматах комунікації, де значну роль відіграють мультимедійні форми та інтернет-меми (Wang, 2022: р. 372). Нещодавні емпіричні дослідження, зокрема на підставі великих цифрових даних, підтверджують ці процеси, демонструючи, як алгоритмічна персоналізація та масове поширення інформації формують колективні спогади та спонукають до появи нових цифрових феноменів пам'яті (Mandolessi, 2024).

Розвиток технологій штучного інтелекту та його вплив на процеси збереження та відтворення спогадів — нова проблематика, якій приділяють увагу дослідники медіа останніми роками. Так, Госкінс підкреслює, що генеративний ШІ здатен створювати «пам'ять, якої не було», генеруючи спогади, яких людина ніколи не переживала, а також забезпечує «розмовну» пам'ять через взаємодію з віртуальними копіями людей — ботами. На його думку, просто зараз відбувається третій (після культурного та конективного) поворот у дослідженнях пам'яті, оскільки вона дедалі більшою мірою стає спільним продуктом людини та машини, що проблематизує агентність індивіда в цьому процесі (Hoskins, 2024). Такі тенденції ще більше унеможливають розуміння пам'яті як статичної та чітко окресленої категорії.

Вплив сучасного інформаційного простору на комеморативні практики відзначають і українські дослідники (Ковальова, 2015; Половинчак, 2018). Разом із тим, цей напрямок залишається відносно маловивченим, а провідні дослідження та концепції, які набули популярності за кордоном, поки що майже не представлені в українському науковому дискурсі. Це відкриває широкі перспективи для майбутніх розвідок, особливо з огляду на стрімкий розвиток технологій, що вимагає систематичного та безперервного наукового осмислення.

Теорії динамічної пам'яті на сучасному етапі можна розглядати як найбільш системні та комплексні підходи, здатні бути широко застосованими для пояснення психологічних, соціальних та культурних феноменів. Вони не лише враховують різних акторів і рівні аналізу, а й акцентують увагу на способах взаємодії та медіації пам'яті, що дає підстави інтерпретувати соціальну пам'ять і комеморацію як динамічні системи. Такий підхід відкриває можливості для розв'язання складних дослідницьких питань та розроблення ефективних стратегій менеджменту пам'яті в конкретному суспільстві.

Висновки

Слід зазначити, що сучасні виклики, з якими стикається світ, є безпрецедентними, тож до будь-якого конкретного дослідження пам'яті в соціології варто підходити з глибоким розумінням усього спектру наявних теорій, усвідомлено обираючи ту чи іншу концепцію залежно від завдань дослідження. Найбільш гнучкими та комплексними є динамічні підходи, які враховують різноманітність акторів: державу, інституції, медіа, соціальні групи та організації, а також індивідів, концентруючись не лише на їхніх окремих ролях, а й, що надзвичайно важливо, на взаємозв'язках між ними та їхній взаємодії, особливо в публічному просторі, де може відбуватися як загострення суперечностей, так і вироблення суспільного консенсусу.

Динамічний підхід прагне зрозуміти не лише те, як люди використовують минуле, а й те, «як минуле зберігається в теперішньому» (Misztal, 2003: р. 69), враховуючи при цьому, що ідентичності, погляди та склад груп постійно змінюються, спричиняючи відповідні трансформації у пам'яті та ставленні до неї. У цьому контексті соціальну солідарність забезпечує не стабільність ідентичності (за Гальббаксом), не винайдена традиція (за Гобсбаумом) і не протистояння пам'яті та контрпам'яті (відповідно до концепцій популярної пам'яті), а безперервний процес перемовин щодо минулого, який перебуває у постійній динаміці та зберігає баланс там, де це можливо і не суперечить етичним нормам.

Аналіз пам'яті крізь призму соціологічних теорій є важливим, адже це дає змогу подолати монополію історіографічного підходу та забезпечує ширшу перспективу досліджень ролі пам'яті та особливостей її функціонування в суспільстві. Соціологічний підхід фокусується не стільки на минулому, скільки на майбутньому, відкриваючи значні можливості для практичного застосування, зокрема в царині дослідження пам'яті конкретних груп, громадських ініціатив та комеморативних практик. Такий ракурс сприяє більш комплексному розумінню процесів комеморації, їхньої динаміки та соціальних наслідків.

Водночас міждисциплінарний підхід допомагає долати методологічні виклики, пов'язані з аналізом різних рівнів динаміки пам'яті. Верхній рівень переважно належить до сфери політології, що оперує категоріями влади, інституцій та офіційних політик, тоді як нижній — є предметом психології, яка зосереджується на індивідуальних емоціях, мотиваціях та міжособистісних

взаємодіях. Соціологія в цьому контексті є проміжною ланкою, інтегруючи зазначені перспективи та забезпечуючи комплексний аналіз взаємодії структурних та індивідуальних чинників.

Джерела

Акименко, К.В. (2022). Комеморативні практики націоналістичних організацій української діаспори (1950-х — початку 1990-х рр.). *Сторінки історії*, 54. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264597>

Артюх, В.О. (2013). Що таке історична пам'ять? У: Є.О. Лебідь, А.Є. Лебідь (ред.), *Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм: Матеріали доповідей та виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції* (сс. 3–9). Суми: СумДУ. Взято з: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/31202>

Богінська, І.В. (2021). Конфлікти пам'яті в міжнародних відносинах. *Регіональні студії*, 24, 103–109. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». Взято з: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/39528>

Бурлачук, В. (2020). Колективна пам'ять: між цінностями та історичним знанням. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 124–142. <https://doi.org/10.15407/sociology2020.03.124>

Герасимчук, В. (2024). Комеморативні практики Великої Британії та український досвід війни. *Сучасне мистецтво*, 20, 177–188. <https://doi.org/10.31500/2309-8813.20.2024.319141>

Гирич, І. (2018). Чи потрібна в Києві подальша деколонізація та дерусифікація міського інтелектуального простору? *Київські історичні студії*, 2(7), 130–139. Взято з: <https://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/163>

Грінченко, Г. (2009). Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження. У: В. Кравченко (ред.), *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник* (вип. 13–14, сс. 11–24). Харків: НТМТ. Взято з: <https://cius-archives.ca/items/show/1881>

Гриценко, О.А. (2017). *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014)*. Київ.

Дічек, Н., Шинкарук, О. (2023). Минуле як символічний ресурс націєтворення. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 4(128), 147–168. Взято з: <https://pedscience.ssru.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/%D0%94%D1%96%D1%87%D0%B5%D0%BA.pdf>

Довганич, Н. (2020). Пам'ять, травма і література: способи репрезентації та інтерпретації. *Українське літературознавство*, 85. Взято з: <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/ukrliterary/article/view/3128>

Довгополова, О. (2019). Чорнобиль в просторах колективного пам'ятання в Україні: нотатки на маргінесах сучасних художніх практик. *Докса*, 2(32), 221–232. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.2\(32\).188626](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.2(32).188626)

Дроздов, В.В. (2022). Радянський офіційний святковий дискурс і комеморативні практики на приєднаних українських територіях (на прикладі святкування десятиріччя «возз'єднання українського народу»). *Zaporizhzhia Historical Review*, 6(58), 242–253.

Зашкільняк, Л. (2009). Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. *Україна-Світо-Світ*, 2, 156–159. Взято з: https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istorychna_pamiat_i_sotsialni_funktsii_istorii_u_suchasnomu_svit/

Зерній, Ю. (2007). Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*, 1(2), 71–76. Взято з: https://www.lib.dp.ua/text/sp2007_1_8.pdf

Іванець, А. (2021). До питання про комеморативні практики та виникнення нових публічних традицій в українській громаді Криму після початку агресії Росії проти України (2014–2021 рр.). *Ukrainian Studies*, 4(81), 89–103. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(81\).2021.248836](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(81).2021.248836)

Ільницький, В., Старка, В. (2024). Комеморативні практики українців Галичини як елемент формування та збереження національної пам'яті (1920–1950-ті рр.). *Український історичний журнал*, 3, 187–203. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.187>

- Калібовець, С. (2020). Музей як феномен соціальної пам'яті. *Література та культура Полісся*, 99(13), 153–165. <https://doi.org/10.31654/2520-6966-2020-13i-99-153-165>
- Касьянов, Г. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*, 2, 118–137. Взято з: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/4d890070-427d-4034-940d-308ef7328532>
- Киридон, А. (2009). Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання. *Україна-Європа-Світ*, 3, 112–116. Взято з: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/ukraine_europe/UES_09_3.pdf#page=112
- Кісь, О. (2010). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У: Г. Грінченко (ред.), Н. Ханенко-Фрізен (ред.), *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело* (сс. 171–191). Харків: ПП «Торгсін-Плюс».
- Коваль-Фучило, І. (2021). Сучасні комеморативні практики переселенців із затоплених сіл (Київська, Хмельницька, Чернігівська області). *Сіверянський літопис*, 2, 123–133. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4733973>
- Ковальська-Павелко, І.М. (2018). Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе. *Проблеми політичної історії України*, 13, 280–289. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prpiu_2018_13_26
- Ковальова, Г. (2015). Медіа як чинник формування культурної пам'яті. *Соціогуманітарні проблеми людини*, 8, 122–129.
- Коннертон, П. (2013 [1989]). *Як суспільства пам'ятають*. Київ: Ніка-Центр.
- Ліпін, М. (2016). Культурно-історична пам'ять як спосіб відтворення людської сутності. *Scientia fructuosa*, 106(2), 86–96. Взято з: <https://journals.knute.edu.ua/scientia-fructuosa/article/view/871>
- Масненко, В. (2002). Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*, 5.
- Михайлова, О.Ю. (2023). Опозиція колективної пам'яті та історії в гуманітарних стратегіях України. Перспективи. *Соціально-політичний журнал*, 3, 58–65. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.3.8>
- Нагорна, Л.П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. Взято з: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013537>
- Петраков, М.О. (2024). Експлуатація пам'яті і історична політика в фокусі теорії меморіальної індустрії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*, 9, 100–107. <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2024.9.16>
- Погрібна, В.Л., Сахань, О.М. (2021). Електоральна пам'ять українців як соціально-політичний феномен: аксіологічний та онтологічний аналіз. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 1(48), 160–184. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224811>
- Позднякова-Кирбят'єва, Е. (2014). Соціально-історична пам'ять про радянське минуле: емпіричне дослідження. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 17(8), 64–69. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_8_13
- Половинчак, Ю.М. (2018). Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, 2, 94–100. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_15
- Пухонська, О. (2021). Літературні виміри травми у контексті війни на Донбасі. *Acta Polono-Ruthenica*, 2(XXVI), 63–74. <https://doi.org/10.31648/apr.6960>
- Романенко, О. (2024). Війна і пам'ять: трансформація наративних меморіальних практик. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*, 24, 114–122. <https://doi.org/10.28925/2412-2475.2024.24.12>
- Середа, В.В., Мазурик, О.В. (2013). Політика пам'яті в Україні: між загальнонаціональним та регіональними рівнями. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 1045, 101–109.

- Середа, В. (2020). У пошуках приналежності: Переосмислення іншого в історичній пам'яті українських ВПО. *Ідеологія і політика*, 1–2, 67–91.
- Стародубцева, Л., Петренко, Д. (2025). Пам'ять і травма: практики комеморації в українській культурі. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 28(2), 55–65. <https://doi.org/10.15421/172539>
- Судин, Д. (2021). Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 65–90. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.065>
- Судин, Д. (2023). Міфи радянської доби: спростування та розвінчування в постколоніальний період. *Народна творчість та етнологія*, 1(397), 5–16. <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.005>
- Тахтаулова, М. (2017). Харківська топоніміка: етапи декомунізації. Місто: історія, культура, суспільство. *Е-журнал урбаністичних студій*, 2, 142–151. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/miks_2017_1_14
- Телуха, С.С. (2021). Травматична пам'ять про Чорнобиль та Фукусіму (слідами біографічних наративів). *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*, 1, 29–38. <https://doi.org/10.20998/2227-6890.2021.1.04>
- Ткачук, Б. В. (2024). Дослідження української культурної пам'яті крізь призму постколоніальної теорії. *Культурологічний альманах*, 2, 385–391. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.48>
- Ципанов, С. (2024). Пам'ять про минуле у світлі постколоніальних студій. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*, 24, 135–142. Взято з: <https://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/654>
- Чупрій, Л.В., Кан Ден Сік. (2020). Комеморативні практики та політика пам'яті як чинники формування національної ідентичності. *Політикус: науковий журнал*, 3, 159–166. Взято з: http://politicus.od.ua/3_2020/26.pdf
- Cordonnier, A., Rosoux, V., Gijs, A.-S., Luminet, O. (2022). Collective memory: An hourglass between the collective and the individual. *Memory, Mind & Media*, 1, e8. <https://doi.org/10.1017/mem.2022.1>
- Dodonov, R. (2022). Historical memory: Theoretical approaches to the problem. *Skhid*, 3(174), 4–12. Retrieved from: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/253628/267458>
- Etymonline. (s.a.). *Commemoration*. *Online Etymology Dictionary*. Retrieved from: <https://www.etymonline.com/word/commemoration>
- Erll, A., Rigney, A. (2009). Introduction: Cultural memory and its dynamics. In: A. Erll, A. Rigney (Eds.), *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory* (pp. 1–14). Berlin: Walter de Gruyter.
- Gensburger, S., Wüstenberg, J. (Eds.). (2023). *De-Commemoration: Removing Statues and Renaming Places*. *WorldsofMemory*. Vol.12. Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781805391074>
- Hoskins, A. (2011). Media, memory, metaphor: Remembering and the connective turn. *Parallax*, 17(4), 19–31. <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605573>
- Hoskins, A. (2024). AI and memory. *Memory, Mind & Media*, 3(e18), 1–21. <https://doi.org/10.1017/mem.2024.16>
- Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41(2), 179–197. <https://doi.org/10.1111/0018-2656.00198>
- Kansteiner, W. (2021). Censorship and memory: Thinking outside the box with Facebook, Goebbels, and Xi Jinping. *Journal of Perpetrator Research*, 4(1). <https://doi.org/10.21039/107>
- Kansteiner, W. (2025). History, memory, and historical theory: Five ideas for good memory management. In: A. Erll, S. Knittel, J. Wüstenberg (Eds.), *Dynamics, mediation, mobilization: Doing memory studies with Ann Rigney* (pp. 17–22). Berlin; Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111439273-002>
- Mandolessi, S. (2024). Memory in the digital age. *Frontiers in Human Dynamics*, 6. <https://doi.org/10.3389/fhumd.2024.10509603>

- Misztal, B.A. (2003). *Theories of social remembering*. Maidenhead: Open University Press. Retrieved from: <https://archive.org/details/BarbaraMisztalTheoriesOfSocialRemembering>
- Olick, J.K. (1999). Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory*, 17(3), 333–348. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00090>
- Past/Future/Art. (s.a.). Комеморація. *Past/Future/Art*. Retrieved from: <https://pastfutureart.org/glossary/#Commemoration>
- Rampton, B., Van de Putte, T. (2024). Sociolinguistics, memory studies, and the dynamics of interdisciplinarity. *Language in Society*, 53(2), 183–209. <https://doi.org/10.1017/S0047404524000927>
- Rosoux, V. (2017). Reconciliation as a puzzle: Walking among definitions. In: V. Rosoux, M. Anstey (Eds.), *Negotiating reconciliation in peacemaking* (pp. 15–26). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62674-1_2
- Tlostanova, M. (2024). The deadlocks of memory and the (no longer) post-Soviet coloniality, or Can memory be decolonized? *Baltic Worlds*, 17(4), 57–66. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15607665>
- Wang, Q. (2022). Memory online: Introduction to the special issue. *Memory*, 30(4), 369–374. <https://doi.org/10.1080/09658211.2022.2065306>
- Witcomb A., Bounia, A. (2020). The restorative museum. Understanding the work of memory at the Museum of Refugee Memory in Skala Loutron, Lesvos, Greece. In: S. De Nardi, H. Orange, S. High, E. Koskinen-Koivisto (Eds.), *Routledge Handbook of Memory and Place*.
- Zerubavel, M. (1997). *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*. Harvard University Press.

Отримано 25.08.2025

Прийнято до друку після рецензування 16.10.2025

Опубліковано 28.11.2025

References

- Akymenko, K.V. (2022). Commemorative practices of nationalist organizations of the Ukrainian diaspora (1950s–early 1990s). *Storinky Istorii*, 54. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264597> [=Акименко 2022].
- Artiukh, V.O. (2013). What is historical memory? [In Ukrainian]. In: Ye.O. Lebid, A.Ye. Lebid (Eds.), *Humanism. Transhumanism. Posthumanism: Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference* (pp. 3–9). Sumy: SumDU. Retrieved from: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/31202> [=Артюх 2013].
- Bohinska, I.V. (2021). Memory conflicts in international relations. [In Ukrainian]. *Regional Studies*, 24, 103–109. Uzhhorod: Helvetica Publishing House. Retrieved from: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/39528> [=Богінська 2021]
- Burlachuk, V. (2020). Collective memory: Between values and historical knowledge. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 124–142. <https://doi.org/10.15407/sociology2020.03.124> [=Бурлачук 2020].
- Chupriy, L.V., Kan Den Sik. (2020). Commemorative practices and memory policy as factors of national identity formation. [In Ukrainian]. *Politicus: Scientific Journal*, 3, 159–166. Retrieved from: http://politicus.od.ua/3_2020/26.pdf [=Чупрій, Сік, 2021].
- Connerton, P. (2013 [1989]). *How societies remember*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Center. [=Коннертон 2013].
- Cordonnier, A., Rosoux, V., Gijs, A.-S., Luminet, O. (2022). Collective memory: An hourglass between the collective and the individual. *Memory, Mind & Media*, 1, e8. <https://doi.org/10.1017/mem.2022.1>
- Dichek, N., Shynkaruk, O. (2023). The past as a symbolic resource for nation consolidation. [In Ukrainian]. *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 4(128), 147–168. Retrieved

from: <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/%D0%94%D1%96%D1%87%D0%B5%D0%BA.pdf> [=Дічек 2023].

Dodonov, R. (2022). Historical memory: Theoretical approaches to the problem. *Skhid*, 3(174), 4–12. Retrieved from: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/253628/267458>

Dovgoplova, O. (2019). Chornobyl's place in Ukrainian collective memory: notes at the margins of contemporary artistic practices. [In Ukrainian]. *Doksa*, 2(32), 221–232. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.2\(32\).188626](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.2(32).188626) [=Довгополова 2019].

Dovhanych, N. (2020). Memory, trauma, and literature: ways of representation and interpretation. [In Ukrainian]. *Ukrainian Literary Studies*, (85). Retrieved from: <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/ukrliterary/article/view/3128> [=Довганич 2020].

Drozdoz, V.V. (2022). Soviet official celebration discourse and commemorative practices in annexed Ukrainian territories (by the example of celebrating the 10th anniversary of the “Ukrainian people's reunification”). [In Ukrainian]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 6(58), 242–253. [=Дроздов 2022].

Erll, A., Rigney, A. (2009). Introduction: Cultural memory and its dynamics. In: A. Erll, A. Rigney (Eds.), *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory* (pp. 1–14). Berlin: Walter de Gruyter.

Etymonline. (s.a.). *Commemoration. Online Etymology Dictionary*. Retrieved from: <https://www.etymonline.com/word/commemoration>

Gensburger, S., Wüstenberg, J. (Eds.). (2023). *De-Commemoration: Removing Statues and Renaming Places. Worlds of Memory*. Vol. 12. Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781805391074>

Grinchenko, H. (2009). Collective (social) memory: critique of theory and research method. [In Ukrainian]. In: V. Kravchenko (Ed.), *East-West: Historical and Cultural Collection* (iss. 13–14, pp. 11–24). Kharkiv: NTMT. Retrieved from: <https://cius-archives.ca/items/show/1881> [=Грінченко 2009].

Herasymchuk, V. (2024). Commemorative practices of Great Britain and the Ukrainian experience of war. [In Ukrainian]. *Collection of Research Paper CONTEMPORARY ART*, 20, 177–188. Retrieved from: <https://doi.org/10.31500/2309-8813.20.2024.319141> [=Герасимчук 2024].

Hoskins, A. (2011). Media, memory, metaphor: Remembering and the connective turn. *Parallax*, 17(4), 19–31. <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605573>

Hoskins, A. (2024). AI and memory. *Memory, Mind & Media*, 3, e18, 1–21. <https://doi.org/10.1017/mem.2024.16>

Hrytsenko, O.A. (2017). Presidents and Memory: Memory Politics of Ukrainian Presidents (1994–2014). [In Ukrainian]. Kyiv. [=Гриценко 2017].

Hyrych, I. (2018). Does Kyiv need further decolonisation and derusification of urban intellectual space? [In Ukrainian]. *Kyiv Historical Studies*, 2(7), 130–139. Retrieved from: <https://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/163> [=Гирич 2018].

Ilnytskyi, V., Starka, V. (2024). Commemorative Practices of Ukrainians in Halychyna as an element of the formation and preservation of national memory (1920s–1950s). [In Ukrainian]. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 187. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.187> [=Ільницький, Старка 2024].

Ivanets, A. (2021). On the Issue of Commemorative Practices and the Emergence of New Public Traditions in the Ukrainian Community of Crimea After the Beginning Of Russia's Aggression in 2014–2020. [In Ukrainian]. *Ukrainian Studies*, 4(81). [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(81\).2021.248836](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(81).2021.248836) [=Іванець 2021].

Kalibovets, S. (2020). Museum as a phenomenon of social memory. [In Ukrainian]. *Literature and Culture of Polissia*, 99(13i), 153–165. <https://doi.org/10.31654/2520-6966-2020-13i-99-153-165> [=Калібовець 2020].

Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41(2), 179–197. <https://doi.org/10.1111/0018-2656.00198>

Kansteiner, W. (2021). Censorship and memory: Thinking outside the box with Facebook, Goebbels, and Xi Jinping. *Journal of Perpetrator Research*, 4(1). <https://doi.org/10.21039/107>

Kansteiner, W. (2025). History, memory, and historical theory: Five ideas for good memory management. In: A. Erll, S. Knittel, J. Wüstenberg (Eds.), *Dynamics, Mediation, Mobilization: Doing Memory Studies with Ann Rigney* (pp. 17–22). Berlin; Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111439273-002>

Kasianov, H. (2016). Historical memory and historical policy: on terminology and genealogy of concepts. [In Ukrainian]. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 118–137. Retrieved from: <https://nasplib.isofo.kiev.ua/items/4d890070-427d-4034-940d-308ef7328532> [=Касьянов 2016].

Kis, O. (2010). Collective memory and historical trauma: theoretical reflections in the context of women's memories of the Holodomor. [In Ukrainian]. In: H. Grinchenko, N. Khanenko-Friesen (Eds.), *In Search of One's Own Voice: Oral History as Theory, Method, Source* (pp. 171–191). Kharkiv: PP "Torgsin-Plus". [=Кіс 2010].

Koval-Fuchylo, I. (2021). Modern Commemorative Practices of immigrants from the flooded villages (Kyiv, Khmelnytsky, Chernihiv regions). [In Ukrainian]. *Siverskyi Litopys*, 2, 123–133. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4733973> [=Коваль-Фучило 2021].

Kovaliova, H. (2015). Media as a factor in the formation of cultural memory. [In Ukrainian]. *Socio-Humanitarian Problems of Man*, 8, 122–129. [=Ковальова 2015].

Kovalska-Pavelko, I.M. (2018). Historical and social memory: common and specific. [In Ukrainian]. *Problems of Political History of Ukraine*, 13, 280–289. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppiu_2018_13_26 [=Ковальська-Павелко 2018].

Kyrydon, A. (2009). The concept "historical memory": variants of definitions. [In Ukrainian]. *Ukraine-Europe-World*, (3), 112–116. Retrieved from: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapysky/ukraine_europe/UES_09_3.pdf#page=112 [=Киридон 2009].

Lipin, M. (2016). Cultural and historical memory as a method of reproduction of human nature. [In Ukrainian]. *Scientia Fructuosa*, 106(2), 86–96. Retrieved from: <https://journals.knute.edu.ua/scientia-fructuosa/article/view/871> [=Ліпін 2016].

Mandolessi, S. (2024). Memory in the digital age. *Frontiers in Human Dynamics*, 6. <https://doi.org/10.3389/fhumd.2024.10509603>

Masnenko, V. (2002). Historical memory as the basis for forming national consciousness. [In Ukrainian]. *Ukrainian Historical Journal*, (5). [=Масненко 2002].

Misztal, B.A. (2003). *Theories of social remembering*. Maidenhead: Open University Press. Retrieved from: <https://archive.org/details/BarbaraMisztalTheoriesOfSocialRemembering>

Mykhailova, O.Yu. (2023). The opposition of collective memory and history in Ukraine's humanitarian strategies. [In Ukrainian]. *Perspectives. Socio-Political Journal*, 3, 58–65. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.3.8> [=Михайлова 2023].

Nahorna, L.P. (2012). *Historical Memory: Theories, Discourses, Reflections*. [In Ukrainian]. Kyiv: IPIEND of I.F. Kuras NAS of Ukraine. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013537> [=Нагорна 2012].

Olick, J.K. (1999). Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory*, 17(3), 333–348. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00090>

Past/Future/Art. (s.a.). Commemoration. *Past/Future/Art*. Retrieved from: <https://pastfutureart.org/glossary/#Commemoration>

Petrakov, M.O. (2024). Exploitation of memory and historical politics: focus on the theory of the memorial industry. [In Ukrainian]. *Bulletin of Donetsk National University named after Vasyl Stus. Political Sciences Series*, 9, 100–107. <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2024.9.16> [=Петраков 2024].

Pohrebna, V.L., Sakhan, O.M. (2021). Electoral memory of Ukrainians as a socio-political phenomenon: axiological and ontological analysis. [In Ukrainian]. *Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 1(48), 160–184. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224811> [=Погребна 2021].

Polovynchak, Yu.M. (2018). Commemorative practices in the modern information space. [In Ukrainian]. *Library Science. Documentation. Informology*, 2, 94–100. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_15 [=Половинчак 2018].

Pozdnyakova-Kirbatyeva, E. (2014). Social-historical memory about soviet the past: empiric research. [In Ukrainian]. *Scientific-Theoretical Almanac Grani*, 17(8), 64–69. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_8_13 [=Позднякова-Кирбят'єва 2014].

Pukhonska, O. (2021). Literary dimensions of trauma in the context of the war in Donbas. [In Ukrainian]. *Acta Polono-Ruthenica*, 2(XXVI), 63–74. <https://doi.org/10.31648/apr.6960> [=Пухонська 2021].

Rampton, B., Van de Putte, T. (2024). Sociolinguistics, memory studies, and the dynamics of interdisciplinarity. *Language in Society*, 53(2), 183–209. <https://doi.org/10.1017/S0047404524000927>

Romanenko, O. (2024). War and Memory: The transformation of narrative memorial practices. [In Ukrainian]. *Literary Process: Methodology, Names, Trends*, 24, 114–122. <https://doi.org/10.28925/2412-2475.2024.24.12> [=Романенко 2024].

Rosoux, V. (2017). Reconciliation as a puzzle: Walking among definitions. In: V. Rosoux, M. Anstey (Eds.), *Negotiating Reconciliation in Peacemaking* (pp. 15–26). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62674-1_2

Sereda, V. (2020). In search of belonging: Rethinking the other in the historical memory of Ukrainian IDPs. [In Ukrainian]. *Ideology and Politics Journal*, 1–2, 67–91. <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00014> [=Середа 2020].

Sereda, V.V., Mazuryk, O.V. (2013). Politics of memory in Ukraine: Between national and regional levels. [In Ukrainian]. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods"*, 1045, 101–109. [=Середа, Мазурик 2013].

Starodubtseva, L., Petrenko, D. (2025). Memory and trauma: commemoration practices in Ukrainian culture. [In Ukrainian]. *Scientific-Theoretical Almanac Grani*, 28(2), 55–65. <https://doi.org/10.15421/172539> [=Стародубцева, Петренко 2024].

Sudyn, D. (2021). Multiplicity of historical memory models in Ukrainian society. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 65–90. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.065> [=Судин 2021].

Sudyn, D. (2023). Myths of the Soviet Era. Refutation and Debunking in the Postcolonial Period. [In Ukrainian]. *Folk Art and Ethnology*, 1(397), 5–16. <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.005> [=Судин 2023].

Takhtaulova, M. (2017). Kharkiv toponymy: stages of decommunization. [In Ukrainian]. *Misto: History, Culture, Society. E-Journal of Urban Studies*, 2, 142–151. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/miks_2017_1_14 [=Тахтаулова 2017].

Telukha, S.S. (2021). Traumatic memory of Chernobyl (in the footsteps of biographical narratives). [In Ukrainian]. *Bulletin of the National Technical University "KhPI". Series: Actual Problems of Ukrainian Society Development*, 1, 29–38. <https://doi.org/10.20998/2227-6890.2021.1.04> [=Телуха 2021].

Tkachuk, B.V. (2024). Ukrainian cultural memory studies through the prism of postcolonial theory. [In Ukrainian]. *Culturological Almanac*, 2, 385–391. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.48> [=Ткачук 2024].

Tlostanova, M. (2024). The deadlocks of memory and the (no longer) post-Soviet coloniality, or Can memory be decolonized? *Baltic Worlds*, 17(4), 57–66. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15607665>

Tsypanov, S. (2024). Memory of the past in the context of postcolonial studies. [In Ukrainian]. *Literary Process: Methodology, Names, Trends*, 24, 135–142. Retrieved from: <https://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/654> [=Ципанов 2024]

Wang, Q. (2022). Memory online: Introduction to the special issue. *Memory*, 30(4), 369–374. <https://doi.org/10.1080/09658211.2022.2065306>

Witkomb A., Bounia A. (2020). The restorative museum. Understanding the work of memory at the Museum of Refugee Memory in Skala Loutron, Lesvos, Greece. In: S. De Nardi, H. Orange, S. High, E. Koskinen-Koivisto (Eds.), *Routledge Handbook of Memory and Place*.

Zashkilniak, L. (2009). Historical memory and social functions of history in the modern world. [In Ukrainian]. *Ukraine–Europe–World*, (2), 156–159. Retrieved from: <https://chtyvo.org.ua/>

authors/Zashkilniak_Leonid/Istorychna_pamiat_i_sotsialni_funktsii_istorii_u_suchasnomu_sviti/ [=Зашкільняк 2009].

Zerniy, Yu. (2007). Historical memory as an object of state policy. [In Ukrainian]. *Strategic Priorities*, 1(2), 71–76. Retrieved from: https://www.lib.dp.ua/text/sp2007_1_8.pdf [=Зерній 2007].

Zerubavel, M. (1997). *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*. Harvard University Press.

Received 25.08.2025

Accepted for publication after review 16.10.2025

Published 28.11.2025

ОКСАНА ПРОХВАТИЛОВА

Комеморативні практики у фокусі соціологічних теорій: століття від Гальбвакса до студій цифрової пам'яті

У статті проаналізовано теоретичні підходи до концептуалізації соціальної пам'яті та можливості їх застосування у дослідженнях комеморативних практик. На підставі типології Барбари Міштал (Misztal, 2003) розглянуто чотири ключові напрями: концепцію соціальних рамок пам'ятання (М. Гальбвакс), теорії винайдення традиції (Е. Гобсбаум), підходи популярної пам'яті та сучасні теорії динамічної пам'яті. Показано, що соціологічна перспектива виходить за межі редукції пам'яті до інструментів державної політики чи персональних наративів, відірваних від соціального контексту. Соціологічний рівень дає змогу простежити взаємодію інституцій, суспільних груп і окремих індивідів у процесах пам'ятання.

Отже, найбільш перспективними визначено теорії динамічної пам'яті, які враховують багаторівневу взаємодію різних акторів. У цьому контексті соціальна солідарність постає не як результат уніфікованих традицій чи протиставлення пам'яті й контрпам'яті, а як наслідок безперервного діалогу та консенсусу щодо минулого. Виокремлено роль держави, інституцій, соціальних груп, індивідів як носіїв агентності, підкреслено вплив цифрових технологій, що формують нові форми пам'яті. Особливу увагу приділено «конективному повороту» (Е. Госкінс) і поширенню технологій штучного інтелекту як чинників гібридної агентності. Проаналізовано українські дослідження останніх років, у яких переважають історіографічні інтерпретації пам'яті, проте дедалі більше уваги приділяється соціологічним підходам. Зроблено висновок, що соціологія здатна подолати обмеження як державоцентричних, так і індивідуалістичних моделей, пропонуючи інструменти для аналізу взаємодії акторів різних рівнів. Такий підхід створює підґрунтя для розвитку в Україні сучасних студій пам'яті, здатних інтегрувати українську науку в глобальний контекст та запропонувати відповідні теоретичні рамки й методологію для аналізу широкого спектру комеморативних практик.

Ключові слова: соціальна пам'ять; комеморативні практики; медіа пам'яті; соціологія пам'яті; динаміка пам'яті; сучасні соціологічні теорії

OKSANA PROKHVATILOVA

Commemorative Practices in the focus of sociological theories: from Halbwachs to digital memory studies

This article analyzes theoretical approaches to the conceptualization of social memory and their potential application in the study of commemorative practices. Based on Barbara Misztal's typology (Misztal, 2003), four key directions are examined: the concept of social frameworks of memory (M. Halbwachs), theories of invented traditions (E. Hobsbawm), popular memory and contemporary dynamic memory approaches. It is shown that the sociological perspective goes beyond reducing memory

to either instruments of state policy or personal narratives detached from the social context. The sociological level allows tracing the interaction of institutions, social groups, and individuals in processes of remembering.

Dynamic memory theories are identified as the most promising, as they account for the multi-level interaction of various actors. In this context, social solidarity emerges not as a result of unified traditions or the opposition of memory and counter-memory, but as a consequence of continuous dialogue and consensus about the past. The roles of the state, institutions, social groups, and individuals as agents of action are highlighted, as well as the impact of digital technologies shaping new forms of memory. Special attention is paid to the "connective turn" (A. Hoskins) and the spread of artificial intelligence technologies as factors of hybrid agency.

Recent Ukrainian studies, which predominantly rely on historiographical interpretations of memory, are also analyzed. Increasing attention is being given to sociological approaches. It is concluded that sociology can overcome the limitations of both state-centered and individualist models, providing tools to analyze the interaction of actors at various levels. This approach lays the groundwork for the development of contemporary memory studies in Ukraine, capable of integrating Ukrainian scholarship into a global context and offering appropriate theoretical frameworks and methodologies for analyzing a wide range of commemorative practices.

Keywords: social memory; commemorative practices; memorial media; sociology of memory; memory dynamics; contemporary sociological theories

ОЛЬГА БУРОВА,

кандидат соціологічних наук, керівник сектору соціологічного моніторингу, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLGA BUROVA,

PhD in Sociology, Head of the Sector of Sociological Monitoring, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olga.burova@i-soc.org.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4149-8859>

Матеріальне благополуччя як чинник суб'єктивного добробуту: міжнародні порівняння та український контекст

Вступ

Упродовж останніх десятиліть у соціальних науках спостерігається стійка тенденція до зміщення акцентів з вивчення суто економічних або інституційних аспектів розвитку суспільства до комплексного розуміння добробуту людини як цілісного соціального явища. Поняття «благополуччя» дедалі частіше розглядають не лише як економічний показник, пов'язаний із рівнем доходів чи споживання, а й як складну конструкцію, що охоплює фізичне здоров'я, емоційний стан, соціальні відносини, рівень автономії, життєву задоволеність і почуття життєвого сенсу¹. Такий підхід став основою численних міждисциплінарних досліджень, в яких інтегруються економіка, соціологія, психологія, політологія та публічне управління.

Одним із ключових напрямів у цьому річизі стало вивчення суб'єктивного благополуччя (subjective well-being, SWB), яке визнають суттєвим чинником у вимірюванні суспільного добробуту та розвитку. У відповідь на зростання значення цього показника міжнародні організації, зокрема ОЕСР, Євростат, ООН, Світовий банк, а також дослідницькі інститути (наприклад, Gallup International) започаткували масштабні програми моніторингу та порівняльного аналізу добробуту в різних країнах світу. Показники суб'єктивного благополуччя сьогодні

¹ Ідеться про усвідомлене відчуття цінності та цілеспрямованості власного життя, що розглядається в дослідженнях добробуту як один із ключових компонентів евдемонічного благополуччя (див.: Ryff, 1989; Frankl, 1959; Seligman, 2011).

Цитування: Бурова, О. (2025). Матеріальне благополуччя як чинник суб'єктивного добробуту: міжнародні порівняння та український контекст. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 126–148, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.04.126>.

ні включають до національних стратегій розвитку, індексів сталого розвитку та навіть оцінювання ефективності державної політики.

Проте за всієї складності структури суб'єктивного благополуччя безперечним залишається той факт, що матеріальне становище людини — рівень доходу, доступ до матеріальних ресурсів, житлові умови, економічна безпека є однією з ключових детермінант його оцінки. Це породжує інтерес до розуміння матеріального благополуччя як структурного компонента (subjective well-being) SWB, особливо в перехідних, постсоціалістичних чи кризових суспільствах, де економічна стабільність населення перебуває під постійною загрозою.

Питання про те, якою мірою матеріальний стан визначає рівень суб'єктивного щастя, має давню історію. Емпіричні дослідження ще з 1970-х років вказували на складність цього зв'язку. Найвідомішим є так званий парадокс Істерліна, згідно з яким зростання доходів не обов'язково веде до зростання щастя на макrorівні. Попри очікувану позитивну кореляцію між багатством і життєвою задоволеністю спостерігалось, що в межах певного рівня доходу подальше економічне зростання не супроводжується пропорційним зростанням щастя. Це змусило дослідників переосмислити класичні економічні моделі та включити до розгляду такі поняття, як адаптація, відносний дохід, соціальні очікування, культура споживання, довіра, стабільність та безпека.

Водночас аналіз зв'язку між матеріальним становищем і суб'єктивним благополуччям ускладнюється не лише через різні способи його вимірювання, а й через відмінності в культурних контекстах, інституційних системах, моделях державної підтримки та економічному розвитку країн. Наприклад, однакова сума доходу може суб'єктивно оцінюватися як достатня в одній країні та як недостатня — в іншій, залежно від соціальних норм, структури витрат, очікувань і рівня цін.

Сучасні великомасштабні дослідження, на кшталт European Social Survey (ESS), European Quality of Life Survey (EQLS), Gallup World Poll, OECD Better Life Index, дають змогу не лише порівнювати рівень суб'єктивного благополуччя між країнами, а й виявляти, які саме матеріальні змінні мають найбільший вплив на оцінку життя. До таких змінних належать як об'єктивні показники (дохід на домогосподарство, наявність заощаджень, матеріальна депривація, житлові умови), так і суб'єктивні (задоволеність фінансовим становищем, сприйняття майбутньої безпеки, емоційне ставлення до бідності).

Порівняльні дані свідчать, що матеріальні ресурси залишаються одним із найстійкіших предикторів суб'єктивного благополуччя, однак сила цього зв'язку суттєво варіює залежно від регіону, історичного досвіду, рівня соціальної довіри та наявності ефективних інститутів. Наприклад, у країнах Північної Європи, де рівень соціального забезпечення високий, залежність між доходом і щастям помірна. Натомість у країнах Східної Європи й пострадянського простору спостерігається сильніша чутливість суб'єктивних оцінок до змін у матеріальному становищі, що, ймовірно, пов'язано з низькою передбачуваністю майбутнього та високим рівнем економічної вразливості населення (Diener, Tay, Oishi, 2013; Helliwell, Layard, Sachs, 2023; OECD, 2020).

Особливої уваги вимагає аналіз таких країн, як Україна, де відбуваються глибокі трансформаційні кризи — воєнні конфлікти, інфляційні хвилі, руйнуван-

ня соціального забезпечення. За таких умов питання «як вижити» часто переважає над питанням «як бути щасливим» (після війни та загрози життю люди почали відчувати щастя просто тому, що ти живий), однак матеріальний рівень життя залишається основою будь-якого відчуття стабільності, гідності та впевненості. Саме тому важливо включати Україну та подібні країни до загальноєвропейських чи глобальних порівнянь.

У цій статті розглядається, якою мірою наявні міжнародні дослідження (ESS, EQLS, Gallup World Poll та ін.) дають змогу зафіксувати зв'язки між матеріальним становищем та суб'єктивним благополуччям і як саме емпіричні дані можуть бути використані для побудови оновлених підходів до вимірювання добробуту в умовах високої турбулентності, а також для пошуку оптимальних методологічних стратегій поєднання кількісних та якісних інструментів оцінювання.

Мета статті — здійснити огляд теоретичних підходів до матеріального благополуччя як складника суб'єктивного благополуччя та проаналізувати, як цей взаємозв'язок вимірюють у сучасних міжнародних дослідженнях.

Методологія дослідження ґрунтується на якісному порівняльному аналізі вторинних джерел, а також змістовному огляді змінних, індикаторів і способів інтерпретації матеріального добробуту в межах таких досліджень, як ESS, EQLS, Gallup World Poll, OECD Well-being Framework, EVS, WVS. Особливу увагу приділено аналізу емпіричних даних з національних опитувань в Україні (Інститут соціології НАН України, KMIC, Rating Group, 2021–2024), що допомагає простежити динаміку добробуту за умов війни.

Водночас, як і будь-який вторинний аналіз, обраний підхід якісного порівняльного аналізу має певні епістемологічні обмеження. Зокрема, використання даних міжнародних опитувань у контексті кризових суспільств на кшталт України потребує критичної уваги до можливих викривлень, спричинюваних зміщенням вибірки або культурною специфікою сприйняття запитань. Враховуючи це, особливого значення набуває включення національних емпіричних джерел, які дають можливість краще відобразити соціокультурний контекст та адаптаційні механізми, що впливають на суб'єктивне сприйняття добробуту.

Теоретичні та концептуальні підходи до розуміння матеріального благополуччя

У науковому дискурсі останніх десятиліть поняття матеріального благополуччя зазнало суттєвих змін. Традиційно воно асоціювалося з рівнем доходу, обсягом споживання або накопиченим майном. Проте із зростанням інтересу до суб'єктивного благополуччя вчені чимраз частіше наголошують на необхідності розглядати матеріальний добробут як багатовимірне явище, що поєднує в собі як об'єктивні, так і суб'єктивні складові. Це зрушення відповідає загальному тренду в соціальних і поведінкових науках, де дедалі більше уваги приділяється індивідуальному досвіду, сприйняттю реальності та психологічним чинникам.

Сучасні підходи підкреслюють, що одних лише економічних показників недостатньо для повноцінного розуміння рівня добробуту. Дослідження показують, що однаковий рівень доходу може мати різний вплив на відчуття задоволеності життям залежно від соціального контексту, рівня очікувань, інституційної довіри, стабільності середовища та культури споживання. Тому матеріальне благополуччя розглядають як конструкцію, в якій економічні ресурси взаємодіють із когнітивними та емоційними оцінками особистої життєвої ситуації.

Зокрема, в межах моделі CFPB (Consumer Financial Protection Bureau, США) запропоновано концепцію фінансового благополуччя як стану, коли людина має змогу виконувати свої фінансові зобов'язання, почувається фінансово захищеною та володіє свободою прийняття життєвих рішень (CFPB, 2017). У цій моделі інтегруються як об'єктивні чинники, так і суб'єктивні. Аналогічний підхід закладено в «Рамку добробуту» OECD, яка включає такі аспекти, як матеріальні умови життя, фінансова безпека, боргове навантаження, а також суб'єктивні оцінки достатності ресурсів (OECD, 2020).

Психологічна теорія суб'єктивного благополуччя (SWB) також виділяє суб'єктивну оцінку фінансового стану як ключову складову загальної задоволеності життям. Дослідники наголошують, що суб'єктивне благополуччя формується не тільки рівнем доходу, а й відчуттям контролю над фінансами, передбачуваністю майбутнього, можливістю реалізовувати особисті цілі та уникати фінансового стресу (Diener et al., 2002; Diener, Seligman, 2004). У цьому сенсі суб'єктивна фінансова безпека може компенсувати відносну бідність, тоді як нестабільність чи борги — нівелювати об'єктивно високий дохід.

Ще один важливий підхід — теорія можливостей (capability approach), запропонована Амартією Сеном і розвинена Мартою Нусбаум. Ця концепція виходить за межі матеріальних ресурсів як таких і зосереджується на здатності індивіда реалізовувати цінні функції: жити здоровим життям, бути освіченим, брати участь у суспільстві. Відповідно, ресурси мають цінність лише у контексті того, наскільки вони дають змогу здійснити ці можливості (Sen, 1999; Nussbaum, 2011). Таким чином, навіть достатній дохід не гарантує добробуту, якщо немає свободи вибору або структурної підтримки реалізації життєвих проєктів.

Окремої уваги вартує міждисциплінарний підхід до вивчення матеріального благополуччя, який поєднує економічні, психологічні та соціологічні підходи. В економічному вимірі добробут ототожнюється з володінням ресурсами та споживанням. Проте сучасні економісти також враховують такі чинники, як боргове навантаження, доступ до базових послуг, здатність долати фінансові шоки. У психології основну увагу зосереджують на внутрішньому досвіді, очікуваннях, соціальних порівняннях і впливі відносного доходу на задоволеність. Соціологи ж аналізують структурні аспекти: соціальне походження, освіта, ґендер і регіональний контекст впливають на доступ до ресурсів, що, своєю чергою, формує соціально зумовлений рівень благополуччя.

Загалом, теоретичне осмислення матеріального благополуччя вказує на необхідність інтегрованого підходу, який дає змогу врахувати не лише кількість ресурсів, а й якість їх використання, можливості вибору та рівень психологіч-

ного комфорту. Такий підхід є особливо важливим для аналізу даних з міжнародних опитувань (ESS, EQLS, Gallup, EVS, WVS), у яких об'єктивні змінні (доходи, власність) поєднуються із суб'єктивними (задоволеність, безпека, надія).

Вимірювання матеріального добробуту крізь призму психологічних моделей

Розуміння матеріального благополуччя як багатовимірного явища потребує відповідного інструментарію для його вимірювання. У зв'язку з цим упродовж останніх десятиліть було розроблено низку підходів до операціоналізації цього поняття, які поєднують як об'єктивні, так і суб'єктивні компоненти.

Типології індикаторів матеріального благополуччя вже були згадані у попередніх розділах і до них детальніше ми повернемося згодом, однак варто окремо згадати спеціалізовані підходи до вимірювання, зокрема психометричну модель CFPB та шкалу фінансового добробуту (Netemeyer et al. 2018), які можуть бути адаптовані до контексту кризових суспільств.

Психометричні моделі фінансового благополуччя

Важливим доповненням до вищезгаданих індикаторів є моделі, які поглиблено вивчають психологічні аспекти фінансового благополуччя. Однією з найвідоміших у цій сфері є розроблена Р. Нетемаєром із колегами (Netemeyer et al., 2018) модель, що ґрунтується на валідованій шкалі суб'єктивного фінансового добробуту. Модель передбачає складну систему взаємозв'язків між фінансовою поведінкою, психологічними установками, очікуваннями щодо майбутнього та загальним благополуччям.

Згідно з цією моделлю, ключовим медіатором є поточний фінансовий стрес (Current Money Management Stress), який формується під впливом таких факторів, як:

- своєчасність платежів;
- самоконтроль;
- рівень матеріалізму;
- сприйнята фінансова ефективність;
- фінансова поведінка;
- готовність до інвестиційного ризику;
- наявність довгострокового фінансового планування.

Цей стрес, своєю чергою, впливає на очікувану майбутню фінансову безпеку (Expected Future Financial Security), яка є другим медіатором. Обидва чинники мають вплив на загальне суб'єктивне благополуччя. Модель також враховує контрольні змінні — демографічні характеристики, рівень фінансової грамотності та кредитну історію (FICO-score).

Модель побудована у вигляді структурного шляху (див. рис. 1), який ілюструє складну динаміку між поведінковими та психологічними факторами фінансової стійкості, з одного боку, та їхнім впливом на загальне благополуччя — з іншого.

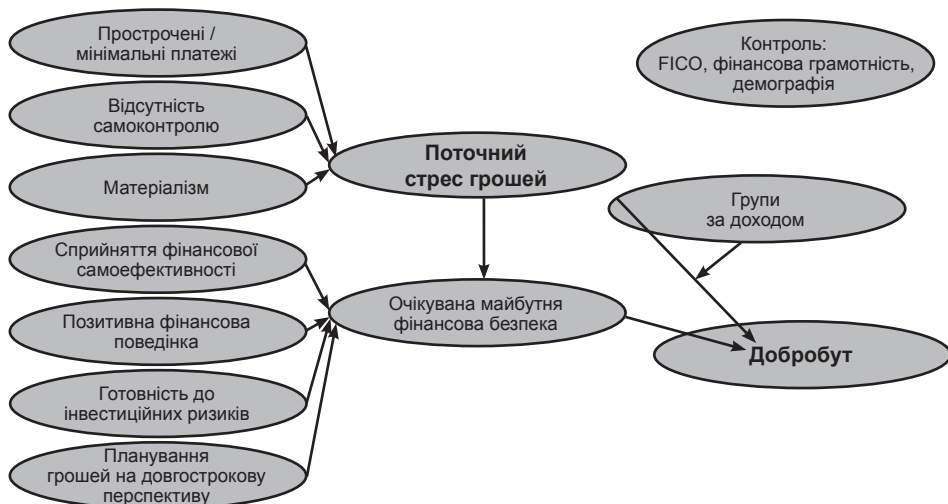

Рис. 1. Структурна модель фінансового благополуччя за (Netemeyer et al., 2018)

Інноваційність цього підходу полягає в тому, що він не обмежується лише оцінкою доходу або споживання, а акцентує сприйняття ситуації та психологічні механізми подолання фінансової невизначеності. Це робить модель надзвичайно цінною для країн із нестабільною економікою, де традиційні макроекономічні індикатори не завжди адекватно відображають реальне самопочуття населення. Її ключова відмінність від спрощених підходів, таких як модель CFPB, полягає в тому, що вона дає змогу емпірично дослідити не лише рівень добробуту, а й психологічні передумови — самоконтроль, очікування, емоційне тло. Це зближує її з класичними психологічними шкалами, зокрема SWLS (Satisfaction with Life Scale) та шкалами фінансової ефективності (Financial Self-Efficacy Scales), проте з чітким фокусом на економічній поведінці. Модель Нетенмаєра з колегами поєднує поведінкові змінні з когнітивними оцінками й тим самим створює цілісну картину суб'єктивного фінансового досвіду, яка не лише відображає поточний стан, а й уможливорює моделювання його наслідків для майбутнього благополуччя.

Таким чином, модель, представлена у (Netemeyer et al., 2018), суттєво доповнює емпіричне підґрунтя для дослідження матеріального благополуччя, відкриваючи можливості для створення більш чутливих інструментів соціальної діагностики, особливо в періоди кризи чи реформ.

Матеріальне благополуччя в міжнародних порівняльних дослідженнях суб'єктивного благополуччя

Методологічні принципи порівняння. Міжнародні порівняльні дослідження є важливим джерелом для аналізу взаємозв'язку між матеріальним становищем і суб'єктивним благополуччям (СБ). Їхня перевага полягає у стан-

дартизованих індикаторах, великій вибірці, регулярності проведення та можливості міжкрайового аналізу. Водночас різні опитування використовують відмінні концептуальні рамки й індикаторні структури, що потребує уважного порівняльного аналізу.

Цей розділ присвячено огляду таких ключових джерел, як European Social Survey (ESS), European Working Conditions Survey (EWCS), та Gallup World Poll (GWP). У фокусі — типологія використовуваних індикаторів матеріального благополуччя, їхня методологічна роль у вимірі СБ та емпіричні закономірності, які спостерігаються в крос-національних даних.

Шкали, компоненти, підходи до вимірювання. Опитування ESS та Gallup застосовують десятибальні шкали (0–10), що забезпечують високу чутливість до індивідуальних варіацій. Натомість EQLS оперує категоріальними шкалами («ніколи» – «завжди»), які є інформативними у виявленні депривації, але менш варіативними. WVS/EVS застосовують вербальні шкали («цілком задоволений» – «цілком незадоволений»), які зручні, але мають обмежену точність. Зараз докладніше розберемо кожне з досліджень.

European Social Survey (ESS). У межах ESS суб'єктивне благополуччя вимірюють через когнітивні оцінки життя (такі, як загальна задоволеність життям) та афективні стани (частота відчуття щастя, стресу, нудьги тощо). Матеріальний компонент представлений через індикатори:

- задоволеність фінансовим становищем;
- частота фінансових труднощів;
- оцінка змін у доході домогосподарства;
- очікування щодо майбутнього економічного становища.

У шерезі хвиль ESS ці показники стабільно входять до моделей, які аналізують вплив матеріального добробуту на СБ. Модельні результати свідчать, що фінансова задоволеність має помірний, але статистично значимий зв'язок із загальним щастям, особливо у країнах із середнім рівнем розвитку.

European Working Conditions Survey (EWCS). Опитування EWCS зосереджене на умовах праці, але водночас оперує важливими змінними, пов'язаними з матеріальним становищем, зокрема:

- адекватність оплати праці;
- стабільність зайнятості;
- відчуття матеріальної безпеки на робочому місці;
- баланс між працею та життям (work-life balance).

Дані EWCS дають змогу вивчати опосередкований зв'язок між економічною безпекою та емоційним самопочуттям. Наприклад, працівники з нестабільним доходом або непередбачуваним графіком роботи демонструють нижчий рівень задоволеності життям, навіть за наявності конкурентної заробітної плати.

Gallup World Poll (GWP). Gallup World Poll є наймасштабнішим глобальним дослідженням суб'єктивного благополуччя, що охоплює понад 140 країн.

У межах опитування використовують як когнітивні індикатори (Life Evaluation Index, Cantril Ladder), так і афективні індикатори (емоції попереднього дня).

Матеріальне благополуччя вимірюють через:

- рівень доходу респондента;
- суб’єктивну оцінку задоволеності доходом;
- наявність базових потреб (їжа, житло);
- суб’єктивну економічну безпеку (чи хвилюється респондент про можливість втратити джерело доходу);
- показник “Daily Experience Index”, пов’язаний із матеріальними обставинами життя.

Результати Gallup свідчать, що зростання доходу має нелінійний вплив на рівень СБ: у країнах із низькими доходами матеріальне благополуччя суттєво підвищує рівень щастя, але після досягнення певного порогу (близько \$15–20 тис. ВВП на душу) маржинальний ефект зменшується — що узгоджується з гіпотезою Істерліна (Easterlin paradox).

Порівняння міжнародних опитувань

Індикатори добробуту варіюють від об’єктивних змінних до емоційних складових — суб’єктивної тривоги, безпеки, очікувань. Саме суб’єктивні показники сильніше корелюють із рівнем щастя та ментального здоров’я, особливо за умов кризи.

Для кращого розуміння того, як у міжнародних опитуваннях концептуалізується та вимірюється матеріальне благополуччя, доцільно порівняти використовувані ними індикатори. У різних дослідницьких програмах акценти розставляють по-різному: від об’єктивних економічних параметрів (дохід, житлові умови, борги) до суб’єктивних оцінок фінансової задоволеності та відчуття безпеки. Узагальнення таких показників подано в табл. 1.

Таблиця 1

Індикатори матеріального добробуту в міжнародних опитуваннях

Опитування	Тип індикатора	Індикатор / змінна	Приклад формулювання
ESS (European Social Survey)	Суб’єктивний	Задоволеність доходами	«Наскільки Ви задоволені своїм фінансовим становищем?» (шкала: 0–10)
	Об’єктивний	Рівень доходу домогосподарства	«Який приблизний дохід має Ваше домогосподарство після податків?»
EQLS (European Quality of Life Survey)	Об’єктивний	Матеріальна депривація	Наявність / відсутність ресурсів для базових потреб (їжа, одяг, житло, медична допомога)
	Суб’єктивний	Відчуття фінансової безпеки	«Чи вистачає Вашій родині доходів, щоб зводити кінці з кінцями?»

Опитування	Тип індикатора	Індикатор / змінна	Приклад формулювання
Gallup World Poll	Суб'єктивний	Оцінка життя (Cantril ladder)	«Уявіть сходи від 0 (найгірше життя) до 10 (найкраще). Де Ви зараз?»
	Суб'єктивний	Очікування на майбутнє	«Де Ви очікуєте бути через 5 років?»
EVS/WVS (European / World Values Survey)	Суб'єктивний	Задоволеність життям	«Наскільки Ви задоволені своїм життям загалом?»
	Суб'єктивний	Віра у покращення життя	«Чи очікуєте Ви, що життя наступного покоління буде кращим?»
OECD Well-being Framework	Змішаний	Індикатори якості життя	Доходи, працевлаштування, житло, здоров'я, безпека, баланс роботи й життя (комплексні показники)

Структуризація індикаторів за типами (об'єктивні, суб'єктивні, змішані) увиразнює, що різні міжнародні дослідження наголошують різні аспекти добробуту: від ресурсних характеристик (доходи, депривація) до індивідуальних оцінок (задоволеність, очікування, віра в майбутнє). Це підкреслює багатовимірність матеріального благополуччя й пояснює, чому результати міжнародних і національних опитувань іноді розбіжні. Для аналізу українського випадку така різноманітність індикаторів створює можливість поєднати «жорсткі» дані про доходи та депривацію з «м'якими» вимірами очікувань, довіри й психологічної адаптації.

Порівняння показує, що ESS/EQLS забезпечують високу порівнюваність у часі/країнах, але менш чутливі до локального контексту; Gallup World Poll має сильні глобальні треки (шкала Cantril's Ladder, базові депривації), проте обмежену деталізацію предметних сфер; EVS/WVS добре фіксують ціннісні зрушення, але слабше покривають бюджетні практики домогосподарств; національні хвилі ІС НАНУ є найбільш контекстно чутливими, однак потребують калібрування для міжнародної порівняльності. Звідси — доцільність інтегрованих дизайнів (ядро зі стандартизованих модулів + локальні блоки).

Таким чином, у міжнародних опитуваннях представлено як кількісні дані (дохід, накопичення, дефіцити), так і якісні — емоційне та ціннісне сприйняття добробуту.

Нижче наведено приклади запитань, які ілюструють головні типи індикаторів, використовуваних у ключових міжнародних опитуваннях. Вибір саме цих запитань зумовлений тим, що вони є найбільш репрезентативними для вимірювання матеріального добробуту та мають прямі аналоги в усіх розглянутих дослідженнях. Повний перелік текстів запитань і індикаторів для кожного опитування подано в додатку до статті.

Приклади запитань

- **ESS:**

«Наскільки ви задоволені доходом вашого домогосподарства?» (шкала: 0–10)

«Наскільки вам важко жити на ваш поточний дохід?»

- **Gallup World Poll:**

«На якій сходинці сходів ви особисто перебуваєте сьогодні?» (Cantril's Ladder)

«Не вистачає грошей на їжу/житло» (так/ні)

- **EQLS:**

«Як часто за останні 12 місяців ви не оплачували комунальні рахунки через брак коштів?»

Відсутність базових благ (пральна машина, білизна тощо)

- **EVS / WVS:**

«Ви задоволені своїм фінансовим станом?»

«Я боюсь втратити засоби до існування» (погоджуюсь/не погоджуюсь)

Ці запитання забезпечують багатоканальне вимірювання: від оцінки комфорту й безпеки до конкретних дефіцитів (доступ до їжі, житла).

Для повного розуміння та прозорості щодо індикаторів у додатку до статті подано повний перелік запитань міжнародних опитувань (ESS, EQLS, Gallup World Poll, EVS/WVS, OECD), що стосуються матеріального добробуту.

Проміжні висновки

Огляд міжнародних опитувань (ESS, Gallup, EQLS, EVS/WVS) демонструє широке методологічне й концептуальне розмаїття у вимірюванні матеріального добробуту. Незважаючи на переваги стандартизації та масштабності, ці інструменти мають обмеження: вони не завжди чутливі до контекстів криз і культурних особливостей, а також рідко враховують глибинні емоційні й соціальні чинники.

Усі дослідження підтверджують, що матеріальне благополуччя є значущим, але не єдиним предиктором суб'єктивного добробуту. Суб'єктивні оцінки доходу, почуття безпеки та очікувань на майбутнє часто важливіші за сам рівень доходу у прогнозуванні задоволеності життям. Цей зв'язок особливо складний у країнах із високим рівнем соціальної нестабільності.

Контекстуальні фактори — війна, переміщення, інфляція, інституційна недовіра — можуть не лише спотворювати відповіді, а й змінювати саме значення понять «благополуччя» та «задоволення». Це вимагає локалізованої інтерпретації даних і доповнення міжнародних джерел національними.

Саме тому доцільним є звернення до українського кейсу — як прикладу застосування міжнародних індикаторів у надзвичайно нестабільному середовищі, що дає змогу побачити не лише емпіричні результати, а й методологічні виклики глобального порівняння.

*Індикаторний підхід до вимірювання
соціального самопочуття в українській традиції*

У межах вітчизняної соціологічної школи одним із вагомих підходів до комплексного вимірювання суб'єктивного благополуччя є **індекс соціального самопочуття**, розроблений дослідниками Інституту соціології НАН України Є. Головахою та Н. Паніною. Як зазначено у відповідному розділі монографії «Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності» (Головаха, Єлейко, 2023), цей індекс поєднує оцінки задоволеності різними аспектами життя, включно з матеріальним становищем, ставленням до майбутнього, емоційним комфортом, рівнем тривожності та довірою до соціальних інституцій. Індикатори вимірюються за шкалами Лайкерта і агрегуються в інтегральну оцінку (в діапазоні від 20 до 60), що відображає загальне самопочуття особи в соціальному середовищі.

Аналіз динаміки цього індексу з 1996 до 2024 року демонструє відносну стабільність із незначними коливаннями: від найнижчого значення 33,7 у 1998-му до найвищого — **40,9 у 2019 році** (рис. 2). У 2021-му індекс залишався відносно високим (40,8), але в умовах повномасштабної війни спостерігається **помірне зниження — до 39,2 у 2024 році**. Ці коливання свідчать не лише про чутливість суб'єктивного самопочуття до макросоціальних змін, а й про загальний рівень адаптації населення до тривалих криз. Попри складну економічну ситуацію значення індексу останніми роками не демонструє критичного падіння, що можна інтерпретувати як наявність компенсаторних механізмів (зокрема, зростання довіри, солідарності або переорієнтації життєвих пріоритетів).

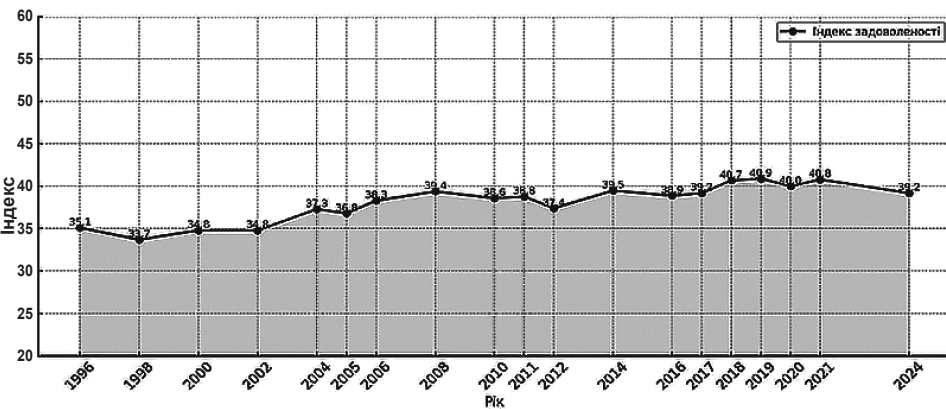

Рис. 2. Індекс соціального самопочуття (1996–2024) (діапазон від 20 до 60)

Перевагою цього підходу є його валідність для українського контексту, а також стабільне використання у щорічних хвилях програми «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Це забезпечує порівнюваність у динаміці та можливість інтеграції з іншими показниками добробуту. Включення таких напрацювань до аналізу допомагає не лише розширити операціоналізацію поняття добробуту, а й забезпечити зв'язок між суб'єктивними та об'єктив-

ними параметрами, що є особливо важливим за кризових умов, коли класичні індикатори можуть втрачати репрезентативність через зміну когнітивного тла.

Випадок України в міжнародних дослідженнях суб'єктивного та матеріального благополуччя

Наявність України у вибірках провідних міжнародних опитувань — таких, як Gallup World Poll (GWP), European Social Survey (ESS) та European Working Conditions Survey (EWCS) — дає можливість дослідити особливості взаємозв'язку між матеріальним становищем та суб'єктивним благополуччям у контексті затяжної кризи, спричиненої війною. Аналіз українських даних допомагає ідентифікувати ключові тенденції, що відображають трансформацію сприйняття щастя та економічної безпеки в умовах збройного конфлікту.

Gallup World Poll (2022–2024). За результатами опитувань *Gallup World Poll*, суб'єктивна оцінка якості життя в Україні в період 2022–2024 років залишалася стабільно низькою: середній бал за шкалою Cantril's Ladder становив 4,6–4,7 з 10 можливих (Gallup, 2024). Водночас оцінка очікувань щодо життя через п'ять років істотно зросла до 7,7–7,9, перевищивши довоєнні показники (~6,3). Це свідчить про наявність специфічного ефекту «оптимістичної компенсації майбутнім», характерного для кризових суспільств із високою мобілізацією населення.

Щодо матеріальних обставин: близько 45 % українців стикалися з труднощами у забезпеченні базових потреб (їжі, житла) впродовж останнього року (Gallup, 2024). На емоційному рівні відзначено підвищену інтенсивність негативних переживань: 53% респондентів повідомили про стрес, 38% — про смуток, 33% — про тривогу за останній день (Gallup, 2024).

ESS та EWCS. Попри включення України до ESS і EWCS, обсяг оброблених публічних даних, репрезентативних для української вибірки, є обмеженим. Загальна динаміка задоволеності умовами життя, доходом і стабільністю праці, зафіксована в EWCS 2021–2022 років, вказує на високий рівень економічної невизначеності, низьку стабільність зайнятості та обмежену спроможність забезпечувати довготривалу матеріальну безпеку (Eurofound, 2021; ESS, 2022).

Національні соціологічні вимірювання

Національні дослідницькі центри фіксують ще глибші прояви емоційної напруженості. Зокрема, за даними KMIC, у 2024 році лише 25% українців заявили, що задоволені життям, при цьому понад 90% респондентів повідомили про постійний стрес або емоційне виснаження (KIIS, 2024). Опитування Rating Group за грудень 2024 року також демонструє низький рівень щастя (33%) та загострену тривожність серед населення (Rating Group, 2024). За глобальним індексом Gallup International, Україна входить до групи країн з найнижчим рівнем щастя (передостаннє місце у рейтингу) (Gallup International, 2024).

Аналіз динаміки матеріального благополуччя в Україні (2021–2024): емпіричні дані та інтерпретації

Дані, зібрані Інститутом соціології НАН України у рамках програми «Моніторинг соціальних змін» (2021–2024), дають змогу простежити трансформацію сприйняття матеріального добробуту українців на тлі повномасштабної війни. Ці результати не лише емпірично підтверджують висунуті в попередніх розділах теоретичні припущення, а й ілюструють психологічні механізми адаптації до довготривалого соціального шоку.

Суб'єктивна оцінка економічної ситуації. Оцінки економічного стану країни демонструють парадоксальні зміни. У листопаді 2021 року — до початку повномасштабного вторгнення — 58% респондентів характеризували ситуацію як «дуже погану». Проте вже у грудні 2022 року цей показник знижується до 27,8%, а частка респондентів, які вважають ситуацію просто «поганою», зростає до 53,9%.

Такий зсув у бік менш критичних оцінок, попри реальне погіршення матеріальних умов, можна інтерпретувати як прояв *психологічної мобілізації* в умовах екзистенційної загрози. Коли на перший план виходить питання виживання, відбувається *перекодування значущості економічних показників* у суб'єктивному сприйнятті добробуту. Це узгоджується з гіпотезою «психологічного захисту», який спостерігався і в інших кризових контекстах (Pavlova et al., 2023).

До червня 2024 року частка радикально негативних оцінок ще більше знижується (до 5–13,9%), а понад половину опитаних (56–56,8%) зберігають думку, що економічна ситуація «погана». Така стабілізація може свідчити про *формування нового еталону реальності*, адаптованого до тривалої війни.

Адаптація споживчих стандартів та очікувань. Ще однією формою адаптації є зміна уявлень про те, що означає «нормальне життя». Дані свідчать про зростання *медіанної очікуваної суми доходу*: з 10 000 грн на особу у 2021 році до 12 750 грн у 2024-му. Але з урахуванням девальвації національної валюти — приблизно з 26 до 37 грн за долар США — реальна купівельна спроможність цих сум знизилася з \$385 до \$345.

Це означає, що населення *свідомо знижує споживчі очікування* та пристосовується до економічної нестабільності, змінюючи критерії життєвої достатності. Така стратегія узгоджується з моделлю «*адаптивних преференцій*» у теорії можливостей А. Сена (Sen, 1999), за якою люди, позбавлені контролю над ресурсами, модифікують свої прагнення до досяжного рівня.

Додатково *розподіл оцінок за квантилями* свідчить про поглиблення соціальної поляризації. Для 25% населення прийнятним є дохід у межах 8–10 тис. грн на особу, тоді як для іншої чверті — лише від 15–20 тис. грн. Це вказує на *розрив адаптаційних можливостей* різних соціальних груп, що належить враховувати у диференційованій соціальній політиці.

Відставання доходів від очікувань: нові уявлення про «достатність». Порівняння бажаного і фактичного рівня доходів демонструє *стабільну невідповідність*. У 2021 році 52,4% респондентів вважали свої доходи «відчутно нижчи-

ми» за необхідний рівень, і навіть у 2024 році цей показник становив 51,5%. Проте зростає частка тих, хто сприймає свої доходи як «близькі до бажаних», — із 40,6% у 2023 до 43,5% у 2024.

Це свідчить не про реальне покращення матеріальних умов, а про *зміну психологічного стандарту очікувань*. Населення переглядає саме поняття «достатності» не лише у грошовому, а й у ціннісному сенсі, що відповідає *ціннісно-екзистенційній адаптації* у довготривалих кризах (Netemeyer et al., 2018; CFPB, 2015).

Теоретична інтеграція та висновки

Отримані емпіричні результати не лише підтверджують головні положення міжнародних досліджень добробуту, а й виявляють специфіку українського контексту, що має значущі теоретичні імплікації.

По-перше, у динаміці сприйняття економічної ситуації та рівня задоволеності доходами виявляється підтвердження *парадоксу Істерліна*: зростання або падіння об'єктивного матеріального рівня не завжди прямо корелює з рівнем суб'єктивного благополуччя, особливо за умов кризи (Easterlin, 1974; Deaton, 2008). Навіть за погіршення економічних показників рівень життєвого оптимізму залишається високим.

По-друге, проявляється феномен *«оптимістичної компенсації майбутнім»*: на тлі теперішньої нестабільності українці демонструють зростання позитивних очікувань щодо свого майбутнього. Це свідчить про роль нематеріальних джерел суб'єктивного добробуту — віри в перемогу, соціальної згуртованості, символічної впевненості в подоланні кризи (Піанківська, 2022; UNDP & UNICEF, 2023).

По-третє, дані підтверджують положення *теорії можливостей А. Сена*, згідно з якою важливим є не лише доступ до ресурсів, а й здатність людини реалізовувати життєві цілі. У цьому сенсі соціальна підтримка, стабільність, відчуття контролю та гідності мають не менше значення, ніж рівень доходу (Sen, 1999; Nussbaum, 2011).

Крім того, кризовий контекст України дає підстави для адаптації моделей суб'єктивного фінансового благополуччя, таких як CFPB або *шкала Нетемаєра з колегами* (Netemeyer et al., 2018). Зокрема, зниження очікувань щодо «нормального рівня життя» за збереження високої тривожності та прагнення до стабільності свідчить про потребу в доповненні цих моделей елементами стресу, невизначеності та соціального капіталу.

Таким чином, український кейс демонструє межі застосування класичних моделей добробуту і підтверджує необхідність розроблення *інтегрованого підходу*, що враховує психологічну адаптацію, соціальну нерівність, ціннісні зрушення та культурно-історичний контекст. Це створює підґрунтя для подальших міждисциплінарних досліджень та розроблення адаптивних індикаторів добробуту, чутливих до умов війни, кризи та відбудови.

Аналітичні висновки щодо українського випадку

Аналіз українських даних у міжнародних і національних дослідженнях дає змогу зафіксувати глибоку трансформацію структури суб'єктивного благополуччя за умов війни. Спостерігається чіткий розрив між об'єктивними економічними показниками та суб'єктивними оцінками життя: матеріальні труднощі, інфляція, зростання потреб і нестача [RbD1] ресурсів не завжди прямо відображаються у зниженні рівня життєвого задоволення. Навпаки, у деяких випадках фіксується зростання позитивних очікувань щодо майбутнього попри складне теперішнє становище.

Цей феномен — умовно описаний як *«оптимістична компенсація»* — підтверджує дію компенсаторних механізмів, ґрунтованих на соціальній згуртованості, підтримці значущих інституцій, колективній мобілізації та смислотворчій адаптації. У теоретичному плані він резонує з ідеями *посттравматичного зростання* (Tedeschi, Calhoun, 2004), *екзистенційного ресурсу виживання* (Frankl, 1959), а також *колективної резильєнтності* (Ungar, 2012). Усі ці концепції вказують на те, що нематеріальні чинники — солідарність, віра в майбутнє, почуття гідності — можуть стати важливими буферами у періоди глибокої нестабільності.

Водночас структурний аналіз демонструє, що *соціальна нерівність* залишається критичним обмеженням для здатності до психологічної адаптації: саме вразливі групи, які не мають доступу до стабільних ресурсів і підтримки, демонструють найнижчі рівні добробуту та найвищу емоційну напругу.

Обговорення та висновки

Матеріальне благополуччя залишається ключовим чинником, що визначає суб'єктивне благополуччя (СБ) у різних соціокультурних контекстах, зокрема в Україні, яка перебуває у стані тривалої кризи через військові дії. Аналіз провідних міжнародних порівняльних досліджень, таких як European Social Survey (ESS), Gallup World Poll (GWP), European Working Conditions Survey (EWCS), а також EVS/WVS, показує, що матеріальний компонент має істотний вплив на суб'єктивні оцінки якості життя. Однак цей вплив не є лінійним і залежить від багатьох модифікувальних чинників — рівня розвитку країни, соціальних очікувань, культурних норм та особливостей соціальної нерівності.

У контексті України, як показують дані Gallup World Poll, а також національні опитування (KMIC, Rating Group, Інститут соціології НАН України), ми спостерігаємо виразну розбіжність між низьким рівнем задоволеності поточним матеріальним становищем і відносно високим оптимізмом щодо майбутнього. Цей феномен можна інтерпретувати як прояв *психологічної мобілізації* та *компенсаторної надії*, що виникають у суспільствах, які перебувають у стані затяжної кризи. Особливо показово, що саме результати досліджень IC НАНУ дають підстави фіксувати *поступове зниження матеріальних очікувань, адаптацію критеріїв «нормального життя» та інтерналізацію обмежень*, що свідчить про зміну логіки сприйняття добробуту в умовах війни.

Водночас стабільно високий рівень негативних емоцій (стресу, тривоги), посилення соціальної поляризації у сприйнятті доходів і відрив реальних доходів від очікуваних увиразнюють, що національний вимір дає глибший доступ до механізмів адаптації, які лишаються майже невидимими у межах стандартизованих міжнародних опитувань. Це ще раз підтверджує необхідність *поєднання глобальних і локальних даних* та розроблення нових підходів до вимірювання добробуту за умов нестабільності.

«Оптимістична компенсація майбутнім»: психологічний ресурс суб'єктивного благополуччя

Окремо хотілося б спинитися на феномені, умовно окресленому як *«оптимістична компенсація майбутнім»*, який простежується в українських даних періоду війни. Йдеться про ситуацію, коли загальний рівень емоційного виснаження та матеріальної нестабільності супроводжується водночас високим рівнем очікувань на краще майбутнє. Така парадоксальна комбінація демонструє, що в екстремальних умовах люди не лише спираються на минулий досвід або наявні ресурси, а й мобілізують символічні уявлення про майбутнє як джерело психологічної стабілізації.

Згідно з теоріями надії (Snyder, 2002), coping-поведінки (Lazarus, Folkman, 1984) та уявленого агентства (Emirbayer & Mische, 1998), у кризових ситуаціях людина схильна активізувати стратегічне мислення щодо майбутнього, яке компенсує безпорадність у теперішньому. За таких умов очікування — перемоги, відбудови, нормалізації — стають своєрідним емоційним амортизатором.

На емпіричному рівні цей феномен знаходить яскраве підтвердження в даних провідних соціологічних інституцій України. Дослідження Інституту соціології НАН України (2021–2024) демонструють парадоксальну динаміку: у 2022 році, незважаючи на початок повномасштабної війни, частка оцінок економічної ситуації як «дуже поганої» знизилася з 58,0% до 27,8%, що свідчить про активізацію адаптаційних механізмів.

Одночасно дані КМІС (2024) фіксують, що за наявності 90% респондентів, які відзначають постійний стрес понад 70% вірять у суттєве покращення життя після війни. Ця тенденція підтверджується дослідженнями Rating Group (2024), згідно з якими спостерігається зростання довіри до майбутнього (з 6,3 до 7,7–7,9 за шкалою Cantril's Ladder) на тлі зниження поточних оцінок якості життя.

Таким чином, «оптимістична компенсація» виявляється не просто когнітивним ефектом, а складним психосоціальним механізмом, який: суттєво впливає на суб'єктивне благополуччя, формує альтернативні (проективні) критерії оцінки якості життя, забезпечує психологічну стійкість у кризових умовах. Це задає новий вектор для розуміння взаємозв'язку між матеріальними умовами та суб'єктивним благополуччям у кризових контекстах.

Перспективи дослідження передбачають розроблення інтегрованих моделей, що враховують:

- динаміку очікувань і рівень надії;
- показники психологічної мобільності;
- чинники колективної резилієнтності

Такі підходи допомагають точніше оцінювати добробут за умов соціальних трансформацій та криз.

Проведений аналіз свідчить, що жоден із наявних інструментів — ані індексні вимірювання, ані суто якісні методи — не здатен повністю охопити складність змін у добробуті під час глибоких соціальних криз. Тому ефективність програм підтримки та політик доцільно оцінювати через поєднання кількісних індикаторів (опитування, індекси) з якісним аналізом досвіду бенефіціарів та інших залучених сторін, зокрема надавачів послуг і представників організацій, що реалізують програми (фокус-групи, інтерв'ю, кейс-стаді). Такий підхід забезпечує не лише більш повну картину стану добробуту, а й розуміння механізмів його змін у реальному соціальному контексті.

Узагальнюючи результати, можна окреслити контури інтегрованого підходу до вимірювання добробуту за умов криз. Від міжнародних моделей доцільно запозичити стандартизовані індикатори матеріального становища (дохід, депривація, борги), а також апробовані шкали суб'єктивного фінансового благополуччя (CFPB, Netemeyer et al.). Водночас українська традиція вимірювання соціального самопочуття (Головаха, Єлейко, 2023) та емпіричні дані воєнного часу показують необхідність доповнити ці індикатори змінними, що фіксують психологічну адаптацію, соціальну згуртованість, відчуття безпеки й очікування майбутнього. Саме поєднання універсальних кількісних індикаторів та локально релевантних змінних може стати основою інтегрованого підходу, здатного адекватно відобразити специфіку українського суспільства у період турбулентності.

Рекомендації: від вимірювання до впливу

Враховуючи складність вимірювання матеріального та суб'єктивного благополуччя за умов війни, а також виявлені методологічні й інтерпретаційні обмеження, важливо окреслити конкретні напрями дій для різних стейкхолдерів — науковців, політиків і практиків соціальної сфери. Нижче подано систематизовані рекомендації, що випливають із результатів аналізу та можуть стати підґрунтям для вдосконалення дослідницьких і політичних стратегій у цій царині. Відповідно до задекларованої мети — поєднати міжнародні та національні підходи до вимірювання добробуту в умовах війни — ці рекомендації конкретизують, як саме будувати оцінювання і моніторинг програм на інтегрованих засадах.

Для наукових дослідників. По-перше, необхідне розроблення локалізованих методологій оцінювання добробуту, які б враховували специфіку українського соціокультурного контексту та кризових умов. Використання стандартизованих міжнародних індикаторів без відповідної адаптації може призводити до викривлень і зниження валідності результатів. Локально чутливі інструмен-

ти дадуть можливість точніше фіксувати соціальну реальність у періоди нестабільності.

По-друге, варто інтегрувати кількісні та якісні методи дослідження, адже саме змішані підходи дають змогу розкрити глибину суб'єктивного досвіду респондентів. Така методологічна комбінація допомагає не лише зафіксувати рівень добробуту, а й зрозуміти його контексти, мотиви та психологічні механізми, зокрема у воєнний час.

По-третє, слід забезпечити інклюзивність вибірок, зокрема шляхом системного залучення до досліджень внутрішньо переміщених осіб, біженців, осіб із втратою житла або джерел доходу. Саме ці категорії часто залишаються поза стандартними опитуваннями, хоча їхній досвід є ключовим для розуміння соціальних наслідків війни.

Для політиків і практиків соціальної сфери. З боку державної політики та програм соціального захисту доцільно перейти від переважно економічного фокусування до комплексного підходу до добробуту, який включає психологічні, соціальні та емоційні аспекти.

Передусім важливо розробляти адаптивні соціальні програми, які поєднують матеріальну допомогу з компонентами психологічної підтримки.

Наприклад, ініціативи на кшталт «Психічне здоров'я для України» (спільний проєкт GIZ та МОЗ України) позиціонуються як інтервенції, спрямовані на зниження рівня тривожності, посилення соціальної згуртованості та підтримку гідності людини. Оцінювання доцільно будувати на таких критеріях, як суб'єктивне відчуття психологічної підтримки, рівень довіри в громадах та задоволеність учасників програм.

Крім того, важливо змістити акцент на превентивні заходи, зокрема впроваджувати довгострокові програми підтримки доходів для соціально вразливих груп (пенсіонерів, людей з інвалідністю, багатодітних родин) із паралельним психологічним моніторингом. Регулярне оцінювання рівнів стресу, фінансової тривожності та суб'єктивного відчуття контролю над життям може слугувати індикатором ефективності таких заходів.

Нарешті, інвестування в моніторинг і дослідження має стати постійною складовою соціальної політики. Йдеться не лише про національні опитування, а й про локальні ініціативи — наприклад, регулярне створення «барометрів добробуту» на рівні громад. Ефективність програм слід оцінювати через поєднання кількісних інструментів (опитування, індекси) та якісного аналізу досвіду бенефіціарів — через фокус-групи, інтерв'ю та кейс-стаді.

Загальні висновки: від кризи — до переосмислення добробуту

Проведений аналіз міжнародних і національних даних дає підстави сформулювати низку ключових узагальнень щодо природи матеріального та суб'єктивного благополуччя в умовах затяжних кризових ситуацій. Український досвід, отриманий у період повномасштабної війни, не лише ілюструє вразливість традиційних економічних показників, а й пропонує нові аналітичні горизонти для

осмислення ролі надії, психологічної адаптації та соціальної згуртованості в підтриманні якості життя.

По-перше, результати підтверджують, що класичний парадокс Істерліна має різні прояви залежно від контексту. Матеріальні ресурси залишаються важливим чинником суб'єктивного благополуччя, однак їхній вплив значною мірою модифікується рівнем очікувань і символічними смислами. В умовах війни, коли об'єктивні доходи падають або залишаються нестабільними, задоволеність життям не зникає повністю, а компенсується вірою у відновлення та майбутні позитивні зміни. Це демонструє особливу роль уявлень про майбутнє як психологічного ресурсу, що здатен підтримувати стійкість у періоди глибокої невизначеності.

По-друге, отримані дані узгоджуються з підходом А. Сена до оцінювання добробуту: справжнє благополуччя не зводиться лише до доступу до матеріальних благ. Воно визначається ширшим колом можливостей – здатністю бути соціально інтегрованим, реалізовувати власний потенціал, жити гідно та відчувати контроль над власним життям. Українські респонденти з обмеженими матеріальними ресурсами, але високим рівнем довіри, соціальної підтримки та віри в перемогу демонструють відносно високі показники суб'єктивного благополуччя, що підкреслює багатовимірний характер цього феномена.

По-третє, аналіз воєнного контексту надає можливості переосмислити й міжнародні моделі, зокрема CFPB, які розглядають фінансове благополуччя як баланс між короткостроковою безпекою та довгостроковою впевненістю. Виявляється, що у кризових умовах саме довгострокова впевненість, а саме почуття життєвого сенсу, соціальна солідарність та спільні очікування можуть компенсувати матеріальні втрати сьогодення.

Це свідчить про необхідність доповнення відомих інструментів оцінювання добробуту показниками психологічної адаптації та соціального капіталу.

Загалом український досвід робить вагомий внесок у глобальний дискурс про вимірювання та забезпечення людського благополуччя. Він демонструє, що матеріальні показники є лише однією зі складових комплексної системи, де не менш важливими є емоційні, соціальні та культурні ресурси. У цьому сенсі доцільним видається перехід до комплексних моделей, які поєднують:

- об'єктивні та суб'єктивні індикатори якості життя;
- урахування кризового контексту та невизначеності;
- вимірювання соціального капіталу, довіри, відчуття гідності та надії;
- психологічні ресурси адаптації (стрес, тривога, очікування), що відображають реальні переживання людей.

Такий підхід здатен не лише адекватніше відображати специфіку суспільств у період турбулентності, а й слугувати практичним орієнтиром для політик і програм підтримки. Перехід до багатовимірної концепції добробуту, побудованої на інтеграції матеріальних і нематеріальних чинників, створює підґрунтя для більш чутливої та ефективної соціальної політики. Саме в цьому полягає головний внесок українського кейсу у світову наукову та прикладну дискусію про людське благополуччя у XXI столітті.

ДОДАТОК

Повний перелік запитань-індикаторів матеріального добробуту, використовуваних у міжнародних дослідженнях ESS, Gallup World Poll, EQLS, EVS/WVS

ESS (European Social Survey)

- «Наскільки Ви задоволені своїм фінансовим становищем?» (шкала: 0–10)
- «Наскільки Вам важко жити на Ваш поточний дохід?» (шкала: зовсім не важко – дуже важко)
- «Який приблизний місячний дохід має Ваше домогосподарство після сплати податків?» (категорії доходу за шкалою ESS)

EQLS (European Quality of Life Survey)

- «Чи вистачає Вашій родині доходу, щоб зводити кінці з кінцями?» (шкала: дуже важко – дуже легко)
- «Як часто за останні 12 місяців Ви не могли оплатити комунальні рахунки через брак коштів?» (ніколи / рідко / інколи / часто)
- «Чи має Ваше домогосподарство такі предмети: пральна машина, телевізор, телефон, належний одяг, можливість оплачувати медичну допомогу?» (так / ні)

Gallup World Poll

- «Уявіть сходи від 0 (найгірше життя) до 10 (найкраще). На якій сходинці Ви особисто перебуваєте сьогодні?» (шкала Cantril's Ladder)
- «На якій сходинці Ви очікуєте бути через 5 років?» (шкала Cantril's Ladder)
- «Чи були за останні 12 місяців випадки, коли у Вашій сім'ї не вистачало грошей на їжу?» (так / ні)
- «Чи були за останні 12 місяців випадки, коли у Вашій сім'ї не вистачало грошей на житло (оренду чи кредит)?» (так / ні)

EVS / WVS (European / World Values Survey)

- «Наскільки Ви задоволені своїм життям загалом?» (шкала: 1–10)
- «Наскільки Ви задоволені своїм фінансовим становищем?» (шкала: 1–10)
- «Чи погоджуєтесь Ви із твердженням: “Я боюсь втратити засоби до існування”?» (повністю згоден – зовсім не згоден)
- «Чи очікуєте Ви, що життя наступного покоління буде кращим?» (так / ні / важко сказати)

OECD Well-being Framework (у рамках комплексних індикаторів якості життя)

- «Який Ваш чистий дохід після сплати податків?»
- «Чи маєте Ви стабільну роботу?» (так / ні)
- «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці у своєму районі?» (так / ні / інколи)
- «Чи маєте Ви достатньо часу на відпочинок та сім'ю?» (так / ні)

Джерела / References

- CFPB. (2017). *Financial Well-Being Scale: Scale Development Technical Report*. Consumer Financial Protection Bureau. Retrieved from: <https://www.consumerfinance.gov/data-research/research-reports/financial-well-being-scale/>
- Diener, E., Biswas-Diener, R. (2002). Will money increase subjective well-being? *Social Indicators Research*, 57(2), 119–169.
- Diener, E., Seligman, M.E.P. (2004). Beyond money: Toward an economy of well-being. *Psychological Science in the Public Interest*, 5(1), 1–31.
- Diener, E., Suh, E.M., Lucas, R.E., Smith, H.L. (2002). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302.
- Emirbayer, M., Mische, A. (1998). What is agency? *American Journal of Sociology*, 103(4), 962–1023. <https://doi.org/10.1086/231294>
- Eurofound. (2021). *European Working Conditions Survey 2021*. Retrieved from: <https://www.eurofound.europa.eu/surveys/european-working-conditions-surveys>
- European Social Survey (ESS). (2022). *ESS Round 10: Data and Documentation*. Retrieved from: <https://www.europeansocialsurvey.org/data/round-index.html>
- Frankl, V.E. (1959). *Man's Search for Meaning*. Beacon Press.
- Gallup International. (2024). *End of Year Global Happiness Survey 2024*. Retrieved from: <https://www.gallup-international.com/survey-results-and-news/survey-result/global-poll-shows-people-to-generally-be-happy-and-optimistic-for-2025>
- Gallup. (2024). Hope Remains Despite Emotional, Economic Strain in Ukraine. *Gallup News*. Retrieved from: <https://news.gallup.com/poll/513137/hope-remains-despite-emotional-economic-strain-ukraine.aspx>
- Golovakha, Ye., Yeleiko, M. (2023). *Comprehensive measurement instruments in sociological research: Development, adaptation, and validity justification*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Головаха, Є., Єлейко, М. (2023). *Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності*. Київ: Інститут соціології НАН України.]
- Institute of Sociology, NAS of Ukraine. (2021–2024). [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Change. Data sets*. [Internal database]. [=Інститут соціології НАН України. (2021–2024). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Масиви даних*. [Внутрішня база даних].]
- Kyiv International Institute of Sociology (KIIS). (2024). *Emotional and economic indicators of Ukrainians during wartime*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua> [=Київський міжнародний інститут соціології (KMIC). (2024). *Емоційні та економічні індикатори українців у воєнний час*. Взято з: <https://www.kiis.com.ua>.]
- Lazarus, R.S., Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer Publishing Company.
- Netemeyer, R.G., Warmath, D., Fernandes, D., Lynch, J.G. (2018). How am I doing? Perceived financial well-being, its potential antecedents, and consequences. *Journal of Consumer Research*, 45(1), 68–89. <https://doi.org/10.1093/jcr/ucx109>
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard University Press.
- OECD. (2020). How's Life? 2020: Measuring Well-being. *OECD Publishing*. <https://doi.org/10.1787/9870c393-en>
- Piankivska, L.V. (2022). Social support of the individual in wartime: Ukrainian and international experience. [In Ukrainian]. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and Psychology"*, 8(2), 76–84. [=Піанківська, Л.В. (2022). Соціальна підтримка особистості в умовах війни: український та міжнародний досвід. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка і психологія»*, 8(2), 76–84.]
- Rating Group. (2024). *Social moods in Ukraine. December 2024*. Retrieved from: <https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/>
- Ryff, C.D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological

well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069–1081. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>

Seligman, M.E.P. (2002). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. Free Press.

Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.

Snyder, C.R. (2002). Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*, 13(4), 249–275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01

Tedeschi, R.G., Calhoun, L.G. (2004). Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1–18.

UNDP. (2023). *Human impact assessment report*. Retrieved from: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-09/undp-ua-hia-3.pdf>

Ungar, M. (2012). *The Social Ecology of Resilience*. Springer.

UNICEF. (2023). *Annual Recovery results report*. Retrieved from: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/UNUkraine_20240415_AnnualRecoveryResultsReport_2023.pdf

World Happiness Report. (2024). *World Happiness Report 2024. Sustainable Development Solutions Network*. Retrieved from: <https://worldhappiness.report/ed/2024/>

Отримано / Received 08.07.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 20.08.2025

Опубліковано / Published 28.11.2025

ОЛЬГА БУРОВА

Матеріальне благополуччя як чинник суб'єктивного добробуту: міжнародні порівняння та український контекст

У статті проаналізовано матеріальне благополуччя як ключовий чинник суб'єктивного добробуту за умов глибоких соціальних трансформацій. На підставі огляду провідних міжнародних опитувань (ESS, Gallup World Poll, EQLS, EVS/WVS) та актуальних національних досліджень України розкрито методологічні та концептуальні особливості вимірювання добробуту. Встановлено, що, хоча матеріальний дохід є стійким предиктором життєвої задоволеності, його вплив змінюється під дією кризових контекстів, зокрема війни. Український кейс демонструє феномен «оптимістичної компенсації майбутнім» — парадоксальне поєднання низької задоволеності теперішнім та високих позитивних очікувань. Проаналізовано дані Інституту соціології НАН України (2021–2024), що виявили зниження матеріальних очікувань та адаптацію споживчих стандартів. Дослідження увиразнює потребу в багатовимірних підходах до оцінювання добробуту, які враховують не лише рівень доходів, а й психологічні, соціокультурні та контекстуальні чинники. Стаття пропонує рамки для подальшого розвитку інтегрованих моделей оцінювання благополуччя за умов нестабільності, що є актуальними як для українського, так і для ширшого глобального контексту.

Ключові слова: матеріальне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, війна, Україна, міжнародні порівняння, кризові суспільства, адаптація, соціологія добробуту

OLGA BUROVA

Material well-being as a determinant of subjective well-being: international comparison and the Ukrainian context

The article explores material well-being as a fundamental determinant of subjective well-being in societies undergoing profound structural and cultural transformations. Building on a critical review of major international surveys — including the European Social Survey (ESS), Gallup World Poll,

European Quality of Life Survey (EQLS), and European/World Values Survey (EVS/WVS) — as well as recently collected national data from Ukraine, the study provides a detailed examination of both conceptual and methodological dimensions of well-being measurement. Particular attention is given to the challenges of cross-national comparability, the role of cultural norms in shaping subjective responses, and the dynamic interaction between material conditions and perceived quality of life.

Although household income remains a robust predictor of life satisfaction in most contexts, the analysis demonstrates that its explanatory power is neither universal nor linear. It is sensitive to social inequality, perceived fairness, and macro-level shocks, especially under conditions of armed conflict, economic disruption, or forced displacement. The Ukrainian case offers an illustrative example of a paradoxical “optimistic future compensation,” in which relatively low present satisfaction levels coexist with disproportionately high expectations regarding future well-being.

Empirical data from the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (2021–2024) indicate both downward adjustments in material aspirations and a recalibration of consumer standards, suggesting a process of adaptive preference formation under crisis. These findings highlight the limits of purely economic models of well-being and underline the necessity of integrating psychological resilience, social trust, institutional capacity, and cultural meaning-making into the assessment framework.

The authors argue for the development of multidimensional and context-sensitive well-being models capable of capturing the complexity of human adaptation during large-scale crises. Such models would combine objective material indicators with subjective evaluations, temporal dynamics, and relational dimensions, thereby providing a more accurate basis for evidence-informed policy. The article thus contributes to global scholarship by offering both theoretical refinement and empirically grounded insights relevant to countries facing acute social disruptions, while also laying the groundwork for future comparative studies in post-war and transitional settings.

Keywords: material well-being, subjective well-being, war, Ukraine, international comparison, crisis societies, adaptation, sociology of well-being

ЯРОСЛАВ РЕЗНІК,

магістр соціології, аспірант кафедри методології та методів соціологічних досліджень, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (03680, Київ, пр. Академіка Глушкова, 4д)

YAROSLAV REZNIK,

Master of Sociology, Student of PhD Program at the Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Hlushkova Av., Kyiv, 03022)

yaroslav.reznik3@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-7827-0437>

Феномен соціокультурного дисенсусу: теоретичні інтерпретації та емпіричні дослідження у світовій соціології

Вступ

Соціологи неодноразово зауважували різні вияви соціокультурних розмежувань у сучасній Україні. Зокрема, Є. Головаха та Н. Паніна вели мову про Помаранчеву революцію 2004–2005 років як демократичну за проявами, але культурну та етнічну за своєю ціннісно-нормативною суттю. Після цієї революції, трактованої як спроба соціальної консолідації суспільства на засадах українського традиціоналізму, увиразнилися процеси національної дивергенції та регіональної консолідації України за віссю Захід–Схід (Golovakha, Panina, 2009: р. 23). Найадекватнішим конструктом для аналізу національно-відцентрових та регіонально-доцентрових сил у цих процесах Головаха та Паніна вважали категорію історичної ідентичності, обґрунтованої в дослідженнях В. Середи. З цього погляду, соціальна консолідація людей у Західній Україні ґрунтувалася на їхній історичній пам'яті та відповідному почутті «виривання з-під гніту Росії», а у Східній Україні — на історичній пам'яті та відповідному відчутті «соціальних та культурних зв'язків із Росією».

Згодом О. Вишняк інтерпретував політичну та соціально-культурну диференціацію між регіонами України як результат глибших процесів, що кореняться в конкретно-історичному розвитку української нації у складі різних імперій та держав упродовж минулих століть. Він спостеріг поглиблення соціокультур-

Цитування: Резнік, Я. (2025). Феномен соціокультурного дисенсусу: теоретичні інтерпретації та емпіричні дослідження у світовій соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 149–179, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.04.149>.

них регіональних відмінностей в Україні з моменту проголошення її незалежності та до Революції Гідності 2013–2014 років (Vyshniak, 2015: p. 23). Йшлося не лише про відмінності сприйняття громадськістю інтеграції з Росією та геополітичного вибору України, а й про відмінність мовних практик та ставлень громадян до статусу російської мови.

Водночас І. Кононов та С. Хобта констатували наявність в Україні різних ціннісних платформ, пов'язаних з концепціями майбутнього держави та нації, що передбачали певне поєднання етнічної, культурної та громадянської солідарності. Зазначені ціннісні платформи мали неоднакову підтримку з боку людей у різних регіонах України (Кононов, Khobta, 2015: p. 190). Зокрема, на Донбасі домінував проторадянський («інтернаціоналістський») проект, значною мірою позбавлений національного підтексту, тоді як Галичина була національно-демократичною та проєвропейською. Ці відмінності пояснювалися дією таких чинників, як регіональні особливості історичного розвитку, демографічний склад населення, структура та особливості економіки.

Зрештою, О. Шульга зауважив розкол в українському суспільстві, до якого, на його думку, призвели постійний брак консенсусу та невпинні дискусії з низки важливих питань, серед яких — цивілізаційні цінності, зовнішня політика України, інтерпретація української історії та наслідків для країни певних історичних подій, офіційний статус української та російської мов, використання їх у повсякденному житті, в освіті, засобах масової інформації та державних установах (Shulga, 2015: pp. 231–232). Понад те, водночас констатувалася війна символів, що вже тривала в Україні 20 років, а події на Майдані кінця 2013–2014 років інтерпретувалися як кульмінація та стратегічно поворотний момент у цій війні. Наслідки цих подій убачали в насильстві, поляризації суспільства, поляризації еліт, системах цінностей та сенсів.

Зауважені розмежування в сучасній Україні за ознаками етносу, традицій, історичної пам'яті, мови, цивілізаційних та геополітичних уподобань, візії майбутнього країни та цінностей дослідники узагальнювали за допомоги понять дивергенції, розколу, війни символів, поляризації та відсутності консенсусу. На мій погляд, найвіддалішим з них є поняття консенсусу, обґрунтоване в соціології з часу її виокремлення як науки. Консенсус (лат. consensus — згода, однастайність; пов'яз. із лат. sensus — почуття, сенс, смисл, думка та ін.) — це взаємна згода індивідів, спільність їхніх почуттів, поглядів і думок. А відсутність консенсусу або його протилежність охоплює соціологічне поняття дисенсусу. Дисенсус — це незгода індивідів, розбіжність, неоднаковість та суперечливість їхніх почуттів, поглядів і думок з певних питань.

Попри загальновживаність поняття консенсусу, його антипод — поняття дисенсусу — поки не фігурує в науковому дискурсі українських соціологів. Тож пізнавальні можливості поняття дисенсусу в дослідженнях соціокультурних розмежувань в сучасній Україні наразі нереалізовані. Перший крок до спроби їх реалізації — огляд і узагальнення теоретичних інтерпретацій та методичних підходів в емпіричних дослідженнях соціокультурного дисенсусу у світовій соціології — становить мету моєї розвідки.

Теоретичні інтерпретації соціокультурного дисенсусу

У соціології можна спостерегти вжиток взаємно пов'язаних понять соціокультурного консенсусу і дисенсусу наприкінці 1950-х років. Але попервах у соціології увага дослідників була зосереджена на консенсусі. Зокрема, засновник соціологічної науки О. Конт розумів консенсус як узгодженість між частинами якогось соціального організму, злагоду та єднання членів певного суспільства. Після Конта феномен соціального консенсусу безпосередньо досліджував Е. Дюркгайм, а також представники Чиказької школи соціології Р. Парк, Е. Берджес та Л. Вірт. Зрештою, Т. Парсонс узагальнив та розвинув ці теоретичні ідеї попередників щодо консенсусу у своїй праці «Теорія соціальної дії» (1937). Він наголошував, що «суспільне існування великою мірою залежить від морального консенсусу його членів і що покаранням за його надто радикальний розпад є суспільний занепад» (Parsons, 1949: p. 395). Йшлося радше про довільний і спонтанний консенсус між індивідами, а не зумовлений та підтримуваний зовнішнім примусом. Через такий спонтанний моральний консенсус досягається невимущена соціальна інтеграція суспільства, коли його члени відносно вільно пристосовуються один до одного. Згодом у колективній праці «До загальної теорії дії» (1951) Парсонс та його співавтори розширили трактування морального консенсусу. Вони вели мову про консенсуси щодо цінностей, ідей та експресивних символів культури, котрі є дуже важливими детермінантами стабільності суспільства як певного роду самодостатньої соціальної системи взаємодій множини індивідів та груп (Parsons, Shils, Allport et al., 1962: p. 24). Йшлося про загальний моральний консенсус щодо прав і обов'язків членів суспільства, а також про ціннісний консенсус в ньому, що почасти забезпечує стандарти та встановлює межі, які регулюють розподіл влади, соціального престижу, можливостей і винагород. Ці різновиди соціокультурного консенсусу вважалися одним із важливих чинників впорядкованості взаємодій індивідів та їхніх груп у будь-якій соціальній системі.

Р. Дарендорф у праці «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1957) оскаржив думки Парсонса та його послідовників про неабияку визначальну силу соціокультурного консенсусу в забезпеченні соціального порядку суспільства. Він редукував зміст розв'язань перманентної проблеми соціального впорядкування в Парсонсовій структурно-функціональній теорії інтеграції суспільства та власній соціально-конфліктній теорії примусу до двох низок основних припущень (див. табл. 1).

Наголоси на соціальній стабільності, інтеграції, функційній координації та ціннісному консенсусі суспільства приписують усім структурно-функціональним теоріям в соціології. Натомість наголоси на соціальній мінливості, дисенсусі та конфлікті, дисфункційності та дезінтеграції, примусі та пануванні пов'язують із соціологічними теоріями конфлікту. Примітним тут є вжиток терміна «дисенсус» для позначення стану відсутності консенсусу, тобто його антиподу.

Таблиця 1

Основні припущення* структурно-функційного та соціально-конфліктного теоретичних розв’язань проблеми соціального порядку

Припущення	Інтеграційна теорія суспільства (Т. Парсонс)	Теорія примусу в суспільстві (Р. Дарендорф)
(1)	«Кожне суспільство є відносно стійкою, стабільною структурою елементів».	«Кожне суспільство в кожній точці зазнає процесів змін; соціальні зміни повсюдні».
(2)	«Кожне суспільство є добре інтегрованою структурою елементів».	«Кожне суспільство в кожній точці демонструє дисенсус ** та конфлікт; соціальний конфлікт є повсюдним».
(3)	«Кожен елемент у суспільстві виконує певну функцію, тобто робить внесок у підтримання його як системи».	«Кожен елемент суспільства робить свій внесок у його дезінтеграцію та зміни».
(4)	«Кожна функційно дійова соціальна структура базується на консенсусі ** цінностей серед її членів».	«Кожне суспільство ґрунтоване на примусі одних його членів з боку інших».

Джерело: Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society* (pp. 161–162). Stanford, CA: Stanford University Press.

*За застереженням Дарендорфа, таке редукування двох теоретичних підходів неминуче передбачає певний ступінь спрощення (oversimplification), а також деякого перебільшення (overstatement) їхнього змісту. Тож ідеться лишень про два набори послідовних загальнотеоретичних припущень для цілей наукового аналізу, які дають змогу зрозуміти чимало конкретних проблем соціальної реальності.

**Виділення ключових термінів жирним шрифтом моє. — Я.Р.

Інтеграційна або структурно-функціональна теорія суспільства, як вважає Дарендорф, не надає можливостей досягнути всі проблеми соціальної реальності. За його спостереженнями, непозбутніми універсальними ознаками суспільства є примус і конфлікти на всіх рівнях його структури, які призводять до нестабільності та дезінтеграції. Супутнім цим процесам є переважання в суспільства не консенсусу, а радше дисенсусу. Тож кращою в поясненні їх видається соціально-конфліктна теорія примусу в суспільстві. Але застосовними, корисними та необхідними для соціологічного аналізу, з Дарендорфового погляду, є сукупно інтеграційна теорія та теорія примусу, які доповнюють одна одну. Адже для розуміння суспільства необхідне досягнення діалектики цінностей та інтересів, консенсусу та дисенсусу, добровільної кооперації та примусу, свободи та обмеження, інтеграції та конфлікту, сталості та мінливості.

Отже, Дарендорф розвінчав концептуальну модель суспільства у теорії структурного функціоналізму, в якій наголошують соціальну інтеграцію, загальний консенсус індивідів, дисфункційність соціальних конфліктів і докорінних змін цінностей та інститутів. Натомість він запропонував соціально-конфліктну концептуальну модель суспільства з наголосами на соціальній нерівності, пануванні, примусі, структурно породжених конфліктах та ціннісному дисенсусі. З цього погляду, «конфлікт завжди передбачає певний різновид

дисенсусу та незгоди щодо цінностей» (Dahrendorf, 1958: p. 120). Утім, існування в будь-якому суспільстві соціокультурного дисенсусу визнавали й окремі теоретики критикованого структурного функціоналізму.

Наприклад, Е. Шилз вважав, що в усіх суспільствах неминучий негативізм у творчості інтелектуалів спонукав їх до принаймні часткової відмови від панівної системи культурних цінностей. Частина інтелектуалів відмовляється від успадкованих і домінувальних цінностей тих інтелектуалів, які кооптовані у чинні соціальні інститути. Отже, важливою частиною культурної спадщини будь-якого суспільства є внутрішньо-інтелектуальний дисенсус, що керує тенденціями соціального відчуження в ньому. Через це навіть у суспільствах з інтелектуальним консерватизмом «існувала велика різноманітність форм консенсусу та дисенсусу у відносинах між інтелектуалами та правлячими силами суспільства» (Shils, 1958: p. 22). Звідси предметом порівняльних досліджень бачилося вивчення інституційних і культурних чинників різних патернів консенсусу та дисенсусу в суспільстві, передумов їхніх генези та регресу.

Невдовзі Шилз присвячує макросоціологічній проблемі консенсусу та дисенсусу в суспільстві окрему ґрунтовну розвідку (Shils, 1961a). Водночас цю проблему значною мірою проаналізовано у його праці, де розкривається ідея центру та периферії суспільства (Shils, 1961b). Увага автора тут зміщена здебільшого на консенсус у сучасному суспільстві. Він виокремлює в ньому центральну інституційну систему (національна економіка, політична демократія, урбанізм, освіта та ін. інститути), сперту на центральну систему цінностей. Міра прихильності громадян до центральної системи цінностей та визнання громадянами нормативних порядків центральної інституційної системи відбиває мінливий ступінь загального соціального консенсусу. Навіть під час великих криз у сучасному суспільстві зберігається достатній ступінь соціального консенсусу, який, утім, не є суцільним, сталим і незворотним. Консенсус має свої межі в сучасному суспільстві, бо не може охопити його громадян цілковито та з однаковою інтенсивністю через їхню соціальну нерівність, належність до різних субкультур і поколінь, конфесійний поділ, професійну спеціалізацію та інші розмежування. Через це в сучасному суспільстві може водночас зберігатися й чималий дисенсус щодо центральних систем його цінностей та інститутів.

Згодом В. Оберт трактував соціокультурний дисенсус та конкурувальні інтереси як дві категорії джерел соціального конфлікту. Відповідними цим джерелам було визначено два види конфлікту — конфлікт цінностей та переконань і конфлікт інтересів. В дійсності ці різновиди можуть проявлятися окремо або поєднуватися.

Конфлікт інтересів вважали уґрунтованим на протиставленні їх та зіткненні в ситуації дефіциту цінних ресурсів, за які конкурують сторони конфлікту. Цей різновид конфлікту передбачає певний консенсус конфліктних сторін, принаймні щодо цінності дефіцитних ресурсів, яких вони водночас спільно прагнуть. Такий обмежений консенсус самою своєю наявністю не лишень уможливорює конфлікт інтересів, а й також зближує сторони конфлікту, бо виявляє певну схожість або спільність їхніх потреб та прагнень. І якщо протиставлені

інтереси конфліктних сторін не є діаметрально протилежними, вони можуть піти на компроміси стосовно своїх власних справжніх уподобань, щоби мінімізувати ймовірність максимальних втрат з обох боків внаслідок конфлікту.

Порівняно з конфліктом інтересів, конфлікт цінностей бачився значно глибшим та більш фундаментальним, бо сторони конфлікту в ньому не цінують однаково одні й ті самі дефіцитні об'єкти. Конфлікт цінностей базується на дисенсусі конфліктних сторін із приводу нормативного статусу якогось об'єкта, тобто становить незгоду їх щодо цінності цього об'єкта, а також стосовно якихось фактів про нього, що часто спричиняється до відвертої взаємної агресії (Aubert, 1963: р. 29). Історичними прикладами конфлікту цінностей є релігійні та ідеологічні війни, в яких протиборні сторони могли навіть заперечувати належність своїх антагоністів до людського роду.

Сам по собі дисенсус цінностей як такий Оберт вважав значно менш імовірною передумовою соціального конфлікту, ніж зіткнення конкурувальних інтересів. Адже дисенсус зазвичай відбиває незгоди між індивідами, які належать до відчужених та розмежованих ціннісних середовищ й воліють якомога рідше зустрічатися один з одним. Тобто глибокий ціннісний дисенсус не так зводить разом, як роз'єднує цих потенційних антагоністів, тримає їх нарізно, на соціальній дистанції й тим самим робить конфлікти між ними менш вірогідними. Але внаслідок дії інших факторів, наприклад, загальнонаціональної та глобальної комунікації, відбуваються зіткнення ціннісних антагоністів, які вкрай гостро сприймають величезні культурні розбіжності та умови дисенсусу.

Наслідками ціннісного дисенсусу і пов'язаної із ним конфліктності визнають: 1) ситуацію, коли супротивники не мають інших інтересів для захисту, крім того, щоб зберегти незайманими основи своєї власної системи цінностей і переконань; 2) ворожість, агресію та фрустрацію супротивників, якщо вони спілкуються, будучи членами однієї ширшої спільноти або зустрічаючись з якоїсь іншої причини; 3) фактичну неможливість захистити власні цінності чи переконання, не атакуючи чи не ставлячи під сумнів цінності чи переконання інших людей з відмінними поглядами (Aubert, 1963: pp. 31–32).

Конфлікт, ґрунтований на ціннісному дисенсусі супротивників, часто загострювався внаслідок додавання конкуренції їхнім протистійним інтересам. Це стосується, наприклад, дисенсусу щодо цінностей релігій, що свого часу мало наслідками хрестові походи на Близькому Сході та релігійні війни в Європі. Спільноти із твердими релігійними переконаннями затято бажали прищепити їх й іншим індивідам. Потенційні неофіти становили дефіцитний ресурс, з приводу якого виникало гостре протистояння та зіткнення інтересів конкурувальних релігійних спільнот. Тож у цьому випадку релігійний дисенсус поєднувався із конкуренцією взаємовиключних інтересів протистійних конфесій.

Подібними за еволюцією та складністю є соціальні конфлікти в сучасних країнах між етнічними, мовними та конфесійними спільнотами. Між ними передусім може існувати дисенсус етнічних, мовних та конфесійних цінностей, переконань та вподобань. Але неминуче з'явиться і протиставлення та зіткнення політичних інтересів цих етнічних, мовних та конфесійних спільнот. Вони змагатимуться за дефіцитні політичні ресурси — владу й повноваження

державних органів, щоб отримати вигідніші умови для власного існування, самозбереження, чисельного приростання та соціально-статусного вивіщення.

Окрім поєднання початкового ціннісного дисенсусу з конкуренцією інтересів сторін конфлікту можливе також перетворення первісної протилежності та конфлікту їхніх інтересів на дисенсус їхніх переконань та цінностей. Як зауважує Оберт, перехід від суто конфлікту інтересів до конфлікту цінностей та переконань накладає на поведінку конфліктуювальних сторін певні обмеження: зіткнення їхніх інтересів починає позиціюватися як незгода щодо певних фактів минулого, якими вони вже не можуть нехтувати. Часто протиставлені інтереси сторін конфлікту викликають подальший дисенсус щодо їхніх цінностей або фактів їхнього минулого внаслідок гострого перебігу конфлікту та ворожнечі. Поява дисенсусу загострює взаємне розчарування та ворожнечу між конфліктуювальними сторонами, і конфлікт може стати затягим та нерозв'язним на підставі компромісу.

З погляду Оберта, розв'язанню конфліктів цінностей шляхом компромісу та взаємного примирення сторін конфлікту можуть перешкоджати різні психологічні чинники. Йдеться не лишень про ворожість і затятість протиборчих сторін, а й передусім про сприйняття ними природи таких компромісів на рівні цінностей та емпіричної істини щодо фактів як несправедливих: поступатися антагоністам своїми цінностями або правдою видається немислимим, необговорюваним і неможливим. Внаслідок ціннісного дисенсусу сторін конфлікту їхні взаємні поступки тою чи тою колективною цінністю чи певним фактом минулого своєї спільноти є важко вимірюваними та порівнюваними, і це заважає визнанню їхньої еквівалентності та справедливості.

У пізнішій Шилзовій розвідці теж йдеться про те, що «ендемичний дисенсус співіснує із суспільним консенсусом», і «джерел цього дисенсусу є чимало» (Shils, 1965: p. 210). Зокрема, почуття соціальної спорідненості різних верств еліти, породжене їхнім спільним привілейованим становищем в суспільстві, може стати передумовою досягнення певного консенсусу між ними. Але цей внутрішньо-елітарний консенсус ніколи не буває повним. Всупереч прагненням елітних верств досягти консенсусу та підтримувати одне одного, внаслідок відмінностей в інтенсивності їхнього залучення в соціальний порядок, між ними може виникати внутрішньо-елітарний дисенсус. Водночас дисенсус між елітою та рештою суспільства виникає та існує внаслідок нерівного розподілу соціальної гідності та інших цінних і дефіцитних ресурсів. Зрештою, Шилз пояснює і джерела соціокультурного дисенсусу:

«...Існують численні інтерпретації трансцендентних порядків, що впливають з різних культурних традицій і різних комплексів досвіду. Існують також розбіжні “інтереси” у вужьому сенсі цього слова — бажання володіти дефіцитними речами, якими володіють або можуть володіти інші... Це породжує дисенсус у думках і конфлікти між тими, хто дотримується розбіжних інтерпретацій» (Shils, 1965: p. 210).

Відмінність культурного та досвідного бекграунду, ґрунтованих на цьому відмінних принципах сприйняття і тлумачення соціальної ідеальності та реаль-

ності, нагальних бажань, потреб та інтересів різних спільнот неминуче призводить до соціокультурного дисенсусу між ними. Особливо це стосується різних примордіальних колективів у суспільстві — родинних і локальних територіальних груп та етнічних агрегацій. Міжетнічний дисенсус в сучасних суспільствах особливо часто є ознакою загроз їхній цілісності. Адже соціокультурний дисенсус на рівні масової свідомості може бути передумовою соціального конфлікту на рівні колективної поведінки індивідів.

У середині 1980-х років В. Волес оприлюднив свою розвідку, в якій уточнив ідейні витоки, заново узагальнив та увиразнив зміст поняття соціокультурного дисенсусу в загальнотеоретичному контексті соціології. При цьому він послуговувався поняттями соціальної структури та культурної структури, яким приписував головну описову та пояснювальну роль у соціологічному аналізі (Wallace, 1986). У найзагальнішому вигляді Волес визначив соціальну структуру як будь-яку просторову та/або часову регулярність фізичної поведінки між людськими організмами. Так само культурну структуру було в нього визначено як будь-яку просторову та/або часову регулярність психічної поведінки між людськими організмами. Найвдаліші пояснювальні різновиди та емпіричні референти понять соціальної структури та культурної структури було зауважено в межах соціологічних теорій структурного функціоналізму, соціального обміну та соціального конфлікту (табл. 2).

Таблиця 2

**Найвдаліші пояснювальні різновиди та емпіричні референти
понять соціальної структури та культурної структури за В. Волесом**

Теорії	Структурний функціоналізм	Соціальний обмін	Соціальний конфлікт
Теоретики	О. Конт, Е. Дюркгайм, Т. Парсонс, Р. Мертон, Е. Шилз	Дж. Гоманс, П. Блау	К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Мангайм, Р. Дарендорф
Змінні соціальної структури	Зв'язки частина–ціле та частина–частина	Обмін	Конфлікт
Змінні культурної структури	Консенсус	Комплементарність	Дисенсус

Ідеться про функційну, обмінну та конфліктну соціальні структури, а також про культурні структури консенсусу, комплементарності та дисенсусу, тобто головні соціально-структурні та культурно-структурні пояснювальні змінні в соціологічному аналізі.

На засадах функціоналізму постійність будь-якого соціально-структурного або культурно-структурного феномену пояснюється його функцією чи наслідком для певної соціальної структури, яка через зворотний зв'язок сприяє підтриманню або відтворенню цього феномену. Тобто йдеться про прямі та зворотні причинні зв'язки між соціальним цілим та його частиною, а також між окремими частинами цього соціального цілого, завдяки яким це ціле та його частини взаємно підтримуються, існують та відтворюються. Культурно-струк-

турними виявами таких зв'язків є спільність думок та вірувань, солідарність та консенсус.

Причинні, зокрема зворотні, зв'язки між різними проявами поведінки взаємодійових агентів беруть до уваги й у разі пояснення будь-якого соціально-структурного або культурно-структурного феномену згідно з теоріями соціального обміну. Йдеться про обмін позитивними й негативними стимулами («винагородами» та «покараннями») у вигляді певної соціальної поведінки на засадах еквівалентності та з огляду на зацікавленість. Еквівалентний обмін є передумовою генези соціальних і культурних структур взаємодій та усталення їх. Йдеться про появу норм, статусів та капіталів, а також почуттів реципрокності (взаємності) та комплементарності (взаємодоповнюваності).

Конфліктні пояснення роблять наголос на конфлікті, насиллі, примусі та владі як головних чинниках генези, існування та зникнення будь-якого соціально-структурного або культурно-структурного феномену. Зокрема, культурно-структурними передумовами, тлом та наслідками соціального конфлікту вважають почуття відчуження та ворожості, усвідомлення ціннісного дисенсусу та антагонізму інтересів.

Волесова інтерпретація дисенсусу як різновиду психічно-поведінкової культурної структури, рефлексійної щодо фізично-поведінкової конфліктної соціальної структури, може стати теоретичним підґрунтям емпіричного аналізу. Вдалою видається локалізація дисенсусу в концептуальному вимірі «консенсус — комплементарність — дисенсус» («одностайність — взаємодоповнюваність — суперечливість»). Ця своєрідна «шкала» може допомогти в ідентифікації та класифікації почуттів, думок, намірів та інтересів індивідів в емпіричному дослідженні, стати концептуальною основою для розроблення відповідного методичного інструментарію. А виявлені концептуальні зв'язки між усіма головними соціально-структурними та культурно-структурними змінними (табл. 2) допоможуть в інтерпретації отриманих емпіричних даних такого дослідження.

Соціологічне поняття дисенсусу з часу його обґрунтування одразу стало аналітичним знаряддям у дослідженнях різних нагальних соціальних проблем. Зокрема, досліджували нормативний дисенсус щодо інститутів сім'ї, освіти, релігії, науки, медицини, масової комунікації та дозвілля, громад та соціальних меншин (Dynes, Clarke, Dinitz, Ishino, 1964). В інших дослідженнях, спертих на поняття дисенсусу, серед досліджуваних соціальних феноменів фігурували боротьба за рівність, статусні домагання, економічна конкуренція, алкоголізм, наркотична залежність, злочинність і насильство тощо (Bryant, 1971). Пізніше предметне поле таких досліджень поширювалося й на інші соціальні проблеми: дисенсус у світовій політиці щодо глобалізації статусу жінок (Berkovitch, Bradley, 1999); дисенсус корпоративних культур за умов культурних трансформацій (Imbert, 2006); дисенсус у європейських суспільствах щодо біженців у Європі (Trimikliniotis, 2019) тощо.

Дослідження тенденцій мінливості політико-ідеологічного дисенсусу та консенсусу щодо державної економічної політики у США в 1961–1998 роках змістовно спиралося на консервативні та ліберальні теорії (Grafton, Permaloff,

2001). Згідно з цими теоріями, лібералізм віддає перевагу цінності рівності над цінністю порядку, а консерватизм — цінності порядку над цінністю свободи. З таких ціннісних уподобань випливало, що ліберали підтримують уряд у його відносно енергійному прагненні до рівності, а консерватори підтримують послаблення державної політики щодо досягання рівності, бо зазвичай сприймають нерівність як доконаний факт життя. У підсумку К. Графтон та Е. Пермалоф (Grafton, Permaloff, 2001: pp. 415–422) передусім емпірично спостерегли вияви традиційного початкового дисенсусу між лібералами та консерваторами з приводу державної політики стосовно захисту природного довкілля, прав працівників, мінімальної заробітної плати та охорони здоров'я. Патерни дисенсусу виявилися у значних розбіжностях думок, коли ліберали майже завжди виступали за сильнішу федеральну владу та більш централізовану бюрократію й мали менше впевненості у слушності ринкового регулювання економіки, ніж консерватори. Водночас були спостережені й певні вияви ліберально-консервативного консенсусу та зближення позицій прихильників лібералізму та консерватизму в умовах криз ринкової економіки.

Згодом І. Даун та К.Дж. Вілсон аналізували вияви зростання «євроскептицизму» як суспільної незгоди та несхвалення щодо Європейського Союзу (ЄС) серед його громадян, застосовуючи поняття консенсусу та дисенсусу. Вони зауважили тенденції переходу від «дозвільного консенсусу» (permissive consensus) до «обмежувального дисенсусу» (constraining dissensus) щодо політичного проекту європейської інтеграції (Down, Wilson, 2008). Зменшення консенсусу та зростання дисенсусу щодо ЄС трактувалося як зниження конгруентності відповідних індивідуальних атитюдів європейських громадян, тобто збільшення дисперсії цих атитюдів, а також вирівнювання або навіть поляризації розподілу думок. У цих тенденціях вбачалися передумови загострення політичної конкуренції та внутрішньополітичного розколу в межах європейської спільноти. Йшлося про створення електоральних стимулів для політичних партій в ЄС, що посідали крайні ідеологічні позиції щодо його існування та розвитку. Водночас у дисперсії громадських атитюдів щодо ЄС бачилися ризики й для центристських європейських політичних партій, які в умовах публічного дисенсусу могли зіткнутися з внутрішніми розбіжностями та незгодою з приводу різних актуальних питань.

За допомоги понять консенсусу та дисенсусу А. Робертс дослідив світоглядні, теоретичні та методологічні розмежування серед науковців-компаративістів щодо цілей, методів та результатів наукової дисципліни порівняльної політики (comparative politics). Емпіричною базою цього дослідження слугували дані експертного опитування професорів порівняльної політики з університетів США та аналіз результатів низки порівняльно-політичних досліджень в межах цієї наукової дисципліни (Roberts, 2020). Попри заздалегідне очікування виявів академічного дисенсусу між старшими та молодшими поколіннями політичних компаративістів з огляду на різницю в їхньому вишколі, були натомість спостережені прояви дисенсусу між цими науковцями чоловічої та жіночої статі, пов'язані з їхніми гендерними упередженнями.

У результаті цих та інших досліджень накопичився чималий досвід вимірювання дисенсусу в емпіричних соціологічних дослідженнях, вартий уваги та врахування.

Операціоналізація та ідентифікація консенсусу / дисенсусу

У соціології соціокультурний дисенсус зазвичай досліджували та вимірювали як антипод соціокультурного консенсусу. Інтерес дослідників здебільшого становив власне консенсус як вияв інтегрованості та згуртованості суспільств та спільнот. Тож у соціологічній періодиці описано вимірювальні моделі, в яких соціокультурний консенсус та дисенсус постають як протилежні полюси єдиного континууму вимірювання.

Зокрема, В.Г. Рансимен навів гіпотетичні приклади ідентифікації політичного консенсусу та дисенсусу в суспільстві, де є поділ на найманих працівників фізичної та нефізичної праці та партійна система, в якій змагаються ліві та праві партії. Альтернативні ситуації максимального політичного консенсусу на гіпотетичних виборах в такому суспільстві будуть спостерігатися, коли наймані працівники фізичної та нефізичної праці цілком та однаково проголосують суто за: а) ліві партії; б) праві партії (Runciman, 1962: р. 152). Натомість ситуація максимального політичного дисенсусу буде спостерігатися, коли наймані працівники фізичної праці цілком та однаково проголосують суто за ліві партії, а наймані працівники нефізичної праці — суто за праві. Природно, тут ідеться про теоретично можливі граничні стани політичного консенсусу / дисенсусу, між якими можуть спостерігатися різні проміжні ступені вияву цих феноменів.

Т.Дж. Шеф запропонував розлоге концептуальне та операціональне визначення ступеня консенсусу та дисенсусу на теоретичних засадах символічного інтеракціонізму. Згідно з цими теоретичними засадами, ступінь консенсусу / дисенсусу в певній групі пов'язувався зі ступенем координації та коорієнтації (co-orientation) між членами цієї групи, ґрунтованими на їхньому сталому спілкуванні (Scheff, 1967). Зокрема, *цілковитий консенсус* щодо певного питання формально вважався можливим у групі, коли між її членами існує нескінченна низка взаємних порозумінь (reciprocating understandings) щодо цього питання (на кшталт, «я знаю, що ти знаєш, що я знаю, і так далі»). Природно, в реальному дослідженні вкрай важко (якщо взагалі можливо) спостерегти та зафіксувати вияви такого повного консенсусу. Зазвичай дослідникам доводиться задовольнятися спостереженням в реальних ситуаціях радше різних ступенів *часткового консенсусу*, залежного від досягнутого рівня коорієнтації в групі, що є об'єктом дослідження.

Для операціоналізації у такий спосіб визначеного консенсусу Т.Дж. Шеф спирався на характеристики профілю взаємності в подружжі, що їх визначили Р. Лейнг, Г. Філіпсон та А.Р. Лі. Ці дослідники виокремили три рівні взаємності в подружніх парах:

1) згода / незгода (agreement / disagreement): члени подружжя, опитані окремо, дають відповідно однакову / неоднакову відповідь на певне запитання;

2) розуміння / нерозуміння (understanding / misunderstanding): члени подружжя, опитані окремо, відповідно правильно / неправильно передбачають відповідь свого партнера на те саме запитання;

3) усвідомлення / нездатність усвідомити (realization / failure to realize): члени подружжя, опитані окремо, відповідно правильно / неправильно передбачають здогад свого партнера про власну відповідь на те саме запитання (Laing, Phillipson, Lee, 1966).

Шеф вважав цей 3-рівневий профіль взаємності основою операціоналізації трьох вимірів консенсусу на рівні групи будь-якого розміру за умови, що опитувані оцінюють думку не окремих людей, а всієї цієї групи загалом¹. При цьому певна думка вважається груповою, коли рівень згоди з нею варіює між (та включно з) простою більшістю, з одного боку, і повною одностайністю членів групи — з іншого. На підставі крос-табуляції вимірів згоди / незгоди із певною думкою та розуміння / нерозуміння наявності цієї згоди / незгоди Шеф виокремив чотири ступені консенсусу / дисенсусу (табл. 3).

Таблиця 3

Двовимірна операціоналізація консенсусу / дисенсусу
за Т.Дж. Шефом (1967)*

Більшість	Більшість	
	Розуміє	Неправильно розуміє
Згодна (із твердженням X)	Монолітний консенсус (1 ступінь) Згода. Розуміння.	Плюралістичне незнання Згода. Нерозуміння.
Не погоджується (із твердженням X)	Дисенсус (1 ступінь) Незгода. Розуміння.	Хибний консенсус Незгода. Нерозуміння.

Джерело: Scheff, T.J. (1967). Toward a Sociological Model of Consensus. *American Sociological Review*, 32(1), 38.

*Таблицю дещо видозмінено й доповнено: зокрема, у комірках замість абревіатур (скорочень до першої літери) наведено повні назви вимірів консенсусу/дисенсусу.

Монолітний консенсус ідентифікується, коли більшість погоджується із певною думкою та розуміє, що з приводу неї наявна ця згода. *Плюралістичне незнання (ignorance)* зауважується, якщо більшість погоджується із певною думкою, але водночас вважає, що з приводу неї існує незгода. *Дисенсус* констатується, якщо більшість не погоджується із певною думкою та розуміє факт цієї дійсної незгоди з нею. Як *хибний (false) консенсус* визначається ситуація, за якої більшість не погоджується із певною думкою і водночас хибно вважає, що погоджується з нею.

¹ Фіксування ступеня консенсусу/дисенсусу Шеф гадав можливим під час опитувань на підставі запитань до респондентів на кшталт: «Як, на думку пересічної людини, відповіла б пересічна людина?»; «А тепер уявіть, що Ви пересічна людина в цій спільноті. Як би вона відповіла на це запитання? Як би вона подумала, що Ви відповіли на нього?» (Scheff, 1967: р. 39). З використанням таких емпіричних індикаторів пов'язувалися сподівання на полегшення збирання складної та заплутаної емпіричної інформації.

До крос-табуляції вимірів згоди / незгоди із певною думкою та розуміння / нерозуміння наявності цієї згоди / незгоди Шеф впровадив вимір усвідомлення / нездатності усвідомити розуміння / нерозуміння наявності згоди / незгоди із певним твердженням. У підсумку він ускладнив власну концептуалізацію та операціоналізацію виокремленням восьми ступенів консенсусу / дисенсусу (табл. 4).

Таблиця 4

Тривимірна операціоналізація консенсусу / дисенсусу
за Т.Дж. Шефом (1967)*

Більшість	Усвідомлення більшістю		Нездатність усвідомити	
	Розуміє	Неправильно розуміє	Розуміє	Неправильно розуміє
Згодна (із твердженням X)	Монолітний консенсус (2 ступінь) Усвідомлення. Розуміння. Згода.	Усвідомлене плюралістичне незнання Усвідомлення. Нерозуміння. Згода.	Монолітний консенсус (1 ступінь) Неусвідомленість. Розуміння. Згода.	Плюралістичне незнання Неусвідомленість. Нерозуміння. Згода.
Не погоджується (із твердженням X)	Дисенсус (2 ступінь) Усвідомлення. Розуміння. Незгода.	Усвідомлений хибний консенсус Усвідомлення. Нерозуміння. Незгода.	Дисенсус (1 ступінь) Неусвідомленість. Розуміння. Незгода.	Хибний консенсус Неусвідомленість. Нерозуміння. Незгода.

Джерело: Scheff, T.J. (1967). Toward a Sociological Model of Consensus. *American Sociological Review*, 32(1), 39.

*Таблицю дещо видозмінено й доповнено: зокрема, у комірках замість аббревіатур (скорочень до першої літери) наведено повні назви вимірів консенсусу/дисенсусу.

У підсумку було отримано типологію можливих консенсусних, дисенсусних та не-консенсусних (таких, як хибний консенсус і плюралістичне невігластво) структур. Вищі рівні консенсусу / дисенсусу — *монолітний консенсус 2 ступеня та дисенсус 2 ступеня* — вважаються суто формальними полюсами вимірювального континууму. Адже в реальності не існує ні цілковитого консенсусу, ні цілковитого дисенсусу як суцільної відсутності консенсусу. Очікувано спостережуваними у групах є радше різні ступені часткового консенсусу і дисенсусу, ґрунтованого на асиметричному профілі одностороннього розуміння та усвідомлення, а також неконсенсусні структури на кшталт *хибного консенсусу і плюралістичного незнання*.

Шеф визнав труднощі в концептуальному уявленні виокремлених типів часткового консенсусу на кшталт *усвідомленого хибного консенсусу*, специфікованого як усвідомлення більшістю групи свого нерозуміння факту власної незгоди із певною думкою. Він також зауважив складність унаочнення виокремленого *усвідомленого плюралістичного незнання*, специфікованого як стан взаємності в межах групи, коли її більшість усвідомлює своє нерозуміння щодо

власної згоди із певною думкою. Важкою видається й ідентифікація емпіричних випадків *монолітного консенсусу 1 ступеня*, специфікованого як ситуація, коли більшість погоджується із певною думкою, розуміє факт наявності цієї згоди, але не усвідомлює, що її розуміють інші, які знають про наявність зазначеної згоди. Це ж стосується й *дисенсусу 1 ступеня*, специфікованого як ситуація, коли більшість не погоджується із певною думкою, розуміє, що згоди в цьому випадку немає, але не усвідомлює, що її розуміють інші, які знають про відсутність зазначеної згоди.

Формальне моделювання характеристик консенсусу / дисенсусу

П.Г. Россі та Р.Е. Берк концептуалізували моделі вимірювання консенсусу / дисенсусу щодо соціальних норм, застосовні й щодо різних інших предметів групових інтересів. З їхнього погляду, виміряти консенсус щодо якогось предмета означає кількісно оцінити ступінь, до якого члени деякої соціальної групи підтримують певну думку чи набір думок стосовно зазначеного предмета й, отже, непрямо погоджуються одне з одним з цього приводу. Передумовою такого вимірювання є необхідність дати відповіді на два ключові запитання: «Наскільки велику частку згоди з деяким твердженням слід розглядати як таку, що конститує консенсус? Оскільки “помилку” (“error”) та незгоду можна легко сплутати, як розрізнити “помилку” та структуру у фактичних наборах даних?» (Rossi, Berk, 1985: p. 333). Для пошуку відповідей на ці запитання дослідники сперлися на приклад моделювання консенсусу / дисенсусу щодо певного «нормативного домену» в суспільстві — набору норм, що стосуються якогось одного однорідного ареалу регульованої ними соціальної поведінки (наприклад, норм, які визначають злочин крадіжки). Вони припускали, що кожному такому «нормативному домену» відповідає безліч «застосувань» (“applications”) його норм, кожне з яких формується виходячи з певної конкретної ситуації, в якій вони можуть бути чинними для регулювання поведінки. Тому будь-яке емпіричне дослідження зазвичай має справу з певною «вибіркою» таких застосувань норм, більш-менш репрезентативною для досліджуваного «нормативного домену» суспільства. Соціологи сподіваються спостерегти певні ступені консенсусу / дисенсусу в суспільстві щодо норм якогось досліджуваного «нормативного домену» загалом та щодо інтенсивності їх застосування до конкретних випадків поведінки зокрема. З огляду на ці припущення, Россі та Берк специфікували гіпотетичний приклад набору емпіричних даних, що є результатом дослідження деякого нормативного домену A із m застосуваннями його норм, щодо яких n респондентів визначаються із власною думкою, коли відповідають на запитання дослідників (табл. 5).

Тобто A_m -те застосування норми зумовлює вибір думки кожним i -тим респондентом як його відповідь J_{mi} на питання дослідників. Клітинки матриці розмірності m на n містять інформацію про думки n респондентів щодо m застосувань норм нормативного домену. Середні кожного рядка є середніми значеннями відповідей респондента, представленого в цьому рядку. Водночас

середні кожного стовпця є середніми значеннями відповідей респондентів на запитання дослідників щодо кожного із застосувань норм.

Таблиця 5

Схематичне подання набору даних із кількома вимірюваннями, що стосуються нормативного домену

A_m ЗАСТОСУВАННЯ (ПИТАННЯ)							
Об'єкти	a	b	c	d		m	Середня
1	J_{1a}	J_{1b}	J_{1c}	J_{1d}		J_{1m}	$\bar{J}_1$
2	J_{2a}	J_{2b}	J_{2c}	J_{2d}		J_{2m}	$\bar{J}_2$
3	J_{3a}	J_{3b}	J_{3c}	J_{3d}		J_{3m}	$\bar{J}_3$
4	J_{4a}	J_{4b}	J_{4c}	J_{4d}		J_{4m}	$\bar{J}_4$
:	..	..	..	..		..	..
:	..	..	..	..		..	..
:	..	..	..	..		..	..
:	..	..	..	..		..	..
n	J_{na}	J_{nb}	J_{nc}	J_{nd}		J_{nm}	$\bar{J}_n$
Середня	$\bar{J}_a$	$\bar{J}_b$	$\bar{J}_c$	$\bar{J}_d$		$\bar{J}_m$	$\bar{J}$

Джерело: Rossi, P.H., Berk, R.A. (1985). Varieties of Normative Consensus. *American Sociological Review*, 50(3), 335.

Вибір респондентом відповіді на питання дослідників Россі та Берк змодельовали за допомоги рівняння регресії із двома видами умов збурення:

$$J_{im} = M_0 + a_i S_i + b_m A_m + e_i + e_{im},$$

де: J_{im} — це реакція вибору відповіді респондентом S_i на запитання про A_m -те застосування норми; M_0 — це значення константи¹ для всіх J_{im} ; a_i — коефіцієнт, специфічний для респондента i ; S_i — фіктивна дихотомічна змінна, якою представлений кожен респондент i ; b_m — коефіцієнт, пов'язаний з кожним застосуванням m ; A_m — фіктивна дихотомічна змінна, якою представлене кожне застосування m ; e_i — член збурення, пов'язаний з кожним респондентом i ; e_{im} — член збурення, пов'язаний з кожним застосуванням m та кожним респондентом i .

З огляду на наведене рівняння, Россі та Берк специфікували низку різних гіпотетичних моделей консенсусу / дисенсусу для (табл. 6).

¹ Константа (або точка перетину з віссю Y) у рівнянні регресії репрезентує очікуване значення залежної змінної, коли всі незалежні змінні дорівнюють нулю. Тобто це точка, де лінія регресії перетинає вісь Y під час побудови графіка зв'язку між змінними.

Таблиця 6

Евристичні моделі для наборів емпіричних даних про думки стосовно нормативного домену та застосувань його норм*

МОДЕЛЬ ТА ОПИС	Умови врахування для				Наслідок
	a_i	b_m	e_i	e_{im}	
А: НЕРЕАЛІСТИЧНІ МОДЕЛІ					
I: Абсолютний консенсус та однастайність	0	0	0	0	$J_{im} = M_0 = \bar{J}$
II: Абсолютний консенсус та однастайність з помилкою	0	0	$\neq 0$	$\neq 0$	$E(J_{im}) = M_0 = \bar{J};$ $J_{im} = J_m + e_i + e_{im}$
III: Абсолютний консенсус, диференційовані судження та відсутність помилок	0	$\neq 0$	0	0	$J_{im} = J_m$
В: РЕАЛІСТИЧНІ МОДЕЛІ					
IV: Абсолютний консенсус, диференційовані судження та помилка	0	$\neq 0$	$\neq 0$	$\neq 0$	$E(J_{im}) = \bar{J}_m;$ $J_{im} = J_m + e_i + e_{im}$
V: Відносний консенсус, диференційовані судження та помилка	$\neq 0$	$\neq 0$	$\neq 0$	$\neq 0$	$J_{im} = M_0 + a_i + b_m + e_i + e_{im}$
VI: Модифікована модель V: e_i^2, e_{im}^2 корелює з індивідуальними характеристиками	те саме, що й модель V				$r_{ei\ ki}^2 \neq 0$
VII: Модифікована модель V: значення a_i корелюють з індивідуальними характеристиками	те саме, що й модель V				$r_{ai\ ki} \neq 0$
VIII: Сегментована нормативна структура	Умови моделі V, отримані локально				$r_{bi\ ki} \neq 0; r_{ei\ ki}^2 \neq 0; r_{ai\ ki} \neq 0$
IX: Безструктурні домени	0	0	$\neq 0$	$\neq 0$	$J_{im} = M_0 + e_i + e_{im}$

Джерело: Rossi, P.H., Berk, R.A. (1985). Varieties of Normative Consensus. *American Sociological Review*, 50(3), 337.

* k_i є певною характеристикою окремого індивіда (наприклад, вік, етнічна належність, соціально-економічний статус тощо).

Нереалістичні моделі I–III становлять суто теоретичний інтерес, бо навряд чи їх можна спостерегти під час соціологічного аналізу емпіричних даних.

Зокрема, модель I репрезентує уявний цілковитий консенсус думок в суспільстві щодо змісту певних норм та суворого дотримання кожного без винятку їх застосування. Усі члени суспільства досконало та ідентично розуміють ці норми, однаково підтримують кожен їхній аспект та однакову міру інтенсивності їх застосування. Респонденти зазначають ці думки без будь-яких випадкових помилок. Але такі суто однакові безпомилкові розподіли відповідей на запитання про думки щодо певних норм в перебігу реальних досліджень стали б підставою для підозр у підробці емпіричних даних.

Модель II, що теж репрезентує цілковитий консенсус думок та очікувані однакові значення відповідей всіх респондентів на всі запитання, вже враховує часткову помилковість цих відповідей, породжену різними випадковими збуреннями під час опитування. Йдеться, наприклад, про якісь новини, що вражають уяву та збурюють почуття респондентів і тимчасово змінюють їхню сталу до того схильність певним чином відповідати на запитання дослідників. Тобто отримані значення цих відповідей подекуди дещо відрізнятимуться одне від одного внаслідок суто випадкових ефектів — втручання різних неочікуваних флуктуацій, несистематичних, стохастичних збурень, що впливають на респондентів та їхнє сприйняття вимірювальних засобів дослідників.

Модель III, порівняно з моделями I і II, є реалістичнішою, бо враховує диференціацію думок. У ній специфікується уявний цілковитий консенсус диференційованих думок, коли всі члени суспільства погоджуються з тим, що деякі типи норм накладають на індивідів більший ступінь нормативних зобов'язань, ніж інші. Тобто думки індивідів не є ідентичними щодо кожного можливого випадку застосування норм, а натомість диференціюються залежно від конкретного їх застосування. Але умова, що респонденти зазначають у відповідях ці диференційовані думки без будь-яких неминучих випадкових помилок, обмежує реалістичність цієї моделі.

Реалістичні моделі IV–IX, що можуть з більшою ймовірністю бути спостережені соціологами під час емпіричного аналізу, теж відрізняються за мірою реалістичності.

Модель IV позбавлена недоліків моделей I–III та поєднує їхні переваги. Вона відображає суспільство, в якому існує ефективна згода між його членами як щодо змісту норм, так і щодо інтенсивності, з якою ці члени підтримують або заперечують конкретні застосування цих норм. Тобто кожен середньостатистичний член суспільства однаково думає з приводу норм та з однаковою інтенсивністю підтримує кожне їх застосування. Але, попри те, що індивіди в цьому суспільстві вважаються загалом ідентичними за такими своїми думками, очікуються варіації їхніх значень у відповідях респондентів, зумовлені різними випадковими збуреннями. Оскільки критеріям цієї моделі могли відповідати лише деякі спостережувані нормативні домени в будь-якому суспільстві, Росії та Берк вважали її умови теж занадто вибагливими для будь-якого набору емпіричних даних.

Тож їхні сподівання на опис більшого числа нормативних domenів пов'язуються із моделлю V, ґрунтованою на ідеї відносного консенсусу. Ця модель репрезентує стан, за якого члени суспільства загалом однаково погоджуються із нормами, але можуть не погоджуватися одне з одним щодо конкретних думок про кожне застосування цих норм. Індивіди відрізняються один від одного за різною інтенсивністю індивідуальної згоди на застосування цих норм. Певні ступені такої інтенсивності згоди розглядаються як пороги (thresholds) підтримки індивідами норм, про які йдеться. Термін «поріг», запозичений із психофізичних досліджень, позначає тут різницю між думками одного індивіда та думками решти індивідів щодо норм. Індивідам властивий різний поріг їхньої згоди на застосування норм, із слухністю яких вони загалом згодні. Коли поро-

гові відмінності близькі до нуля, наявний дуже високий ступінь консенсусу щодо норм. Високий ступінь поширення таких порогових відмінностей серед індивідів покаже відсутність консенсусу і, натомість, наявність дисенсусу в суспільстві. Йдеться про так званий пороговий консенсус, а також про пороговий дисенсус, що може породити конфлікт у суспільстві.

Моделі VI та VII, що є модифікаціями моделі V внаслідок послаблення вибагливості її умов, більше враховують індивідуальні характеристики респондентів.

Зокрема, модель VI увиразнює співвіднесення (кореляцію) індивідуальних характеристик респондентів із дисперсією помилок у їхніх відповідях на запитання про норми. Відмінності у дисперсіях збурень між респондентами, коли деякі з них ближчі, ніж інші, у своїх відповідях до центральних тенденцій в межах усієї вибірки, можуть означати різну здатність індивідів точно сприймати та оцінювати норми. Менша частка дисперсії помилок респондентів при вимірюванні може свідчити про чіткішу визначеність рефлексії нормативного домену в масовій свідомості. Це означає, що члени суспільства добре обізнані з нормами цього домену. Адже респонденти, що їх репрезентують, більш упевнені у своїх відповідях на запитання дослідників щодо норм цього домену, роблять менше непослідовних виборів відповідей на ці запитання та є більш надійними у своїх нормативних вподобаннях.

Модель VII враховує співвіднесення (кореляцію) індивідуальних характеристик респондентів із пороговими значеннями інтенсивності підтримки ними норм. Тобто ця модель увиразнює вплив індивідуального життєвого досвіду респондентів на їхню позицію щодо норм у межах певного нормативного домену суспільства.

Модель VIII репрезентує суспільство із сегментованим консенсусом, або власне дисенсусом, конституюваним двома й більше локальними консенсусами щодо норм певного нормативного домену. Тобто різним спільнотам притаманні помітно суперечливі нормативні уподобання в межах цього домену. Водночас ці спільноти співвіднесені з індивідуальними характеристиками, що традиційно ідентифікують певні конфесійні, етнічні та інші субкультури в суспільстві. Таким чином, модель VIII описує сегментацію консенсусу (тобто конституювання дисенсусу), що може набувати форм сегментації думок, порогової сегментації, сегментації дисперсії помилок або різних їх комбінацій (Rossi, Berk, 1985: р. 342). Сегментація думок щодо норм зрідка набуває формату цілковитої протилежності між ними, як свого часу між католиками та протестантами у Північній Ірландії, а натомість стосується радше ступеня застосування загально-прийнятих норм. Найчастіше спостережуваною є порогова сегментація або порогові відмінності між різними спільнотами.

Модель IX з відсутністю нормативної структури репрезентує суспільство із ще несформованим або вже дезінтегрованим нормативним доменом. Адже нормативний домен існує на рівні масової свідомості, коли з його нормами обізнані та (не)згодні більшість членів суспільства. Але й дослідження безструктурних доменів можуть породжувати емпіричні дані, в яких домінують випадкові збурення. У цих випадках респонденти не чутливі до очікуваних значень відпо-

відей на запитання про норми в суспільстві, і їхні власні відповіді є суто випадковими, а не соціально детермінованими. Наприклад, респонденти можуть не зазначати власну необізнаність щодо норм, а лише вгадувати відповіді на запитання дослідників. Якись характерні відповіді можуть також бути отримані як імпульсивні реакції респондентів на певні слова у формулюваннях запитань, що викликають афект (affect-laden words).

Моделювання характеристик консенсусу / дисенсусу щодо соціальних норм в суспільстві уможливило окреслення концептуальних засад для розроблення багатовимірної схеми для опису нормативних доменів, побудованої на чотирьох вимірах (табл. 7).

Таблиця 7

**Концептуальна основа розроблення багатовимірної схеми
для специфікації консенсусу / дисенсусу в нормативних доменах
за П.Г. Россі та Р.Е. Берком (1985)**

<i>Вимір</i>	<i>Визначення</i>
Сила доменної структури	Ступінь структурованості домену
Пороговий дисенсус (threshold dissensus)	Ступінь, до якого існуючий (existing) дисенсус щодо домену є питанням порогових відмінностей між індивідами за інтенсивністю підтримання ними норм
Дисенсус домену	Ступінь, до якого існуючий (existing) дисенсус обертається (revolves) навколо незгод щодо норм
Сегментація дисенсусу / незгоди (dissent)	Ступінь, до якого дисенсус збігається з критичними соціальними групами в суспільстві, що відрізняються за нормами, які вони підтримують

Сильна (strong) структура нормативного домену спостерігається тоді, коли між членами суспільства існує значна згода щодо самої наявності норм і їх відносно безпомилково сприймають окремі члени. Тобто показником міцності (strength) нормативної структури домену є невелика кількість помилок респондентів у виборі думок щодо норм. Натомість слабкість доменної структури норм означає їх невиразне сприйняття та розуміння на рівні масової свідомості (табл. 6, модель IX).

Пороговий дисенсус як незгода членів суспільства щодо думок про норми поведінки в ньому спостерігається тоді, коли значні міжіндивідуальні відмінності за мірою підтримки цих думок досягають критичного порогу втрати консенсусу стосовно них. Россі та Берк трактують такі великі міжіндивідуальні відмінності в порогових значеннях як доволі проблемні для суспільства, бо брак згоди в ньому щодо міри строгості застосовування нормативних приписів потенційно здатен призвести до соціального конфлікту. Загрози стабільності суспільства посилюватимуться мірою кореляції цих незгод (disagreements) з індивідуальними характеристиками, які ідентифікують членів груп, схильних до політичної мобілізації для участі в конфлікті. Наприклад, тісне спряження порогових відмінностей з етнічними, релігійними, соціально-економічними, регіональними

та іншими розколами суспільства може зумовити узгоджені політичні дії з боку кожної із супротивних сторін та відкритий гострий конфлікт між ними.

Дисенсус домену відбиває ступінь локалізації дисенсусу довкола певної частини цього домену, що репрезентує, на одному полюсі, альтернативні й несумісні одна з одною системи цінностей або, на іншому полюсі, незначні відмінності в наголосі на одних нормах, а не на інших (Rossi, Berk, 1985: p. 345). Реалізацію конфліктного потенціалу різних форм дисенсусу вважають залежною від ступеня сегментації дисенсусу / незгоди, тобто від того, наскільки вони структуровані та структурно співвідносяться із критичними соціальними розмежуваннями в суспільстві.

Емпіричні показники та досвід вимірювання консенсусу / дисенсусу

В емпіричних дослідженнях ступеня консенсусу щодо політичних цінностей, норм та переконань у ліберальних демократіях Великої Британії та США М. Ман використав систему класифікації цього консенсусу на підставі врахування думок більшості респондентів у вибірці. За довільну межу між консенсусом та дисенсусом він прийняв 75-відсотковий рівень у розподілах думок за вибіркою загалом (Mann, 1970: p. 426). З цього погляду, якщо не менш як 75% респондентів погоджувалися з певною політичною цінністю, констатувався консенсус щодо неї. Натомість спостережувана за подібних обставин згода явної більшості респондентів в обсязі між 60% і 75% від вибірки вже трактувалася як дисенсус. І, природно, як дисенсус кваліфікувалася зауважена майже повна незгода із політичною цінністю, виявлена часткою респондентів в обсязі між 40% і 60% від вибірки.

Н. Штер вимірював консенсус і дисенсус щодо престижу професій як вияв легітимності їхньої ієрархії в суспільстві. Це дослідження зосереджувалося на аналізі згоди чи незгоди опитуваних щодо престижу різних професій в ієрархії їхньої соціальної престижності. В інтерв'ю опитуваним пропонували перелік із 13 професій і для визначення порядку їх ранжування задавали питання: «Часто можна зустріти різні думки щодо суспільного престижу професій. Ось список професій. Чи не могли б ви ранжувати різні професії відповідно до суспільного престижу, який вони мають, на Вашу думку?» (Stehr, 1974: p. 417). Респонденти не оцінювали 13 професій незалежно одна від одної за певною шкалою, а ранжували їх від 1 до 13. В отриманому рейтингу професійного престижу, ґрунтованому на ранжуванні 13 професій, їхні ранги присвоювалися на підставі середнього арифметичного (M). При цьому стандартні відхилення (SD) приймали за показники, що вказують на ступінь консенсусу в рейтингу професій. Зокрема, порівняно великі значення стандартного відхилення інтерпретували як ознаки дисенсусу щодо престижу професій.

П.М. Бейкер зауважив некоректність застосування статистичної моделі множинної лінійної регресії для вимірювання консенсусу та дисенсусу в атрибуції соціального статусу та щодо рівності. Зокрема, йшлося про спробу дослідників вимірювати ступінь цього консенсусу / дисенсусу за допомоги показника

частки сукупної поясненої дисперсії R^2 у рівнянні множинної лінійної регресії (незалежні змінні — об'єктивні статусні показники статі, раси, етнічної належності, професії, сімейного стану тощо, залежні змінні — суб'єктивні показники декларованого індивідуального соціального статусу). Тобто здійснювався пошук моделі, яка репрезентує суб'єктивні та об'єктивні аспекти соціального статусу. При цьому ключове припущення полягало в тому, що всі люди майже однаково суб'єктивно реагуватимуть на однакові об'єктивні чинники. Відмінність індивідуальних регресійних моделей трактували як відсутність консенсусу людей щодо суб'єктивної статусної структури. Припускалося, що випадок $R^2 = 0$ означатиме ідеальний дисенсус, випадок $R^2 = 1$ буде інтерпретуватися як вияв ідеального консенсусу, а випадок $R^2 = 0,50$ не вважатиметься жодним проявом консенсусу / дисенсусу (Baker, 1980: p. 641). Але у практиці соціологічних досліджень значення статистичного показника R^2 у рівняннях множинної регресії, мабуть, зрідка перевершують межу 0,50, і тому навряд чи можуть вважатися релевантною емпіричною мірою консенсусу / дисенсусу. Сумніви Бейкера викликав і спосіб вимірювання ступеня консенсусу / дисенсусу, що полягав в обчисленні спершу окремої регресійної моделі для кожного респондента, а потім у дослідженні мінливості параметрів цих індивідуальних моделей.

Дж. Маркоф подав пропозиції щодо вимірювання консенсусу (та опосередковано — дисенсусу) на підставі обчислення мір згоди в межах групи або між групами щодо якихось якісних атрибутів. Ішлося про з'ясування й порівняння ступенів внутрішньогрупового та міжгрупового консенсусу, зокрема, щодо різних соціальних дій та інституцій (Markoff, 1980: p. 292). Перспективи застосування такого методу вбачалися у визначенні меж соціальних ареалів консенсусу та дисенсусу в суспільстві, що могли стати передумовами злагоди та конфліктів у ньому. Примітно, що Маркоф аргументував слушність своїх методичних пропозицій на прикладі використання емпіричних даних, отриманих за допомоги контент-аналізу історичних документів часів Великої французької революції.

У 1987 році З. Савінські та Г. Доманські емпірично досліджували консенсус / дисенсус щодо професійного престижу в Польщі. Вони прагнули всебічно визначити ступінь цього консенсусу / дисенсусу й тому застосували два різні методи визначення рейтингів престижу: по-перше, просили респондентів оцінити «престижність» 29 професій на підставі закритої шкали з п'яти категорій від «дуже високої» (5 балів) до «дуже низької» (1 бал); по-друге, пропонували респондентам вільно обрати п'ять професій, які, на їхню думку, є найбільш шанованими в польському суспільстві (Sawiński, Domański, 1991: p. 255). Аналіз думок респондентів, визначених цими методами, виявив відносно дисенсусні патерни думок щодо професійного престижу в Польщі. Дослідники припускали, що цей виявлений відносно високий дисенсус став наслідком політичної та економічної дестабілізації соціально-економічної системи в Польщі впродовж 1980-х років — тривалої економічної кризи, високої інфляції, делегітимації чинної влади.

Р. Роуз і Т. Маккай з'ясовували ступінь консенсусу / дисенсусу щодо способів забезпечення добробуту в посткомуністичних державах Центральної та Схід-

ної Європи. Перевірялися гіпотези про міжкласовий консенсус щодо колективного державного забезпечення соціального добробуту, егоїстичний консенсус щодо індивідуальної відповідальності за власний добробут та дисенсус щодо способів забезпечення добробуту. Для перевірки їх дослідники скористалися емпіричними даними масового репрезентативного крос-культурного опитування New Democracies Barometer, проведеного в Чеській Республіці, Словаччині, Словенії, Угорщині, Польщі, Болгарії, Румунії, Білорусі та Україні у 1992–1993 роках. Рівень консенсусу / дисенсусу вимірювали за допомоги п'яти дихотомічних показників цього опитування. Кожен з цих показників передбачав вибір респондентами однієї із двох альтернатив, найближчої до їхнього власного погляду на економічну політику держави: 1) рівність / нерівність доходів; 2) державна / індивідуальна відповідальність за базову безпеку кожного; 3) державна / приватна власність на підприємства; 4) гарантована низькооплачувана / негарантована високооплачувана трудова зайнятість; 5) збільшення / зменшення державних податків, видатків та пільг (Rose, Makkaï, 1995: р. 208). Аналіз та порівняння п'яти одновимірних відсоткових розподілів вибору колективістської або індивідуалістичної альтернатив у дев'яти країнах виявив, що в кожній із них існує дисенсус щодо державного та/або індивідуального забезпечення добробуту громадян. Автори також ідентифікували цей стан масової свідомості як «консенсус амбівалентності», коли переважна більшість опитуваних іноді підтримує колективістський, а іноді — індивідуалістичний погляди на економічну політику держави. Результати факторного аналізу методом головних компонентів у просторі шкал зазначених вище п'яти показників показали, що чотири перші з них відбивають загальний погляд на державне або індивідуальне забезпечення добробуту громадян. Шляхом підсумовування значень вибору індивідуальних відповідей за цими чотирма показниками Роуз і Маккай створили шкалу ставлення до державного / індивідуального надання соціальної допомоги. В межах цієї шкали були виокремлені такі позиції: абсолютний колективіст (вибирає всі чотири колективістські альтернативи, набраний бал +1); колективіст (вибирає три з чотирьох колективістських альтернатив, набраний бал 0,75); амбівалентний (вибирає дві колективістські, дві індивідуалістичні альтернативи, набраний бал 0,50); індивідуаліст (вибирає три з чотирьох індивідуалістичних альтернатив, набраний бал 0,25), абсолютний індивідуаліст (вибирає всі чотири індивідуалістичні альтернативи, набраний бал 0) (Rose, Makkaï, 1995: р. 209). Відсоткові розподіли за цією шкалою виявили існування дисенсусу щодо способів забезпечення добробуту в кожній досліджуваній країні: індивідуалісти кількісно переважали колективістів з різницею у співвідношенні більше як 3:2. Розбіжності поглядів всередині країн виявилися більшими, ніж відмінності між ними. Підтвердженнями цього дисенсусу дослідники також вважали великі стандартні відхилення (*SD*) середніх балів за цією ж шкалою.

У дослідженні політичного ціннісно-ідеологічного дисенсусу та консенсусу щодо державної економічної політики у США 1960–1990-х років К. Графтон та Е. Пермалоф сперлися на емпіричний аналіз редакційних статей національних друкованих мас-медіа. З погляду цих дослідників, саме такі редакційні статті в ідеологічно послідовних ЗМІ відбивають широкий спектр актуальних питань

політичного життя країни, що перебувають на порядку денному громадськості. Тож як одиниці аналізу шляхом простої випадкової вибірки було відібрано та закодовано редакційні статті, опубліковані в період з 1961 по 1998 рік: а) у консервативних періодичних виданнях “Wall Street Journal” ($n = 1939$) та “National Review” ($n = 2314$); б) у найпрестижніших ліберальних газетах “Washington Post” ($n = 4673$) та “New York Times” ($n = 4901$) (Grafton, Permaloff, 2001: p. 410). Така вибірка репрезентувала ідеологічні альтернативні інтерпретації різних питань державної економічної політики з погляду консерватизму та лібералізму. Відтак автори прочитали та закодували кожну відібрану статтю на підставі 18 детальних полів кодування.

Зокрема, один набір полів кодування описував редакційну статтю (назва газети, дата публікації, заголовок редакційної статті та її номер). Другий набір полів фіксував наявність у статті елементів традиційної ліберально-консервативної ідеологічної дискусії в суспільстві з приводу питань збільшення, зменшення або відсутності змін федеральної влади, влади штатів та місцевих органів влади над особою та над бізнесом, державних витрат, моделі вільного ринку. Наприклад, для поля кодування ідеологічних цінностей «порядок — рівність», репрезентованих у редакційних статтях, доступним кодами було визначено: «порядок», «рівність», «обидва» та «жодне» (Grafton, Permaloff, 2001: p. 412). Три поля кодування Графтон та Пермалоф зарезервували для фіксації конкретної теми редакційної статті, пов'язаної із певним ареалом державної політики (економіка, оборона або зовнішня політика; природне довкілля, енергетика і транспорт; захист фізичної безпеки; трудові відносини; різні громадянські права; злочинність; освіта, наука і технології; засоби масової інформації; мистецтво; державна діяльність; політика; місцеве самоврядування та ін.). На підставі аналізу узгодженості або розбіжності позицій у редакційних статтях стосовно державної політики щодо різних актуальних економічних питань з'ясовувалися тенденції змін і тривалість існування ідеологічного дисенсусу та консенсусу в публічному дискурсі. При цьому брали до уваги статистичні показники відсоткових часток та стандартних відхилень редакційного висвітлення актуальних питань у п'яти головних ареалах державної політики — захисту довкілля, оподаткування, прав працівників, мінімальної заробітної плати та охорони здоров'я.

У дослідженні консенсусу та дисенсусу в громадській думці країн Європи щодо Європейського Союзу (ЄС) І. Даун та К.Дж. Вілсон не обмежилися аналізом центральних тенденцій розподілів зафіксованих атитюдів опитуваних. З їхнього погляду, зниження консенсусу та зростання дисенсусу в масовій свідомості, що проявлялися як збільшення дисперсії в атитюдах та/або як поляризація думок, не було автоматичним наслідком зниження середнього рівня підтримки ЄС його громадянами. Тож окрім динаміки самих розподілів атитюдів у континуумі шкал емпіричних показників ці дослідники намагалися також виявити можливі й дуже інформативні зміни форм цих розподілів з часом. Для цього вони скористалися моделлю статистичного аналізу, ґрунтованою на спостереженні середньорічних змін середньої, дисперсії та ексцесу (kurtosis) підтримки ЄС у громадській думці, тобто трьох моментів розподілу, що визначають його форму. Обґрунтування цієї аналітичної моделі можна використовувати

вати як загальні методичні настанови щодо емпіричного аналізу виявів консенсусу / дисенсусу у ставленнях до різних соціальних феноменів:

«Форму розподілу можна схарактеризувати трьома моментами: його середньою, дисперсією та ексцесом. Середня розподілу враховує можливість того, що розподіл думок змістився таким чином, що загальний рівень підтримки ЄС є більш негативним або позитивним. У цьому випадку зростання євроскептицизму є функцією загального несхвалення інтеграції, а не дедалі більшого розколу в електораті. Дисперсія та ексцес розподілу забезпечують мірила (measures) ступеня консенсусу в електораті. Ці два показники відображають, відповідно, зміну в дисперсії атитюдів та рух до бімодальності або від неї. Чим вища дисперсія, тим більша дисперсія атитюдів і, отже, тим більша ймовірність того, що будь-які два випадково вибрані індивіди матимуть різні погляди. На противагу цьому, ексцес розподілу вимірює ступінь піковості (peakedness) розподілу... Якщо ексцес має додатне значення, то чим вищим є значення, тим більш піковим є розподіл... Якщо ексцес має значення нижче за нуль, розподіл є більш пологим, ніж нормальний розподіл, а [якщо ексцес має значення] нижче за $-1,2$ (тобто рівномірний розподіл) центр розподілу розсіюється (empties out) доти, доки не буде досягнуто -2 , після чого розподіл є ідеально бімодальним. Два різні розподіли можуть мати однакову дисперсію, але різні значення ексцесу. Той самий бал (score) дисперсії може бути згенерований кількома екстремальними відхиленнями або більшою кількістю менших відхилень. Отже, дисперсія та ексцес мають окремий вимір консенсусу й тому не замінюють одне одного» (Down, Wilson, 2008: p. 32).

Зазначений вище ексцес розподілу визначається як: $K = \Sigma(X - \mu)^4 / N\sigma^4 - 3$, де μ — середнє значення, а σ — стандартне відхилення. До цієї формули включено стандартну корекцію « -3 », яка дає змогу нормальному розподілу виявити нульовий ексцес. З цього погляду, зниження консенсусу та зростання дисенсусу ідентифікується, коли з часом виміряні атитюди стають більш дисперсними (розпорощеними), а розподіл думок — більш пологим або й навіть бімодальним. Тож саме статистичні міри дисперсії та ексцесу передусім варто порівнювати для ідентифікації тенденцій мінливості консенсусу / дисенсусу в думках. Адже однаковий середній рівень вияву цих думок може спостерігатися у різних їх розподілах, але ці різні розподіли можуть бути спостереженими симптомами зовсім відмінних можливих майбутніх політичних наслідків.

Згідно з наведеними методичними заувагами Даун та Вілсон досліджували вплив підписання в 1992 році Маастрихтського договору про утворення Європейського Союзу на розподіл думок його громадян на європейську інтеграцію. Вони використовували емпіричні дані Євробарометра з файлу Mannheim Trend за 1970–2002 роки, зокрема розподіли відповідей на запитання, яке стосувалося сприйняття переваг членства в ЄС країни опитуваного: «Загалом кажучи, чи вважаєте Ви, що членство (Вашої країни) в Європейському Співтоваристві є... хорошою річчю, поганою річчю, ні хорошою, ні поганою?». Для виявлення змін із часом у розподілі атитюдів щодо європейської інтеграції обчислювали середню, дисперсію та ексцес у кожному році, для кожної країни та ЄС загалом. Щоби відстежити зміни ступеня мінливості думки опитуваних щодо ЄС у часі, Даун

та Вілсон оцінювали регресію найменших квадратів (OLS regression) для ЄС загалом та для кожної країни з часом, що дало їм можливість спостерегти середньорічну зміну в кожен з моментів розподілу. Ця регресійна модель уможливила порівняння безпосередньої зміни в розподілі, а також середньорічної зміни в розподілі.

Наприклад, для кожної країни дослідники оцінювали повне рівняння з використанням регресії найменших квадратів та для кожної із залежних змінних — середньої, дисперсії та ексцесу:

$$\left. \begin{array}{l} \text{Середня} \\ \text{Дисперсія} \\ \text{Ексцес} \end{array} \right\} = \alpha + \beta_1 \times \text{Рік} + \beta_2 \times \text{Маастрихт} + \beta_3 \times \text{Маастрихт} \times \text{Рік} + \epsilon,$$

де: змінна «Рік» — це змінна часового тренду, закодована як рік аналізу мінус 1970; змінна «Маастрихт» — це фіктивна змінна, закодована як «0» для кожного року до 1992 року підписання Маастрихтського договору та «1» для всіх років після 1991 року; вираз «Маастрихт×Рік» — це взаємодія між фіктивною змінною «Маастрихт» та змінною «Рік»; коефіцієнт β_1 — це середньорічна зміна залежної змінної до незалежної змінної «Маастрихт»; коефіцієнт β_3 для виразу «Маастрихт×Рік» забезпечує різницю між нахилами (slopes) до та після події Маастрихта (тобто нахил після Маастрихта — це сума β_1 та β_3); коефіцієнт β_2 — це різниця між константою в моделі (очікуване значення залежної змінної у 1970 році на підставі нахилу до Маастрихта) та очікуваним значенням залежної змінної у 1970 році на підставі нахилу після Маастрихта (поєднання цього виразу з іншими в моделі дає змогу порівняти оцінене значення залежної змінної у 1991 році з оціненим значенням у 1992 році, щоб визначити безпосередню очікувану зміну середньої, дисперсії та ексцесу у відповідь на Маастрихтський договір) (Down, Wilson, 2008: р. 33). Ця регресійна модель допомагає визначити, чи відбулися суттєві зміни середньої, дисперсії та ексцесу підтримки європейської інтеграції між 1991 і 1992 роками, а також з'ясувати, чи суттєво відрізняються тенденції розподілів до та після Маастрихтського договору.

З використанням таких моделей Даун та Вілсон починали свій аналіз з розгляду середніх розподілу думок щодо підтримки європейської інтеграції в окремих країнах та ЄС загалом. Але на таких емпіричних підставах не можна було з'ясувати, чи підписання Маастрихтської угоди спричинило просте зниження підтримки європейської інтеграції, а чи громадськість країн-членів стала більш розділеною щодо ЄС. Тож дослідники вдалися до оцінювання регресійних моделей стосовно дисперсії розподілу думок щодо підтримки європейської інтеграції в окремих країнах та ЄС загалом. При цьому величини дисперсій інтерпретувалися за шкалою від 0 (всі респонденти локалізовані в одній із категорії) до 1 (рівно половина розподілу припадає на кожну з найекстремальніших категорій). Кожне збільшення дисперсії на 0,10 означає, що 10% електорату перемістилося із середньої категорії та розділяється порівну між крайніми категоріями. Або навпаки — кожне зменшення дисперсії на 0,10 означало, що 5% електорату перемістилося з кожної із крайніх категорій до центру. Але

однакові зміни дисперсії могли бути викликані як кількома екстремальними відхиленнями, так і більшою кількістю невеликих відхилень в розподілах атитюдів. Тож, аби більш достеменно визначити ступінь дисенсусу в громадській думці ЄС щодо європейської інтеграції, Даун та Вілсон досліджували піковість розподілу. Для цього регресійну модель застосували для аналізу ексцесу розподілу в окремих країнах та ЄС загалом. Спостережені вияви бімодальності в розподілі атитюдів щодо європейської інтеграції інтерпретували як докази поляризації думок щодо ЄС, тобто дисенсусу в масовій свідомості з цього приводу.

Т. Гонзалес-Артеага, Ж.С.Р. Алькантуд та Р. де Андрес Кале розробляли проблему вимірювання ступеня консенсусу / дисенсусу в контексті, коли експерти або агенти висловлюють свої думки щодо альтернатив або проблем за допомоги кардинальних (cardinal) оцінок. Термін «кардинальний» тут стосувався вимірювань, які надають значення відмінностям оцінок, на противагу порядковим вимірюванням, що упорядковують альтернативи за певною мірою без будь-якої додаткової інформації. Тож для розв'язання проблеми вимірювання з урахуванням кардинальних оцінок пропонується новий клас моделі консенсусу на підставі поняття відстані для числових векторів, зокрема міри дисенсусу Магаланобіса (González-Arteaga, Alcantud, de Andrés Calle, 2016). Ідеться про важливе поняття статистики та аналізу даних, розроблене свого часу П.К. Магаланобісом (P.C. Mahalanobis) як узагальнення евклідової відстані. Розробники пропонуваної вимірювальної моделі консенсусу вважають її особливо придатною для випадків, коли одиниці вимірювання проблем є різними (наприклад, оцінки ефективності працівників з урахуванням їхньої продуктивності та лідерських здібностей, оцінки пов'язаних державних проєктів та оцінки економічних прогнозів, зроблених кількома агентствами).

Водночас було запропоновано вдосконалення методу вимірювання консенсусу та дисенсусу в опитуваннях, що фіксують думки в групі індивідів за допомоги 5-бальної шкали Лайкерта (Akiyama, Nolan, Darrah, Abdal Rahem, Wang, 2016). Ця одновимірна порядкова шкала зазвичай має п'ять варіантів відповідей із присвоєними їм цілими числами від одного до п'яти в порядку зростання згоди: «зовсім не згоден» (1 бал), «не згоден» (2 бали), «не визначився» (3 бали), «згоден» (4 бали) та «цілком згоден» (5 балів). На ній ґрунтується показник відсоткової згоди / незгоди, що вважається одним з найпростіших та найпоширеніших показників консенсусу / дисенсусу. Цей легко обчислюваний та зрозумілий показник використовують для опису відсотка членів групи або оцінювання відсотка населення, які підтримують певну думку. Також дуже поширеною статистичною мірою консенсусу / дисенсусу на підставі вимірювання за шкалою Лайкерта є дисперсія. Але Й. Акіяма, Дж. Нолан, М. Дара, М. Абдал Рахем та Л. Ван вважають, що лишень сама по собі дисперсія, обчислена за даними опитування з використанням шкали Лайкерта, не є адекватною мірою розбіжностей у групі, бо діапазон цієї дисперсії є функцією середнього значення. Щоб позбутися цього обмеження, вони розробляють індекс розбіжностей з використанням умовної функції щільності ймовірності, яка дає змогу порівнювати відповіді на запитання з різними середніми значеннями або між групами

впродовж різних періодів часу. Згодом ця методика була розширена для використання будь-якої шкали з більш ніж п'ятьма рівнями фіксації відповідей опитуваних (Tsuchiya, Hiramoto, 2018). Утім, її перевага унаочнювалася на прикладі обчислення розбіжностей у цінових очікуваннях споживачів, а не в атитюдах індивідів щодо різних нагальних соціальних проблем суспільства.

У дослідженні академічного консенсусу / дисенсусу в науковій спільноті політичних компаративістів А. Робертс вдався до поштового експертного опитування професорів порівняльної політики (comparative politics) з університетів США. Він запропонував їм 61 твердження про порівняльну політику, що охоплюють п'ять загальних галузей цієї наукової дисципліни: цілі та підхід, методологія, демократія та демократична політика, економіка та суспільство, а також політичні інститути (Roberts, 2020). Сукупність цих тверджень було поділено на п'ять відповідних змістових груп приблизно по 12 тверджень у кожній. Ці твердження відібрали з підручників та списків літератури для аспірантів із порівняльної політики, а також з обговорень з колегами. Це дало можливість охопити широкий спектр наукових поглядів на ключові дебати в цій науковій дисципліні. Кожне з відібраних тверджень було сформульовано так, щоби прихильник певного погляду на нього міг висловити свою позицію з його приводу. Опитуваних просили оцінити свою згоду з цими твердженнями за 5-бальною порядковою шкалою із варіантами відповідей, починаючи від «цілком згоден» до «зовсім не згоден», а також із окремим варіантом «немає думки». Емпіричну ідентифікацію ступенів академічного консенсусу / дисенсусу щодо різних тверджень здійснювали на підставі виокремлення трьох категорій: 1) «сильний консенсус»: понад дві третини опитуваних, які мали думку, локалізувалися на одному боці розподілу відповідей, обираючи або варіанти «згоден» та «цілком згоден», або «не згоден» та «зовсім не згоден» за 5-бальною шкалою (середній варіант не долучався до жодної зі сторін); 2) «помірний консенсус»: від половини до двох третин респондентів аналогічно локалізувалися на одному чи іншому боці розподілу відповідей; 3) «дисенсус»: ні варіанти «згоден» та «цілком згоден», ні варіанти «не згоден» та «зовсім не згоден» не були обрані більшістю опитуваних (не досягли навіть 50%). Робертс також розглядав четверту категорію «поляризованого дисенсусу», де дисенсус поширюється на крайні варіанти цілковитої згоди або цілковитої незгоди з твердженнями, але жодне із тверджень не викликало такої гаданої поляризації серед опитуваних.

Висновки

Соціологічне поняття дисенсусу стало не лишень теоретичним антиподом, а й доповненням та довершенням поняття консенсусу, одного із найперших у соціології. Це увиразнюється й суто термінологічною спорідненістю цих двох понять: терміни «консенсус» і «дисенсус» — спільнокореневі або споріднені слова, бо у своїй основі мають єдиний складник (sensus). Ці дихотомічні терміни є морфологічно подібними до інших, певною мірою синонімічних термінів, що позначають антагоністичні феномени та процеси: дисонанс і консонанс, дивергенція і конвергенція тощо.

У соціології поняття консенсусу та дисенсусу постали й розбудовувалися в межах гостро конкурентних теоретичних традицій функціоналізму та конфліктизму. Саме глибока вкоріненість понять консенсусу та дисенсусу в цих вихідних для них макросоціологічних теоретичних традиціях засвідчує їхній неабиякий пізнавальний потенціал. Також цей потенціал суттєво доповнився й теоретично дотичним поняттям комплементарності, вкоріненим у теоретичній традиції соціального обміну. Конкурувальні, але зіставні, спільно-контекстні та взаємодоповняльні теоретичні трактування консенсусу, комплементарності та дисенсусу сукупно вможливають продуктивну концептуалізацію різних виявів соціокультурних розмежувань в сучасній Україні, а також висування нетривіальних гіпотез про їхні особливості, чинники та тенденції. І попри те, що чимало загальнотеоретичних інтерпретацій соціокультурного дисенсусу були переважно запропоновані північно-американськими та західноєвропейськими соціологами ще в 1940–1950 роках, вони є цілком релевантними як підґрунтя емпіричних досліджень різних розмежувань в сучасній Україні. Адже зазначені інтерпретації відбивають досвід теоретичного осягнення актуальної проблематики тогочасних соціокультурних розмежувань у країнах Північної Америки та Західної Європи, подібних до виявів дисенсусу, спостережуваних в сучасному українському суспільстві. Північні американці та західні європейці після Другої світової війни та в розпал Холодної війни, як і почасти сучасні українці в умовах російсько-української війни, гостро потерпали від нагальних соціальних проблеми лояльності власним державам, а також громадянських, міжетнічних та міжрасових напружень і протистоянь. Тож досвід теоретичного осмислення цих негараздів за допомоги поняття соціокультурного дисенсусу можна вважати цілком придатним для застосування у дослідженнях громадянських, міжетнічних, міжконфесійних, мовних, цивілізаційних та геополітичних розмежувань і протистоянь в сучасній Україні.

Не менш вагомими є й методичні напрацювання в емпіричних дослідженнях консенсусу та дисенсусу у світовій соціології, зокрема в операціоналізації понять цих феноменів, формальному моделюванні їхніх характеристик, доборі й застосуванні статистичних мірок та емпіричних показників їхніх різних спостережуваних виявів. Сукупно всі ці методичні засоби емпіричного аналізу проявів соціокультурного дисенсусу, розроблені в 1960–2020 роках, можуть вибірково бути застосовані або стати ресурсною елементною основою для розроблення новітньої методики дослідження соціокультурних дисенсусних структур в сучасному українському суспільстві.

Тож перспективи моїх подальших розвідок полягатимуть у спробах практичного застосування наразі узагальненого досвіду теоретичних інтерпретацій та емпіричних досліджень соціокультурного дисенсусу.

Джерела / References

Akiyama, Y., Nolan, J., Darrah, M., Abdal Rahem, M., Wang, L. (2016). A method for measuring consensus within groups: An index of disagreement via conditional probability. *Information Sciences*, 345(Suppl. C), 116–128. <https://doi.org/10.1016/j.ins.2016.01.052>

- Aubert, V. (1963). Competition and Dissensus: Two Types of Conflict and of Conflict Resolution. *The Journal of Conflict Resolution*, 7(1), 26–42. <https://doi.org/10.1177/002200276300700105>
- Baker, P.M. (1980). Consensus and Dissensus in the Attribution of Status and Equity: Comment on Nock and Rossi and on Alves and Rossi. *American Journal of Sociology*, 86(3), 641–643. <https://doi.org/10.2307/2778635>
- Berkovitch, N., Bradley, K. (1999). The Globalization of Women's Status: Consensus/Dissensus in the World Polity. *Sociological Perspectives*, 42(3), 481–498. <https://doi.org/10.2307/1389699>
- Bryant, C.D. (Ed.). (1971). *Social Problems Today: Dilemmas and Dissensus*. Philadelphia [etc.]: J.B. Lippincott Company.
- Dahrendorf, R. (1958). Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis. *American Journal of Sociology*, 64(2), 115–127. <https://doi.org/10.2307/2773681>
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Down, I., Wilson, C.J. (2008). From 'Permissive Consensus' to 'Constraining Dissensus': A Polarizing Union? *Acta Politica*, 43, 26–49. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ap.5500206>
- Dynes, R.R., Clarke, A.C., Dinitz, S., Ishino, I. (1964). *Social Problems: Dissensus and Deviation in an Industrial Society*. New York: Oxford University Press.
- Golovakha, Ye., Panina, N. (2009). Main Stages and Tendencies in Transformation of Ukrainian Society: From Perestroika to Orange Revolution. In: Ye. Golovakha (Ed.), *Ukrainian Sociological Review 2006–2007* (pp. 3–24). Kyiv: Institute of Sociology, NASc of Ukraine. Retrieved from: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-106625>
- González-Arteaga, T., Alcantud, J.C.R., de Andrés Calle, R. (2016). Decision Support. A cardinal dissensus measure based on the Mahalanobis distance. *European Journal of Operational Research*, 251, 575–585. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ejor.2015.11.019>
- Grafton, C., Permaloff, A. (2001). Public Policy for Business and the Economy: Ideological Dissensus, Change and Consensus. *Policy Sciences*, 34(3–4), 403–434. <https://doi.org/10.2307/4532543>
- Imbert, P. (Ed.). (2006). *Converging Disensus: Cultural Transformations and Corporate Cultures: Canada and the Americas*. Ottawa: University of Ottawa; Research Chair on Social and Cultural Challenges in a Knowledge-Based Society.
- Kononov, I., Khobta, S. (2015). Public Opinion in the Donbas and Halychyna on the Ukraine's Upheavals of Winter 2013–Summer 2014. In: V. Stepanenko, Y. Pylynskyi (Eds.), *Ukraine after the Euromaidan: Hopes and Challenges* (pp. 181–191). Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Oxford; Wien: Peter Lang.
- Laing, R., Phillipson, H., Lee, A.R. (1966). *Interpersonal Perception: A Theory and a Method of Research*. New York: Springer Pub.
- Mann, M. (1970). The Social Cohesion of Liberal Democracy. *American Sociological Review*, 35(3), 423–439. <https://doi.org/10.2307/2092986>
- Markoff, J. (1982). Suggestions for the Measurement of Consensus. *American Sociological Review*, 47(2), 290–298. <https://doi.org/10.2307/2094970>
- Parsons, T. (1949). *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. 2nd ed. Glencoe, IL: The Free Press.
- Parsons, T., Shils, E.A., Allport, G.W. et al. (1962). Some Fundamental Categories of the Theory of Action: A General Statement. In: T. Parsons, E. Shils (Eds.), *Toward a General Theory of Action* (pp. 3–29). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roberts, A. (2020). Consensus and dissensus in comparative politics: Do comparativists agree on the goals, methods, and results of the field? *International Political Science Review*, 41(4), 490–506. <https://doi.org/10.1177/0192512119858370>
- Rose, R., Makkai, T. (1995). Consensus or dissensus about welfare in post-communist societies? *European Journal of Political Research*, 28(2), 203–224. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1995.tb00810>
- Rossi, P.H., Berk, R.A. (1985). Varieties of Normative Consensus. *American Sociological Review*, 50(3), 333–347. <https://doi.org/10.2307/2095543>

- Runciman, W.G. (1962). A Method for Cross-National Comparison of Political Consensus. *The British Journal of Sociology*, 13(2), 151–155. <https://doi.org/10.2307/587891>
- Sawiński, Z., Domański, H. (1991). Dissensus in Assessments of Occupational Prestige: The Case of Poland. *European Sociological Review*, 7(3), 253–265. <https://doi.org/10.2307/522693>
- Scheff, T.J. (1967). Toward a Sociological Model of Consensus. *American Sociological Review*, 32(1), 32–46. <https://doi.org/10.2307/2091716>
- Shils, E. (1958). The Intellectuals and the Powers: Some Perspectives for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 1(1), 5–22. <https://doi.org/10.1017/S0010417500000049>
- Shils, E.A. (1961a). The Macrosociological Problem: Consensus and Dissensus in the Larger Society. In: D.P. Ray (Ed.), *Trends in Social Science* (pp. 60–83). New York: Philosophical Library.
- Shils, E. (1961b). Centre and periphery. In: *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi on his seventieth birthday, 11th March 1961* (pp. 117–130). London: Routledge & Kegan Paul.
- Shils, E. (1965). Charisma, Order and Status. *American Sociological Review*, 30(2), 199–213. <https://doi.org/10.2307/2091564>
- Shulga, O. (2015). Consequences of the Maidan: War of Symbols, Real War and Nation Building. In: V. Stepanenko, Y. Pylynskyi (Eds.), *Ukraine after the Euromaidan: Hopes and Challenges* (pp. 231–239). Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Oxford; Wien: Peter Lang.
- Stehr, N. (1974). Consensus and Dissensus in Occupational Prestige. *The British Journal of Sociology*, 25(4), 410–427. <https://doi.org/10.2307/590152>
- Trimikliniotis, N. (2019). *Migration and the Refugee Dissensus in Europe. Borders, Security and Austerity*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429443992>
- Tsuchiya, Y., Hiramoto, N. (2018). Measuring consensus and dissensus: A generalized index of disagreement using conditional probability. *Information Sciences*, 439–440, 50–60. <https://doi.org/10.1016/j.ins.2018.02.003>
- Vyshniak, O. (2015). The Maidan and Post-Maidan Ukraine: Public Attitudes in Regional Dimensions. In: V. Stepanenko, Y. Pylynskyi (Eds.), *Ukraine after the Euromaidan: Hopes and Challenges* (pp. 171–179). Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Oxford; Wien: Peter Lang.
- Wallace, W.L. (1986). Social Structural and Cultural Structural Variables in Sociology. *Sociological Focus*, 19(2), 125–138. <https://doi.org/10.2307/20831393>

Отримано / Received 17.06.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 18.07.2025

Опубліковано / Published 28.11.2025

ЯРОСЛАВ РЕЗНІК

Феномен соціокультурного дисенсусу: теоретичні інтерпретації та емпіричні дослідження у світовій соціології

У статті здійснено огляд теоретичних інтерпретацій та емпіричних досліджень соціокультурного дисенсусу у світовій соціології. Проаналізовано трактування феномену дисенсусу у працях Р. Дарендорфа, Е. Шилза, В. Оберта, В. Воlesa та інших. У цих працях соціологічне поняття дисенсусу презентується як теоретичний антипод та доповнення поняття консенсусу. Поняття консенсусу та дисенсусу були розбудовані в конкуруючих макросоціологічних теоретичних традиціях структурного функціоналізму й теорій соціального конфлікту, але взаємно доповнюють одне одного у спільному аналітичному контексті досліджень. Описано особливості операціоналізації та емпіричної ідентифікації консенсусу/дисенсусу в працях В.Г. Рансимена та Т.Дж. Шефа. Проаналізовано концептуальні та формальні моделі вимірювання консенсусу / дисенсусу П.Г. Россі та Р.Е. Берка. Розглянуто емпіричні показники соціокультурного консенсусу / дисенсусу в різних соціологічних дослідженнях на підставі ви-

вчення праць М. Мана, Н. Штера, П.М. Бейкера, Дж. Маркофа, З. Савінські та Г. Доманьські, Р. Роуза і Т. Маккая, К. Графтона та Е. Пермалоф, І. Дауна та К.Дж. Вілсон, Т. Гонзалес-Артеага, Ж.С.Р. Алькантуд та Р. де Андрес Кале, А. Робертса. Цей методичний досвід свідчить про ґрунтовне розроблення методичної проблематики емпіричних соціологічних досліджень у світовій соціології й може бути використаний у дослідженні різних соціокультурних розмежувань в Україні.

Ключові слова: консенсус, дисенсус, соціокультурні розмежування, конфлікт, операціоналізація, вимірювання, модель

YAROSLAV REZNIK

The phenomenon of sociocultural dissensus: theoretical interpretations and empirical research in world sociology

The article reviews theoretical interpretations and empirical studies of sociocultural dissensus in world sociology. The interpretation of the phenomenon of dissensus in the works of R. Dahrendorf, E. Shils, V. Aubert, W. Wallace, and others is analyzed. In these works, the sociological concept of dissensus is presented as a theoretical antipode and complement to the concept of consensus. The concepts of consensus and dissensus were developed in the competing macrosociological theoretical traditions of structural functionalism and social conflict theories but are mutually complementary in a common analytical context of research. The features of the operationalization and empirical identification of consensus/dissensus in the works of W.G. Runciman and T.J. Scheff are described. The conceptual and formal models of consensus/dissensus measurement by P.H. Rossi and R.A. Berk are analyzed. Empirical indicators of sociocultural consensus/dissensus in various sociological studies are considered based on the study of the works of M. Mann, N. Stehr, P.M. Baker, J. Markoff, Z. Sawiński and H. Domański, R. Rose and T. Makkai, C. Grafton and A. Permaloff, I. Down and C.J. Wilson, T. González-Arteaga, J.C.R. Alcantud and R. de Andrés Calle, A. Roberts. This methodological experience indicates a thorough development of the methodological issues of empirical sociological research in world sociology and can be used in the study of various sociocultural distinctions in Ukraine.

Keywords: consensus, dissensus, sociocultural distinctions, conflict, operationalization, measurement, model

ЄВГЕН СІРИЙ,

доктор соціологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та історії соціології, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

YEVHEN SIRYI,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Leading Research Fellow at the Department of Theory and History of Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

socio1@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3396-8168>

Латентні маркери соціологічного синтезу в репрезентації гносеологічного конструкту «підприємництва» як чинника класово-стратифікаційного розвитку¹

Міркуючи про різні аспекти соціального пізнання, доводиться стикатися з проблемою, яка полягає не тільки в тому, що ми знаємо недостатньо, а й у тому, що ми не знаємо, як адекватно витлумачити те, що ми вважаємо знанням. Інколи у процесі теоретизування «відоме» знову набуває ознак евристики. Наприклад, у разі маркування латентних ознак синтезу у репрезентації «підприємництва» як гносеологічного конструкту в інтерпретаціях стратифікаційних процесів.

У річищі «репрезентування» соціологічного синтезу в розвитку соціологічної науки свого часу попередньо було здійснено закріплення одного із «продуктів» теоретизування — поняття «підприємницькі практики» в еволюції його наукового конструювання, інтегрування, не без ознак синтезу (Сірий, 2010).

Маркування синтезу цього поняття як гносеологічного конструкту (що відображає далеко не другорядний чинник генерування суспільного розвитку в різних його вимірах) було здійснено з огляду на трактування, теорії, підходи класичного та сучасного етапу економічної та соціологічної наук. Це дало змогу показати й довести набуття онтологічних характеристик даного поняття

¹ Статтю підготовлено в рамках науково-дослідної роботи «Теоретичний синтез в сучасній соціології: підстави, проблеми, перспективи». Фінансування отримано за конкурсною тематикою НАН України на 2023–2025 роки. (Державний реєстраційний номер: 0123U100428).

Цитування: Сірий, Є. (2025). Латентні маркери соціологічного синтезу в репрезентації гносеологічного конструкту «підприємництва» як чинника класово-стратифікаційного розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 180–190, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.04.180>.

(Сірий, 2010). Надалі постала нагода у цьому річизі теоретизування продемонструвати «підприємництво» як продукт міждисциплінарного та політеоретизованого синтезування, аргументувати його гносеологічний потенціал застосовно до різних концептів архітектури соціального структурування, соціального відтворення (класово-стратифікаційного розвитку) та окремих дилем у соціологічній теорії. Власне, ми ставимо за мету, по-перше, відобразити потенційну роль синтезованого конструкту «підприємницькі практики» (конструкту «підприємництво» у різних властивих проявах) у контексті класово-стратифікаційного розвитку (поряд з іншими важливими чинниками). По-друге, такого роду систематизований аналіз предметності «підприємництва» у різних моделях класово-стратифікаційного розвитку/відтворення, а також відображення інтегральності спроб вибудови його різних моделей не можна не вважати суголосними синтезуванню. (Зауважимо, що окремі прояви концептуалізації «підприємництва» у наше завдання не входять.)

Одним із пропонованих теоретичних положень є репрезентація «підприємництва» не тільки в онтологічній площині, а й у гносеологічній — як засобу розуміння, пізнання та пояснення розвитку суспільних явищ і процесів (Сірий, 2010). У цьому теоретико-пошуковому процесі ми показуємо не тільки теоретичні координати концепту підприємництва в соціології в його оновленому онтологічному змісті з виявленням нових маркерів його гносеологічного потенціалу в інтерпретації та поясненні соціальних змін і процесів. Ми виявляємо латентність соціологічного синтезу в ретроспекції інтерпретацій механізму та принципів класово-стратифікаційного розвитку, де діє чинник підприємництва у різних суспільних проявах.

Розширюючи нашу аргументацію, варто зазначити, що з точки зору неопозитивістського та прагматичного трактування процесу пізнання та формування понять, наші міркування тяжіють до операціоналістичної концепції П. Бриджмена, відповідно до якої наукове поняття є відображенням не стільки об'єктивної реальності, скільки операцій, які здійснює суб'єкт пізнання. Істинне значення терміна виявляється в тому, що суб'єкт пізнання робить за його допомоги, а не тільки в тому, що цей термін говорить про об'єкт (Bridman, 1938).

З теоретичного погляду, застосування поняття «підприємницькі практики» (як синтезованого конструкту поняття «підприємництво») не тільки виявляє гносеологічні ознаки, а й постає як нова методологічна одиниця в інтерпретаційних суперечностях концепту підприємництва та його місця в соціологічній теорії. Це значною мірою розширює інтерпретаційні межі й застосовно до суб'єкта підприємництва, що для соціологічної науки є також важливим. Цілом можна говорити про евристичний потенціал цього поняття в методологічних засадах дослідження не стільки самого підприємництва, скільки його ролі у суспільному розвитку за межами суто економічної сфери (Сірий, 2011).

Комплексний аналіз проблем теоретико-методологічного характеру і застосування при цьому методологічних інновацій (зокрема, розгляд підприємництва як конструкту, продукту синтезування тощо) в підсумку не тільки модифікує модель розуміння підприємництва як соціального явища, а й універсалізує

це поняття. Йдеться також про можливе розширення онтологічних меж природи підприємництва.

Ознаки подолання таких дилем, як «макро–мікро» або «номіналізм–реалізм» завдяки відповідній теоретизації та демонструванню дефініційного синтезу «підприємництва», на наш погляд, виявляються ще й у тому, що це родове поняття відображає не тільки сутність відтворення/підтримки/зростання окремого мікросуб'єкта (індивіда), а й еволюційні зміни економічної (інституційної) структури суспільства з появою нових її компонентів — макросуб'єктів: від окремого «гендлера» в минулому до наднаціональних бізнес-корпорацій сучасності. Тому, з одного боку, це поняття має онтологічні ознаки компонента суспільного розвитку, зокрема капіталізму. З іншого боку, це гносеологічний конструкт у поясненні механізму «зчеплення» різних суспільних рівнів — від суб'єкта до структури. У такому випадку мають місце тотожності формування поняття «підприємництво» як поняттєвого конструкту, із проявами теоретизування/синтезу з наявних та гаданих ознак та характеристик (з урахуванням та легітимацією відповідних теоретичних здобутків дослідників минулого й теперішнього).

Аналіз еволюції цього поняття показав його не тільки у площині «відстороненого» суб'єкта особливої діяльності, а й як засіб «підналаштування» до розуміння процесів розвитку, змін та явищ, що відображають розвиток суспільства у його «капіталістичному вимірі» (а тепер і в модернізованому). Це поняття можна вважати єдиною ланкою у низці різноманітних змістів суспільного розвитку як у його різночасових формах, так і загалом у відповідній системі координат.

Окремим питанням є гносеологічний потенціал поняття «підприємництво» щодо соціально-класового структурування. Завданням цього локально-аналітичного блоку нашого дослідження є визначення його ролі у розумінні соціальної структури суспільства та її похідних — стратифікації, мобільності, відтворення. Це є спробою обґрунтувати методологічний підхід до дихотомічного (емпірія — теорія) вивчення цього чинника розвитку соціально-стратифікаційної системи та узгодження макро- та мікрорівнів механізму соціального відтворення.

Як показує дослідницька практика, формування адекватного уявлення про статичну систему соціальної стратифікації, будь-якого суспільства є неможливим без врахування динамічних процесів (переміщення соціальних груп та індивідів) її розвитку. Очевидно, що за сучасного різноманіття стратифікаційних досліджень досить складно подати їх у вигляді стрункого, добре структурованого корпусу. Натомість відбувається його розпад на окремі напрямки, лінії, що мало-помалу взаємно віддаляються. На цей складний процес фрагментації та реінтеграції слід звернути особливу увагу при аналізі сучасних стратифікаційних підходів. Отже, зважимося до застосування певного логічного прийому в пошуку змінних у трансформаціях соціоструктурного порядку та виявлення тієї гаданої неостатньої ланки (яку ще не намагалися виокремити в якості важливого чинника), яка сприяла б розв'язанню конкретних та загальних теоретичних проблем в інтерпретації механізмів структурації суспільства. Маємо на

увазі, зокрема, виявлення суспільних ознак «соціоекономічного зростання» та «прагнення до нього» як результатів соціальної активності індивіда, групи, верстви в механізмі розвитку та трансформації класово-стратифікаційної структури суспільства, що становить одиниць із головних компонентів предмета соціологічної науки.

У нашому полі зору саме підприємництво як складне поліваріантне суспільне явище з усіма соціальними аспектами його становлення та еволюційного розвитку привертає увагу як одиниця соціологічного аналізу в системі пояснювальних конструктів в інтерпретаціях глибинних процесів, що генерують суспільний розвиток. Основний висновок полягає в тому, що підприємницька складова суспільного розвитку не випадково стає одним із чинників життя людей, оскільки вона укорінена в самій тканині соціального як цілераціональний зміст діяльності соціальних суб'єктів. Однак варто додати, що в нашому аналізі ми не акцентуємося на розуміння суспільства в теоріях економічного детермінізму, дотримуючись відповідного і умовного «нейтралітету» щодо визнання того чи іншого детермінанта в механізмі соціального структурування: стратифікації, мобільності, відтворення (як відомо, позиції економічного детермінізму, який визнає головним чинником суспільного життя — економіку в цілому та виробництво зокрема, відображалися у марксистській теорії, почасти в ідеях М. Вебера, Ф. Броделя, В. Леонтьєва, Д. Бела як теоретика постіндустріального суспільства та ін.).

Проблематика соціальної нерівності, класово-стратифікаційної системи та механізму її розвитку була і є однією з ключових проблем соціології на всіх етапах її розвитку. Відмінності між багатими та бідними, «боротьба» між ними як результат протилежності їхніх інтересів були очевидними вже для античних філософів. І серед численних філософських ідей (часів Античності та Середньовіччя) та науково-теоретичних розробок (класичних та сучасних), на нашу увагу заслуговують лише ті теорії, в яких безпосередньо чи опосередковано закладені соціоекономічні та похідні від них детермінанти механізму розвитку класово-стратифікаційної системи на різних етапах.

У різних своїх соціальних проявах, таких як активність/агентність, інновації, капіталовкладення та інші практики, підприємництво було чинником розвитку. Економічно-ресурсна диференціація людей, організацій, спільнот, державних утворень постійно каталізувала внутрішні та зовнішні суспільні зміни. Власність та активність застосування її для збагачення найяскравіше виявляли себе у найпростіших і найдієвіших способах соціального просування. Із плином часу соціум ставав дедалі складнішим, і щоб зрозуміти, «розшифрувати» механізм його конфігурації, соціологія мала вдаватися до генерування найвитонченіших пояснювальних схем. Відповідно, підлягали і далі підлягають змінам визначення та розуміння багатьох соціологічних категорій: «класи», «соціальна структура», «стратифікація», «соціальне відтворення», а також механізм їх утворення та розвитку.

Капіталізм, що постійно модернізується, зі властивою йому перманентністю створює як нові розбіжності всередині соціальних структур, так і нові колізії між ними. Явища бідності та багатства як чинники соціальної диференціації та

класово-стратифікаційного розвитку не завжди синхронно зустрічалися у діалектичній єдності в соціальному пізнанні. В економіко-соціальному пізнанні саме підприємницький феномен ставав дедалі більш визнаним як соціоекономічний ключовий чинник зростання й навіть процвітання (в річищі ідей меркантилістів, фізіократів, представників класичної школи економіки). І водночас було залишено поза увагою теоретико-соціологічні зумовленості цього феномену як ключового соціоекономічного чинника в механізмі суспільного розвитку. Заради справедливості варто назвати одну з фундаментальних праць у цій галузі — «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміта, в якій він (як, зокрема, й Д. Рикардо), намагався розкрити причини поділу суспільства на класи через «особистий інтерес», «соціальну активність» з прагненням до вгараздіння та добробуту, бажанням домогтися вищого становища у суспільстві (Сміт, 2018).

Іншою фундаментальною працею про соціальне джерело багатства слід вважати «Капітал» К. Маркса (щоправда, радше економічного характеру). У Марксовому розумінні класу важливе місце посідає категорія *інтересу*, пояснення інтересів головних класів. Але один інтерес у всіх однаковий — підвищення матеріального добробуту, вигода, прибутковість (в економічному розумінні) та «піднесення» (у соціальному). І це незаперечно, адже ніхто до К. Маркса не давав такого глибокого обґрунтування класової структури суспільства, виводячи її з фундаментального аналізу всієї системи економічних відносин (яка, утім, на думку М. Вебера, була надто простою для пояснення складностей стратифікації).

Інтерпретаціями концепції К. Маркса та визначенням поняття «клас» займалися багато його послідовників та критиків. Так, з певних праць В. Ульянова-Леїніна не важко зрозуміти, «що, зокрема, рухає розвитком класів». По суті, у відповіді головного супротивника капіталістично-підприємницької системи вочевидь ідеться про причетність до специфічної соціальної активності з метою отримання вигоди. Засадовим для поділу людей на класи був саме економічний принцип і у Ф. Кене (докл. див.: Carvalho, 2022). Ж.Б. Сей та А. Маршал також розглядали підприємництво як чинник соціального розширювання людей, зміни конфігурації суспільства (див.: Say, 1966; Marshall, 2011).

Якісна відмінність М. Вебера від К. Маркса полягала у введенні іншого головного стратифікаційного виміру — *статусу*, засадовим для якого визнавався прийнятний для всіх, легітимований рівень соціально престижу. При цьому чинники прибутковості та багатства завжди означали високий статус. Але визначальним аспектом класової ситуації за М. Вебером був ринок у контексті можливостей індивіда на ринку — тобто можливості володіння благами та отримання доходів за умов ринку товарів і праці, соціоекономічної та соціальної активності (див.: Weber, 2019; Barbalet, 1980). Ринковий чинник проходить червоною ниткою крізь теорію соціальної стратифікації М. Вебера, за якою дві змінні — структура професійної диференціації (*професійна стратифікація*) та можливості отримання підприємницького доходу (*економічна стратифікація*) — були тісно пов'язані між собою. Цілком справедливим буде стверджувати, що це і є та відсутня ланка, що в підсумку пояснює механізм побудови кла-

сово-стратифікаційної структури на підставі соціальної активності з метою одержання вигоди (не суто економічного характеру).

В. Зомбарт опосередковано вказував на економічний чинник у механізмі соціального структурування тодішнього соціуму, доводячи, що не гроші (клас буржуазії) купують собі владу та престиж, а навпаки — влада та престиж (юнкерство) підпорядковують собі гроші (Sombart, 1913). Хоча за століття, ба й півстоліття світ сильно тоді змінився, що було відображено у низці радикально інших теорій соціоструктурного порядку, все ж було визнано, що економічні й похідні від них технологічні, а також соціальні детермінанти ставали базисом тих чи тих підходів до суспільного розвитку. Індустріальне суспільство набувало дедалі нових принципів розвитку, і важелі «власництва» поступалися місцем важелю «контролю» над ресурсами. Арсенал відповідних соціальних агентів швидко та масово зростав. Економічний критерій соціального зростання генерувався на нових неекономічних засадах, за яких уможливлювалися надійні й матеріально вигідні кар'єри.

Так чи так, але веберівський вплив по-різному виявлявся у відповідних працях із класової конфігурації: змінювалося розуміння «економічного класу», відношення до власності поставало частковим критерієм, і наголос робився на ринковій позиції груп, що дедалі більше набувало соціальних ознак. Перспективи соціальної мобільності ставали внутрішнім моментом визначення становища різних груп. Статусні позиції, поряд з різними неекономічними чинниками дедалі більше набували ваги у визначенні ринкових позицій, які стимулюють соціальну активність як інноваційну та підприємницьку поведінку. Все це у підсумку виражалося у шансах отримання інтегральної соціально-економічної вигоди в рамках певного економічного порядку. На підставі аналізу історичного розвитку стратифікаційної системи соціуму П. Сорокін (Sorokin, 1962) у своїй концепції соціальної стратифікації наголошував, що саме соціальний престиж підприємця як результат, перш за все, його економічної діяльності вже не могли не розглядати як характеристику, що має самостійний статус. Відомо, що в традиційному суспільстві можливості реалізації сил та здібностей людини були обмеженими через властиві йому класові чинники, які не спонукали до особистісних успіхів (поряд із гальмуванням соціальної мобільності).

В модерному, індустріальному суспільстві, що належить до типу відкритих суспільств за умов ринкової конкуренції, ці взаємопов'язані ознаки почали набувати високої динамічності. У таких суспільствах рівень соціальної мобільності ставав досить високим, зокрема, завдяки тому, що одночасно зростали можливості збагачення й набуття високостатусних позицій, що, своєю чергою, сприяло зростанню чисельності середнього класу. Згідно з певними дослідженнями інституту Гелapa у 80-х роках ХХ століття, було підтверджено, що майже половина англійців заявляли, що головний спосіб просунутися на вищі соціальні щаблі — це успадкування багатства та статусу батьків, натомість майже половина американців вважали, що єдиний шлях досягнення успіху — це власні зусилля. У цих двох випадках ми бачимо прояви різних форм підприємництва (власність, соціоекономічна активність/діяльність), а отже, різних форм соціо-економічного зростання.

Згодом П. Сорокін, глибоко аналізуючи тривалі зміни, виокремлював три різновиди соціальної стратифікації — економічну, політичну та професійну — та конституював положення про збагачення та збідніння групи або суспільства, а також ідею зменшення та збільшення висоти економічної піраміди як наслідок відповідних флуктуацій у механізмі структуризації суспільства (Sorokin, 1925; Sorokin, 1969). Побічно це дістало відображення у теоретичних засадах американського соціолога Е. Райта щодо ідентифікації класів з погляду наявності чи відсутності «контролю» ресурсів: грошових потоків, засобів виробництва, робочої сили (Wright, 1979). І таке бачення важко заперечити застосовно до різновидів «підприємницьких практик».

Суголосність із такими засадами виявилася у класовій моделі Дж. Скота (Scott, 2005) та в моделі Дж. Голдторпа, у якій верхні верстви «службового класу» становили бізнес-менеджери (Goldthorpe, 2007). Понад те, в моделі Ф. Паркіна володіння власністю, засобами виробництва являло собою головні підвалини класової структури (Parkin, 1974). У моделі Р. Дарендорфа ринок, конкуренція та соціально активна діяльність вважалися необхідними складовими в механізмі стратифікаційних змін (Dahrendorf, 1972). Концепція американських соціологів К. Девіса та В. Мура була базована на доступі до дефіцитних та необхідних благ як чинниках престижу тієї чи іншої страти. Британським соціологом Д. Гласом з оперттям на власні дослідження («Соціальна мобільність у Великобританії») (Glass, 1954) було виявлено та описано прямий взаємозв'язок рівності умов із рівністю можливостей, а також престижу діяльності із прагненням до висхідної мобільності. І тут не виникає складностей щодо масових проявів соціального просування на таких засадах. Тож професійні ознаки та підприємницькі ідентичності також ставали важливими критеріями соціальної диференціації.

Чимало дослідників цього періоду, подібно до М. Вебера, акцентували увагу на професії як емпіричному індикаторі, пов'язаному з основним каналом вертикальної соціальної мобільності. На базі досліджень соціальної мобільності таких американських дослідників, як Ричард Г. Гол (Hall, 1969), Мельвін Тумін (Tumin, 1967), Отис Данкен (Duncan, Blau, 1964) та ін., веберівська «професія» (тобто професійна діяльність у переплетінні її із соціальним статусом) була наділена ринковою вартістю як засіб отримання сталого доходу, що впливає на соціальне становище індивіда. У змісті таких моделей соціальної мобільності було закладено принцип комерційного успіху. А ознака «ринкова вартість» інтегрально поєднує чимало маркерів «підприємницьких практик». У цьому сенсі маркери проявів та стимулювання підприємницької поведінки співвідносяться з розгалуженням підприємницьких практик, які дедалі ширше та глибше асимілюються у механізми суспільного розвитку та соціального структурування.

З усіх розглянутих вище моделей та підходів логічно постає питання щодо альтернативи «цивілізованому» способу соціально-статусного відтворення. Якщо відділити елементи конфлікту в сенсі економічного детермінізму, то залишається одне — прояв конструктивної соціальної активності з метою забезпечення соціоекономічного самозабезпечення/зростання, що, своєю чергою, стимулює просування вгору по соціальній драбині (у класичному розумінні).

Новий формат «класового» структурування суспільства подав М. Кастельс (не забуваючи при цьому про відповідні чинники відповідного механізму). Пропонуючи розуміти клас як багаторівневий конструкт на ґрунті нерівних можливостей використання структурних ресурсів у суспільстві (матеріальних та духовних благ, статусу, престижу), він позиціював так зване суспільство сітьових структур, у якому не тільки все суспільство, а й головні економічні агенти — фірми та корпорації — зорганізують переважно не за ієрархічним принципом, а за мережевим. Залучення до мережі або виключення з неї стає чинником, який визначає для конкретного агента можливості та умови зростання його саморозвитку та належності до «сучасності», модерності (Castells, 1996). До подібної думки стосовно важелів соціальної диференціації схилявся і Е. Гіденс, вважаючи, що класи утворюються залежно від різниці в економічному становищі між угрупованнями індивідів, від нерівностей у володінні та контролі над економічними ресурсами (Giddens, 1981).

Американські економісти М. Фридмен та Л. Севедж, приділяючи увагу спонукальним аспектам підприємництва, побічно торкнулися розуміння механізму соціальної мобільності, в якому підприємництво є головним засобом для переходу в соціальну групу вищого статусу (на кшталт впливу корисності у разі вибору серед альтернатив в умовах ризику). Чинник соціальної мобільності як можливість переходу до групи з вищим статусом є у додатковим стимулом до такої діяльності. Зазначені вчені формували свої висновки на підставі спостережень і досліджень упродовж досить тривалого періоду, вивисуючи далеко не одиничні ситуації до рангу статистично значимих величин (Friedman, Savage, 1948), принаймні в масштабах соціальної верстви, що в подальшому знайшло підтвердження в інших дослідників (Domanski, 1991; Dubini, 1989). Можна й надалі продовжувати огляд пізніших теорій та моделей структурування сучасного суспільства, у яких маркується предметність «підприємницьких практик» у різноманітні властивих їм проявів щодо роботизації економіки, цифровізації ринку праці, трансформації зайнятості, глобальних змін у сфері технологій, що в підсумку впливає на структуру суспільства (можливо, це може бути продовженням нашого дослідження). Однак одні з них принаймні частково підтверджують нашу думку, інші потребують додаткових інтерпретацій застосовно до висунутої нами ідеї.

Проведений аналітичний екскурс до системи класово-стратифікаційних розумін, теорій і підходів показав урахування в них динамічних аспектів суспільного відтворення у відображенні підприємницьких практик та їхніх інтеграційних компонентів. Роль і місце підприємницького феномену в різноманітні його проявів (маркерів) як одного з активних чинників у механізмі розвитку класово-стратифікаційної системи на всіх її рівнях (структури, стратифікації, мобільності, відтворення тощо) доволі очевидні.

Сама ідея про роль підприємництва як прояву соціоекономічної активності в розвитку суспільства не є новою, проте вона досить опосередковано та неакцентовано втілювалася в різних соціальних теоріях класово-стратифікаційного розвитку. Отже, ми здійснили спробу піднести це питання до розряду відображення різноформатного системного впливу підприємництва (підприємниць-

ких практик) у стратифікаційній структурції суспільства. Та оскільки будь-які спроби в межах соціологічного теоретизування надати ноуменального значення певним явищам з огляду на доказовість та методологічну виваженість дають підстави говорити про наявність синтезування, систематизований аналіз предметності «підприємництва» у різних моделях класово-стратифікаційного розвитку (відтворення) виявляє ознаки синтезу в процесі соціологічного теоретизування.

Висновки

Репрезентовані концепти й теорії соціально-стратифікаційного структурування суспільства аргументовано вказують на те, що підприємництво як феномен соціальної дії є одним із структурно-генерувальних компонентів у механізмі соціально-стратифікаційного розвитку та відновлення. Це один із моментів виявлення та «легітимації» його пізнавального потенціалу в соціологічній теорії. Інший бік його ґносеологічної легітимації — це подолання/уникання певних дилем в окремих сегментах соціологічного теоретизування.

Розглянуті теорії та концепти соціально-стратифікаційного структурування суспільства демонструють ознаки подолання таких дилем, як «макро–мікро» та «номіналізм–реалізм». Аналізоване родове поняття не тільки охоплює сутність відтворення/підтримки/зростання окремого мікросуб'єкта (індивіда) в межах економічної (інституціональної) структури суспільства, а й відображає її еволюційні зміни з появою нових компонентів — макросуб'єктів. Крім того, йдеться про роль цього поняття як «єдальної» ланки в системі координат «соціальної дії» та «соціального процесу». Синтез в цьому випадку виявляється в цілераціональному наданні пізнавальних можливостей цьому поняттю. Це поняття чудово влітається в обґрунтування механізму соціальної структурації завдяки його можливостям у дихотомічному (емпірія — теорія) застосуванні в інтерпретації розвитку соціально-стратифікаційної системи та узгодженні макро- та мікрорівнів механізму соціального відтворення через цей компонент.

Джерела / References

- Barbalet, J.M. (1980). Principles of stratification in Max Weber: An interpretation and critique. *The British Journal of Sociology*, 31(3) [Special Issue. Aspects of Weberian Scholarship], 401–418.
- Bridman, P. (1938). *The Intelligent Individual and Society*. New York: Macmillan Publishers.
- Carvalho, D. (2022). *Les oeuvres économiques de François Quesnay*. São Paulo, Brazil.
- Castells, M. (1996). The Rise of the Network Society. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. I. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- Dahrendorf, R. (1972). *Classes et conflits de classes dans la société industrielle* / Intr. by R. Aron. Paris: Gallimard.
- Domanski, T. (1991). *Tworzenie i rozwój malego przedsiębiorstwa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Dubini, P. (1989). The influence of motivations and environment on business start-ups: some hints for publicies. *Journal of Business Venturing*, 4(1), 11–26.
- Duncan, O., Blau, P. (1964). *The American occupational structure*. New York.
- Friedman, M., Savage, L. (1948). The utility analysis of choices involving risk. *The Journal of Political Economy*, 56(4), 279–304.

- Giddens, A. (1981). *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson.
- Glass, D.V. (1954). *Social Mobility in Britain* / Ed. by D.V. Glass with contr. by D. Jerent, T. Bottomore, R.C. Chambers et al. London: Routledge & Kegan Paul.
- Goldthorpe, J.H. (2007). *Social Class and the Differentiation of Employment Contracts On Sociology* (vol. 2). Standfort University Press.
- Hall, R.H. (1969). *Occupations and the Social Structure Hardcover*. Prentice Hall.
- Marshall, A. (2011). *Principles of Economics*. London: Macmillan & Prometheus Books.
- Parkin, F. (1974). *The Social Analysis of Class Structure*. Tavistock Publications.
- Say, J.-B. (1966). *Traité d'économie politique ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se composent les richesses*. Osnabruck Otto Zeller.
- Scott, J. (2005). *Social Theory: Central Issues in Sociology*. SAGE Publications Ltd.
- Siryi, Ye.V. (2010). *Entrepreneurship as a Subject of Sociological Theorizing*. Author's abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Social Sciences. [In Ukrainian]. Kyiv. [=Сірий, Є.В. (2010). *Підприємництво як предмет соціологічного теоретизування*. Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук. Київ.]
- Siryi, Ye.V. (2011). Problem-methodological guidelines for theoretical and sociological understanding of entrepreneurship. [In Ukrainian]. *Social Technologies: Current Problems of Theory and Practice*, 50, 125–136. [=Сірий, Є.В. (2011). Проблемно-методологічні орієнтири теоретико-соціологічного осмислення підприємництва. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 50, 125–136.]
- Smith, A. (2018). *Wealth of Nations. Research on the Nature and Causes of the Well-Being of Nations* / Tr. by O. Vasyliov. [In Ukrainian]. Kyiv: Nash Format. [= Сміт, А. (2018). *Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй* / Пер. О.Васильєва. Київ: Наш формат.]
- Sombart, W. (1913). *Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*. München: Duncker & Humblot.
- Sorokin, P.A. (1969). *Society, Culture, and Personality: Their Structure and Dynamics*. New York.
- Sorokin, P.A. (1925). *The Sociology of Revolution*. Philadelphia: J.B. Lippincott Co.
- Sorokin, P.A. (1962). *Society, Culture, and Personality: Their Structure and Dynamics. A System of General Sociology*. Harper.
- Tumin, M.M. (1967). *Social Stratification: The Forms and Functions of Inequality*. Prentice-Hall.
- Weber, M. (2019). *Economy and Society* / Ed. and tr. by K. Tribe. Harvard University Press.
- Wright, E.O. (1979). *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press.

Отримано / Received 05.06.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 28.07.2025

Опубліковано / Published 28.11.2025

ЄВГЕН СІРИЙ

Латентні маркери соціологічного синтезу в репрезентації ґносеологічного конструкту «підприємництва» як чинника класово-стратифікаційного розвитку

У статті на основі теорій соціальної диференціації як репрезентації конструкту «підприємництва» показано теоретичні координати цього концепту в соціології щодо виявлення нових маркерів його ґносеологічного потенціалу в інтерпретації та поясненні суспільних явищ і процесів у їхньому розвитку, розв'язанні питань структурування суспільства, соціального відтворення (класово-стратифікаційного розвитку) та подолання певних дилем у соціологічній теорії.

В описово-аналітичному форматі подано широке різноманіття прикладів того, що в більшості теорій соціальної диференціації підприємництво, хоча й не безпосередньо, презентується

як один із чинників та механізмів забезпечення можливості соціального просування. Систематизація маркерів підприємницького чинника у відповідних теоріях виявляє факт наукової легітимації ґносеологічного потенціалу поняття «підприємництва» в соціологічному теоретизуванні. Йдеться як про один зі структурно-генерувальних компонентів у соціально-стратифікаційному механізмі, так і про подолання певних дилем в окремих сегментах соціологічного теоретизування, таких як «макро-мікро» та «номіналізм-реалізм». Це виявляється як застосовно до відтворення, підтримання та зростання окремого мікросуб'єкта (індивіда), так і щодо еволюційних змін економічної (інституційної) структури суспільства з появою нових компонентів — макросуб'єктів, а також уявлюється у ролі цього концепту як «єдиної» ланки в системі координат «соціальної дії» та «соціального процесу». Синтез у цьому випадку маркується через цілераціональне надання пізнавальних можливостей цьому поняттю.

Ключові слова: соціологічне теоретизування, ґносеологічний потенціал, поняття «підприємництво», теорії соціальної диференціації/соціальної структурації, теоретичний конструкт, синтез, дилема

YEVHEN SIRYI

Latent markers of sociological synthesis in the representation of the epistemological construct of «entrepreneurship» as a factor of class-stratification development

The article, based on theories of social differentiation as a representation of the construct of «entrepreneurship», shows the theoretical coordinates of this concept in sociology in terms of identifying new markers of its epistemological potential in the interpretation and explanation of social phenomena and processes in their development, solving issues of social structuring and social reproduction (class-stratification development), as well as overcoming certain dilemmas in sociological theory.

The material, in a descriptive-analytical format, presents a wide variety of examples of the fact that in most theories of social differentiation, entrepreneurship, albeit indirectly, is still presented as one of the factors and mechanisms for ensuring the possibility of social advancement. Systematization of markings of the entrepreneurial factor in such a segment of theories reveals the fact of scientific legitimation of the epistemological potential of «entrepreneurship» in sociological theorizing. This is both about one of the structural-generating components in the mechanism of social-stratification restoration, and about overcoming/avoiding some corresponding dilemmas in certain segments of sociological theorizing, in particular such dilemma as “macro-micro” and “nominalism-realism”. This is manifested both in the reproduction, support, growth of a separate micro-subject (individual), and in the reflection of evolutionary changes in the economic (institutional) structure of society with the emergence of its new components — macro-subjects, as well as in playing the role of a “connecting” link in the coordinate systems of “social action” and “social process”. Synthesis, in this case, is marked in the purposive assignment of cognitive possibilities to this concept.

Keywords: sociological theorizing, epistemological potential, the concept of «entrepreneurship», theories of social differentiation/social structuration, theoretical construct, synthesis, dilemma

ЗАПРОШЕННЯ ДО ДИСКУСІЇ

DOI 10.15407/sociology2025.04.191

УДК 316:(659.441:528.9)

МИКОЛА БОНДАРЕНКО,

*доктор філософії (PhD) із соціології, асистент кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03022, Київ,
пр. Глушкова, 4-Д)*

MYKOLA BONDARENKO,

*Doctor of Philosophy (PhD) in Sociology, Assistant Professor at the Department
of Branch Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4D, Hlushkova
Ave., Kyiv, 03022)*

nickybond@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6043-6357>

“Helicopter view” на стратегію: Чому іноді слід зробити крок назад, щоб просунутися вперед, і до чого тут соціологія

Пролог

Буває, в перебігу роботи — як наукової, так і бізнесової — ми сперечаємося та обговорюємо мільйони деталей: «правильно» підібрані слова, чітко розставлені сполучники «та», «й», а також «і», назви, позначені курсивом у списку літератури, відтінки кольорів для вирізень у презентації тощо. Як то кажуть: «дивовол у деталях».

Однак, за нескінченним списком уточнень доволі часто може губитися фокус — суть ідеї, головний сенс, що справді має бути донесений та продемонстрований. Саме тому ця стаття буде присвячена “helicopter view” — «видові зверху», вмінню оглянути всю обстановку загальним планом, відсторонено та побачити цілісну картину.

Розібратися в цьому питанні допоможе комбінація двох дисциплін — стратегії та соціології. Як уже описано раніше (Бондаренко, 2023: с. 142), ситуація тут двояка: соціологічний підхід водночас «використовує стратегію» та «є складовою стратегії». Так до цього й поставимося: обговоримо, чим “helicopter view” може бути корисним для стратегії в цілому, де саме соціологічний аналіз використовується як один з елементів її побудови, а також визначимо, як інструменти «погляду зверху» допомагають у проведенні конкретно-соціологічного дослідження.

Цитування: Бондаренко, М. (2025). “Helicopter view” на стратегію: Чому іноді слід зробити крок назад, щоб просунутися вперед, і до чого тут соціологія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 191–201, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.04.191>.

Початок дискусії

Візьмемо для прикладу пряме зіставлення: допустимо, ми будуємо нове місто або засаджуємо поля. Так, ми знаємо, що має бути розставлено й розсаджено, але ми знаємо це, знаходячись на землі. То що ж робити, щоб цілісно побачити, як цю територію зорганізувати, якщо на справжній helicopter немає грошей і ресурсів? Авжеж, ми використовуємо плани та мапи.

З огляду на стратегії, відомим автором з питань створення мап і картографування бізнес-проектів є британський дослідник, колишній гендиректор та член рад кількох стартапів С. Вордлі. Для нього мапи — це «інструмент навчання та спілкування», що допомагає виявляти стратегічні аспекти роботи та «ухвалювати кращі рішення, перш ніж діяти» (Wardley, 2022: p. 66).

Чи можуть мапи повністю замінити стратегування як таке, зокрема якщо це стратегія саме соціологічної розвідки — питання дискусійне (до чого й запрошуємо шановних читачів статті). Утім, цей підхід має ґрунтовний інструментально-допоміжний характер, з чим доцільно ознайомитися.

Основи стратегічної картографії

Методологія С. Вордлі — безпосереднє мапування цінностей та етапності проектних завдань — є інструментом «візуалізації стратегічного контексту». Для цього дослідник використовує «стратегічний цикл» (див. рис. 1) — мікс із п'яти чинників Сунь-цзи, «петлі» Джона Бойда та власних Вордлієвих двох типів «чому» (див.: Філіппов, 2024; Wardley, 2022: pp. 31–34; Wardley, 2017).

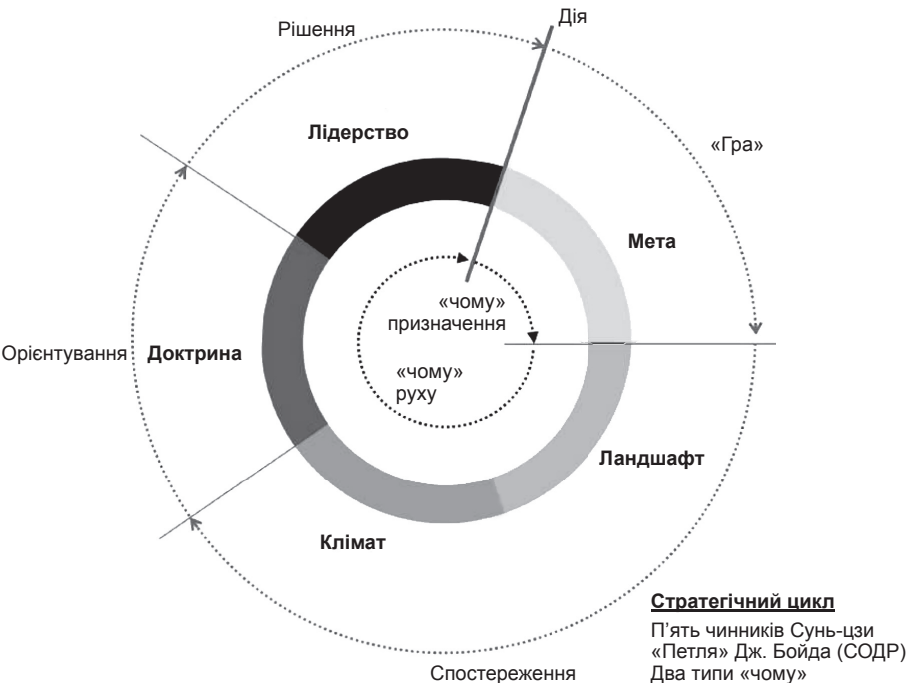

Рис. 1. Стратегічний цикл за С. Вордлі
Джерело: (Wardley, 2017).

Досліджуючи елементи циклу, слід почати з найкласичнішої класики — «Мистецтва війни». Для *Сунь-цзи* в основі війни (бо для неї і будувалися перші стратегії) лежать п'ять ключових явищ:

- Шлях («дао») — імператив, причини, з якої за лідером слідують, а дії відбуваються.
- Клімат («небо») — закономірності сезонів, погоди, сил, що діють зовні.
- Рельєф («терен», «земля») — середовище змагання, позиції, відстані, перешкоди та переваги території.
- Командування (полководець), відібраний за чеснотами.
- Закон (регулювання) — принципи дій, структури, системи керування й організації (Сунь-дзи, 2016: сс. 15–16; Філіппов, 2024).

С. Вордлі адаптує все це до чинників *мети* (цілей і призначення — етапу, де буквально зароджується стратегічна «гра»), *ландшафту*, *клімату* (куди включає й дії опонентів), *доктрини* (поглядів і технік) та *лідерства* (безпосереднього вибору стратегії з урахуванням інших факторів). Він також, як можна помітити, дещо оновлює порядок, аби той ще більше відповідав логіці побудови й застосування стратегії (Wardley, 2022: pp. 11–12, 32–33; Філіппов, 2024).

Ще однією причиною зміни послідовності є доповнення бачення «*петлею СОРД*» — моделлю ухвалення рішень, розробленою полковником ВПС США Дж. Бойдом (в оригіналі — OODA Loop). Ця концепція, передбачена для розуміння процесу повітряних боїв, відображає схему «спостереження — орієнтування — рішення — дія» (Boyd, 1995: sl. 4; Wardley, 2022: pp. 33–34), що набула популярності не лише у сфері безпеки, а й у бізнесі.

Останнім елементом стратегічного циклу є одне з найголовніших питань стратегії — «чому?», що постає одразу в двох іпостасях. Першою є класичне «чому» з точки зору *руху* (як у шахах: з яких причин опоненти роблять ті чи інші ходи?). Другою — «чому» відносно *призначення*, причини дій (з якою більшою метою взагалі відбувається діяльність?) (Wardley, 2022: pp. 13–15). Варто зазначити, що ці дві конотації частково нагадують тактичні (швидкі, тут і зараз) і стратегічні (довші, далекоглядніші) дії.

Додавши всі елементи, С. Вордлі доходить висновку, що стратегія є не лінійним, а саме циклічним, ітераційним процесом. Усе впливає на все: зовнішнє середовище на мету, а дії — на людей. Для С. Вордлі, на відміну від багатьох інших дослідників, стратегія не має «ядра», адже все постає перехідним та плинним (Wardley, 2022: pp. 32–33).

Повертаючись до повної схеми циклу, можна сказати, що на першому етапі (чинник «мети») «відбувається постановка цілей стратегії» та дається відповідь на питання «Навіщо це все робиться?». Український стратег І. Філіппов нагадує, що тут нелінійність відіграє важливу роль, і зазначає, що ціль «не буде фіксованою» та видозмінюватиметься «по мірі змін ландшафту» (Філіппов, 2024).

Якщо забігти на кінець циклу — на умовний його третій етап — можна здогадатися, що він, будучи зав'язаним на чинниках «доктрини» та «лідерства», виявиться найбільш суб'єктивним. Ці фактори залежатимуть від обраних, відо-

мих, доступних технік, методів, інструментів планування та, безпосередньо, людей, які стратегію розроблятимуть і втілюватимуть.

Та найбільш цікавим в рамках розгляду цієї статті є другий етап циклу («ландшафт» та «клімат»), коли ми відповідаємо на питання «Де ми граємо?» та «Яка мапа гри?» (Філіппов, 2024), прагнучи зрозуміти середовище для дій. Тут ми означаємо «клімат» як ті сили, які «впливають на ландшафт» незалежно від нашого вибору, але які «можна виявити» (Wardley, 2022: p. 12), й саме довкілля, позиції та ті сили, що в ньому діють. Навіть сам С. Вордлі зазначає, що використовує мапи, «щоб зрозуміти ландшафт» (Wardley, 2017).

Чому це важливо? Відповідь проста: мапування подібне до «навчання гри в шахи», де доцільно «спершу подивитися на дошку» (Wardley, 2014). А й справді, як грати у шахи без дошки, у «морський бій» без клітинок, а в «монополію» без... поля? Теоретично це можливо. Навіть за правилами, попри те, що ходи, звісно, будуть викривлятися за відсутності поля для гри (королева битиме всіх).

Тут розуміння полів повністю збігається із класичним соціологічним баченням П. Бурдьє, котрий описує їх як «структуровані простори позицій», властивості яких «залежать від їхнього положення». До того ж, саме поле він окреслює через «визначення ставок та інтересів» (Bourdieu, 2009: p. 94), як таке, що по суті й виступає «простором для гри» — як шахової, так і бізнесової чи політичної.

Як продовжує свою думку С. Вордлі, якщо у шахах «ви гратимете проти того, хто може бачити дещо справді визначне — дошку», тоді як ви самі її не бачите, то «щоразу, коли ви гратимете з цим суперником, незалежно від того, що ви робите, <...> ви програватимете і програватимете швидко» (Wardley, 2022: pp. 22–25), адже дошка також є частиною правил, обмежень і реалій гри та визначає їх. Це приводить нас до того, що дослідник називає «ситуаційною обізнаністю». Відтак, стратегія та її предмет завжди невіддільні від контексту.

Мапи тим і зручні, що фіксують цей контекст (наприклад, репрезентуючи поле битви). До того ж, вони роблять це візуально, буквально надаючи змогу в мініатюрі поглянути зверху (це ж і є “helicopter view”) на розстановку сил, зрозуміти ситуацію та обміркувати подальші дії. Зважаючи на це, С. Вордлі фіксує шість базових елементів дієвої мапи:

1. Візуальна репрезентація.
2. Контекстуальна специфіка.
3. Позиціонування (місце)...
4. ...Компонентів (їхнє означення).
5. «Якір».
6. Рух (Wardley, 2022: pp. 26–27).

Якщо з першими чотирма пунктами все зрозуміло, а шостий елемент — рух — показує зміни (для прикладу, стрілочки на картах атаки), то що ж таке якір? «Якорем» мапи є компас, зображений в куточку, щоб читач знав, де знаходиться північ та інші сторони світу. Шахова дошка сама по собі складається з «якірців», що репрезентують позицію фігури (C1 чи B3) в даний момент гри. «Якорем» у мапах С. Вордлі, створених для потреб бізнесу, будуть сам користувач товару чи послуги та його чи її потреби (Філіппов, 2024; Wardley, 2022: p. 42).

На підставі цих аспектів у 2005 році дослідник будує свою першу мапу (див. рис. 2), присвячену онлайн-фотосервісу, котрим він керував.

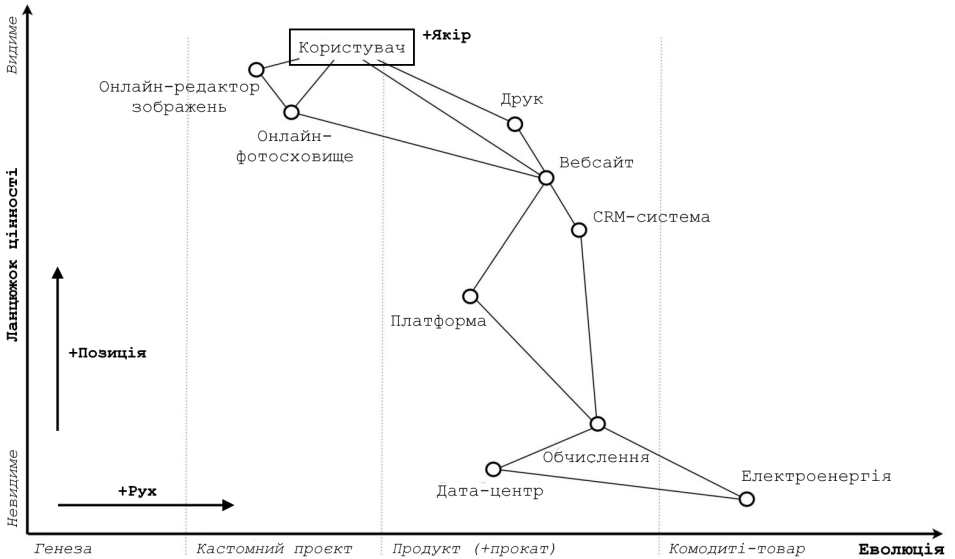

Рис. 2. Перша мапа С. Вордлі

Джерела: (Wardley, 2022: p. 42), доповнено (Wardley, 2017) та (Wardley, 2022: p. 45).

Як можна побачити, мапа відображає «ланцюг створення [користувацької чи бізнесової. — М.Б.] цінності з компонентами, що розміщені у відповідності з їхніми залежностями» (Філіппов, 2024) від видимості, потреби та позиції (що й показують цю цінність), зв'язків та еволюційного етапу розвитку компонента.

Еволюція, за С. Вордлі, має чотири стани: генезу (щось зовсім нове, унікальне, невизначене), кастомний проєкт (як індивідуальне спецзамовлення, що виготовляється одиницями), продукт (уже зрозумілий, який можна виготовляти за шаблоном та брати в оренду чи купувати) та комодиті-товар (індустріальний, звичний, яким ми користуємося, навіть не помічаючи цього) (Wardley, 2022: pp. 43–44; Філіппов, 2024). За цим параметром можна визначити майбутній рух компонентів та виявити потенційні нові практики їх використання із плином часу та під впливом обставин.

Але як визначити, на котрій щаблі еволюції знаходиться продукт? Можна провести “desk”, можна поспілкуватися з експертами. Як зрозуміти, що є цінним для користувачів? Поглянути на їхню поведінку, спитати в них. Навіть повертаючись назад до інших етапів стратегічного циклу, потрібно зазначити, що виявити дійсні цілі проєкту, зафіксувати незалежні від нас обставини, зрозуміти ключі до успіху «доктрини» та «лідерства» у проєктів — з усіма цими питаннями в першу чергу допомагає саме проведення дослідження. А отже, соціологія тут відіграватиме визначальну роль. Її ж, у розрізі стратегії, як зазначалося на початку, ми можемо розглядати із двох боків.

Дуальність відносин соціології та стратегії

Отже, соціологічний підхід може виступати як «складник» розроблення стратегії (як етап дослідження й аналізу для отримання даних — тут стратегія застосовує соціологію) або ж як «користувач», що послуговується надбаннями стратегічної дисципліни для логічнішого розгортання дослідження (тут, навпаки, соціологія застосовує стратегію в аналітичних цілях). Сказати слід про обидві опції.

У випадку «соціології як складника», де, апелюючи до С. Вордлі, ми дивитимемося на стратегію як на цикл, соціологія має свої точки для застосування. Так, для визначення особливостей «мети», «доктрини» та «лідерства» проекту ми справді можемо звертатися до кабінетного дослідження, експертних методів чи контент-аналізу, однак зазвичай ці етапи визначаються «внутрішньо» — суто через обговорення або цілепокладання керівництва. Максимальний потенціал соціологічного дослідження розкриватиметься в дослідженнях «ландшафту» та «клімату», які разом і становлять контекст.

Для прикладу, під час політичного дослідження завдяки кількісному обстеженню громадської думки ми можемо дізнатися поточні враження від соціально-економічної ситуації, позиції сил (рейтинги та антирейтинги, рівень довіри), ставлення до участі інших сторін у процесах (наприклад, впливу інших країн або окремих структур), оцінку бар'єрів для впровадження нових політик тощо. Ми буквально визначаємо «погоду» навколо («клімат»), куди входять і дії опонентів (та враження від них), а також оцінюємо наші власні позиції (якщо ми є зацікавленою стороною) та можливі перешкоди й тестуємо шляхи подальших дій («ландшафт»).

Якщо розглядати інший випадок — коли соціологія й сама послуговується стратегією (і ми буквально будуємо *стратегію соціологічного дослідження*) — то, також звертаючись до циклу, можна означити етапність такого «обстеження». Справді, стратегічний цикл С. Вордлі вдало адаптується до етапності дослідження (див. табл. 1).

Як можна побачити, кожен з етапів циклу наповнюється конкретними діями для проведення соціологічного дослідження, що мають місце в рамках певного чинника. І байдуже, що деякі з аспектів можуть неординарним чином передувати іншим, наприклад, що спочатку в «доктрині» опрацьовується інструментарій, а підбір методу відбувається вже пізніше на етапі визначення «лідерства». Для цього є два пояснення.

Перше полягає у самій структурі підходу, де стратегія становить цикл. Це означає, що не всі аспекти впроваджуватимуться за одне «коло» — їх може бути кілька, допоки будуть розв'язані всі питання. Сам же цикл триватиме стільки, скільки потрібно для отримання результату, а у випадку, наприклад, продовження досліджень, запускатиметься новий, уже змінений цикл. Про це говорить і сам С. Вордлі, нагадуючи, що повертаючись на нове «коло», ми уже знаємо «більше про своє середовище та закономірності, які на нього впливають», а попередні дії мають також «змінити гру» і «навіть вашу мету» (Wardley, 2017).

Таблиця 1

Адаптація стратегічного циклу С. Вордлі
до складових соціологічного дослідження

Етап стратегічного циклу	Аспекти соціологічного дослідження
Мета	Визначення теми та цілей дослідження Складання програми Гіпотези
Ландшафт	Наявність теоретичного підґрунтя Концептуальна база Вибірка
Клімат	Можливості й ресурси для проведення Доступність респондентів та джерел Часові та функційні «рамки»
Доктрина	Принципи проведення Інструментарій дослідження Соціологічна етика та кодекси
Лідерство	Призначення відповідальних виконавців Вибір методів та технік Організація та втілення (проведення «поля» й аналізу)

Джерело: складено автором із використанням (Wardley, 2022: pp. 10–12).

Друге пояснення лежить, хоч як це дивно, біля витоків соціології. Ще П. Со-
рокін обґрунтовував, що соціологія має ставати на шлях інтегралізму теорії
(аналітики, узагальнень) та емпірики (практики, пошуку фактів). Це означає,
що «теорія не може бути суто абстрактною, позбавленою відповідного емпірич-
ного змісту, а також не може складатися з простого набору емпіричних фактів
без адекватної пояснювальної теорії» — має бути синтез (Sorokin, 1965: pp. 838,
841–842). Відповідно, за цією логікою, будь-який стратегічний цикл спочатку
може бути теорією — буквально «програватися в голові» до того, як будуть
здійснені практичні кроки з його втілення. Повертаючись до прикладу: ми спо-
чатку обдумуємо питання, які хочемо задати, і лише потім обираємо, як саме
(яким методом) ми це зробимо.

Навіть у випадку, коли метод визначений від початку, а питання — ще ні,
порядок дій можна адаптувати. Якщо метод прописаний заздалегідь, бо потріб-
но його апробувати, то саме його застосування є частиною самоцілі досліджен-
ня, а отже «метод» переходить до поля «мети». Якщо ж метод, припустимо, ви-
значений замовником, то це буде одним із «правил» дослідження, що перейде
до «кліматичного» обмеження та «доктрини».

На завершення варто сказати про ще одну доцільність використання підхо-
ду С. Вордлі для соціології. Так, застосування його картографічного підходу
може наочно відобразити необхідні ресурси й цінності, потрібні для проведен-
ня соціологічного дослідження. У дуже спрощеній формі це можна зобразити,
використовуючи його шаблон (рис. 3).

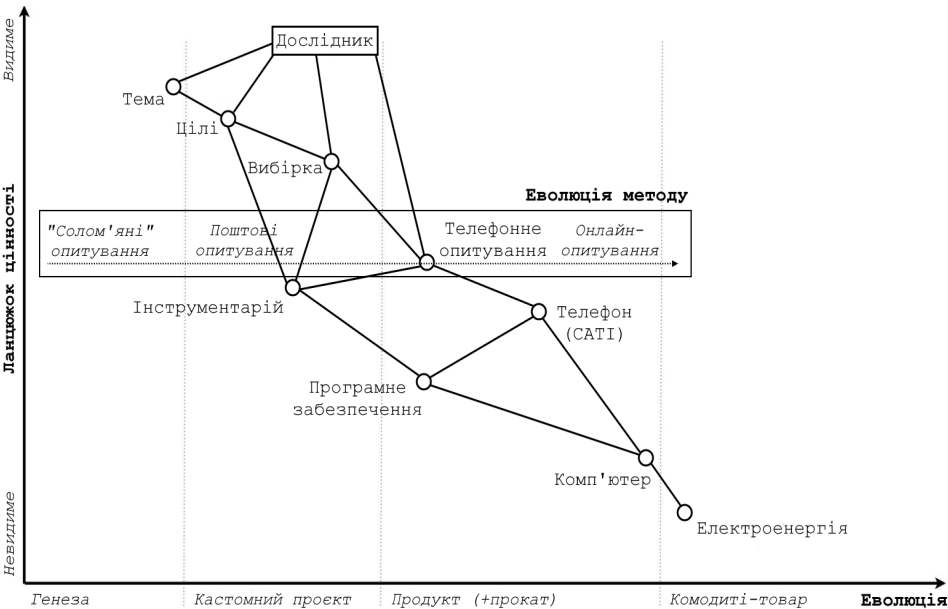

Рис. 3. Мапа С. Вордлі на прикладі кількісного опитування
Джерело: складено автором.

Зі схеми видно, що тема дослідження радше буде унікальною (гене́за), тоді як цілі можуть збігатися з уже наявними суспільними запитами, а логіка складання інструментарію буде застосовуватися згідно з попередніми опитуваннями (особливо у випадку «панельних» досліджень), — це виноситиме їх на «кастомну» еволюційну щабліну. В той же час застосування комп'ютерних програм для обробки даних — це продукт, доступний на ринку, але ще не «комодиті», оскільки не кожна людина користуватиметься таким програмним забезпеченням. Аналогічні висновки можна зробити й щодо інших складників. По суті, таким чином можна розкласти будь-який процес, що потребує знань, людей, ресурсів та часу. Крім того, і це можна побачити на цій візуалізації, мапування С. Вордлі також дає змогу прогнозувати, адже «усі компоненти на вашій карті рухаються <...> під впливом попиту та пропозиції», а сама «зміна властива усім компонентам» мапи (Wardley, 2022: pp. 68, 73).

Якщо попросту, то пам'ятаєте свій телефон Nokia? Або пригадайте, коли ви користувалися Skype'ом? Тепер для зв'язку популярнішими стали інші платформи та бренди (а Skype, до речі, офіційно припинить роботу цього року). Прогнози еволюційних змін дають можливості для сценарного планування відповідно до кожного компонента мапи. Наприклад (актуально), що робити, якщо в момент обчислення даних не буде світла? Такий підхід дозволяє опрацювати максимум варіантів та передбачати, що може трапитися далі, й, у той же час, дає побачити ретроспективу.

На рис. 3 можна спостерігати приклад того, як змінюється сам метод опитування — від найперших «солом'яних» опитувань і колись популярних поштових технік — до «телефонників» та онлайн-анкет. Досліджуючи ці модифікації,

ми можемо задавати собі додаткові питання («Що буде вигідніше для нашого дослідження?», «Які є альтернативи?» тощо), щоб максимізувати ефективність дослідження. Тому, доцільно підсумувати, що стратегічні мапи С. Вордлі можуть виступати ще й у ролі додаткового аналітичного інструмента.

Епілог

Сприйняття стратегії як циклу відкриває можливості для кращого її розуміння та постійного вдосконалення. З погляду соціології найбільшу увагу в циклі слід приділяти чинникам стратегічного «клімату» та «ландшафту» (буквально етапу «спостереження» відповідно до «петлі Бойда») як тим елементам, що націлені на опис контексту того, що відбувається, а отже, визначають позиціювання сил. Саме ці позиції доцільно фіксувати завдяки дослідженням.

Зі зворотного боку, соціологічне дослідження також адаптується до циклічної структури як до набору дій, визначених стратегічними чинниками (від «мети» до закріплення «лідерства»). Крім того, логіка дослідження (як і в разі інших процесів, що несуть цінність та потребують ресурсів і часу) аналогічним чином розкладається на компоненти та може бути відображена у зручній візуальній формі — на мапі.

Наскільки такий підхід може ввійти у «соціологічний обіг» та регулярний вжиток у цій царині — це питання до спільноти. Лише професійне середовище, випробувавши дану опцію, зможе відповісти на питання доцільності й актуальності мапування в розробленні стратегії соціологічного дослідження, та з'ясувати його методологічну перспективу (вважаймо це запрошенням до спроб і обговорення).

Водночас у висновку все ж слід підкреслити, що мапи (і зокрема мапи С. Вордлі) є корисним інструментом як для стратега, так і для соціолога, адже, якщо логічно складені, вони дають змогу побачити всю картину того, що відбувається на цей момент — із проектом, дослідженням, політикою чи бізнесом. Так, іноді слід зробити крок назад, щоб просунутися вперед, адже саме повноцінне розуміння ситуації допомагає прогнозувати, аналізувати та ухвалювати ефективні рішення.

Джерела / References

- Bondarenko, M. (2023). Planning the future, or Why sociologists should be familiar with strategy. [In Ukrainian]. In: *Sociology and Contemporary Social Transformations: Proceedings of the 16th int. conf. of students and young scholars, Nov. 17, 2023* (pp. 142–143). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. Retrieved from: <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/2023-sociology-and-contemporary-social-transformations-proceedings.pdf> [=Бондаренко, М. (2023). Плани на майбутнє, або Для чого соціологам знати стратегію. У: *Соціологія та сучасні соціальні трансформації: Матеріали XVI міжн. конф. студ. та молод. наук, 17 листопада 2023* (сс. 142–143). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.]

Bourdieu, P. (2009). Some properties of fields. In: S. Thornham, C. Bassett, P. Marris (Eds.), *Media Studies: A Reader* (pp. 94–99). Edinburgh University Press.

Boyd, J.R. (1995). *The Essence of Winning and Losing*. The John Boyd Library; Daniel Ford. Retrieved from: <https://danford.net/boyd/essence4.htm>

Filippov, I. [RUUUSH]. (2024). *Simon Wardley's Strategic Maps*. [Video]. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=NNobQsF4bkM> [=Філіппов, І. [PYUYUШ]. (2024). *Стратегічні мапи Саймона Вордлі*. [Відео].]

Sorokin, P.A. (1965). Sociology of Yesterday, Today and Tomorrow. *American Sociological Review*, 30(6), 833–843.

Sun Tzu. (2016). *The Art of War* (Tr.: S. Lesniak). [In Ukrainian]. Lviv: The Old Lion Publishing House. [=Сунь-дзи. (2016). *Мистецтво війни* (Пер.: С. Лесняк). Львів: Видавництво Старого Лева.]

Wardley, S. (2014). *Mapping the competitive landscape*. «Bits or pieces?» Retrieved from: <https://blog.gardeviance.org/2014/01/mapping-competitive-landscape.html>

Wardley, S. (2017). My basics for business strategy... in 11 diagrams. *Medium*, May 3. Retrieved from: <https://medium.com/hackernoon/my-basics-for-mapping-a-business-5b20f364b216>

Wardley, S. (2022). *Wardley Maps: Topographical Intelligence in Business* (Eds.: S. Wardley, B. Mosior). Retrieved from: <https://coach-agile.com/wp-content/uploads/2022/09/Wardley-Maps-Simon-Wardley-compresse.pdf>

Отримано / Received 25.06.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 09.09.2025

Опубліковано / Published 28.11.2025

МИКОЛА БОНДАРЕНКО

“Helicopter view” на стратегію:

Чому іноді слід зробити крок назад, щоб просунутися вперед, і до чого тут соціологія

Статтю присвячено обґрунтуванню доцільності «погляду зверху» (“helicopter view”) під час розроблення стратегій. Головний фокус публікації зосереджено на методології мапування С. Вордлі. Проаналізовано підхід до розуміння стратегії як циклу. Означено його ключові елементи, серед яких описано п'ять стратегічних чинників (мета, ландшафт, клімат, доктрина та лідерство), «петлю» ухвалення рішень (від спостереження до дії) та два типи питань «чому», корисних для сприйняття компонентів циклу. Особливу увагу приділено чинникам «ландшафту» та «клімату» — тобто аналізу «поля гри», що визначає контекст, необхідний для повноцінного розуміння ситуації. У продовження теми підтверджено, що ситуація вдало фіксується наочно завдяки візуалізації на основі карт. Розкрито головні характеристики створення стратегічних мап, продемонстровано способи їх використання. Пояснено зміст накладання компонентів мапи на її осі (видимості цінності та еволюції). На підставі поєднання стратегічного та соціологічного підходів показано, яким чином використання циклу може допомагати аналітиці й дослідженням. Продemonстровано особливу значущість соціології для опису та вимірювання стратегічного «ландшафту» та «клімату», що визначають позиціювання сил у бізнесі чи політиці. З іншого боку, показано, як соціологічне дослідження може бути вибудовано на засадах стратегічного циклу, з наголосом на теоретичному та емпіричному аспектах цього процесу. Наочно продемонстровано, яким чином дослідження здатне «розкладатися» на елементи завдяки використанню мапування. Доведено аналітичний та прогностичний потенціал стратегічних мап для ухвалення ефективніших дослідницьких чи проектних рішень.

Ключові слова: стратегія; дослідницька стратегія; стратегічні мапи; картографія; мапування; соціологія; дослідження; тактика; візуалізація

MYKOLA BONDARENKO**“Helicopter view” of a strategy:****Why sometimes one should take a step back in order to move forward, and what does sociology have to do with it**

The article is devoted to substantiating the feasibility of “helicopter view” during strategy creation. The main focus of the publication is on S. Wardley’s mapping methodology. The approach to “the strategy as a cycle” understanding was analyzed. The key elements of the cycle were identified. They included five strategic factors (purpose, landscape, climate, doctrine, and leadership), a decision-making “loop” (from observation to action), and two types of “why” questions useful for comprehending the components of the cycle. Particular attention was paid to the factors of “landscape” and “climate” as to the analysis of the “gameplay field” that determines the context necessary for a full understanding of the situation. In continuation of the topic analysis, it was confirmed that situations can be successfully captured by the map-based visualization. Key characteristics of strategic maps creation were revealed, and the methods of their usage were demonstrated. The meaning of overlaying map components on its axis (visibility of values and evolution) was explained. On the basis of a combination of strategic and sociological approaches, it was demonstrated how the usage of the cycle can help analytics and research in general. The significance of sociology for describing and measuring the strategic “landscape” and “climate” that determine the positioning of forces in business and politics was demonstrated. On the other hand, it was described how sociological research can rely on the strategic cycle foundation, emphasizing the theoretical and empirical sides of this process. It was clearly demonstrated how research can be “decomposed” into the elements through the use of mapping. The analytical and predictive potential of strategic maps for research or project decisions effectiveness elevation was proven.

Keywords: strategy; research strategy; strategic maps; cartography; mapping; sociology; research; tactics; visualization

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

ОЛЕКСІЙ ГАРАНЬ,

доктор історичних наук, професор політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», науковий радник Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва (04070, Київ, вул. Сковороди, 2)

haranov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5526-3006>

OLEXIY HARAN,

Doctor of Historical Sciences, Professor of Political Science, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Scientific Advisor of the Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation (2, Skovorody St., Kyiv, 04070)

haranov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5526-3006>

Ірина Бекешкіна: «Поки ми живі...». (2022). Редколегія: С. Барбелюк, О. Бондарчук, Є. Бистрицький, О. Гарань (гол. ред.), Є. Головаха, Ю. Горбань, А. Кисла, М. Міщенко, В. Паніотто, О. Резнік, І. Філіпчук (відп. секретар). Київ: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва; ВД «Стилос». — 254 с.

Феномен Бекешкіної: «чесна соціологія» — публіцистика — громадська адвокація

Ірина багато в чому вособлювала в масовій свідомості те, що журналісти називали «чесною соціологією».

Євген Головаха

Ніхто не зробив для популяризації соціології в суспільстві більше, ніж Ірина Бекешкіна.

Володимир Паніотто

Життя Ірини Бекешкіної пов'язане з двома відомими інституціями. Вона прийшла в соціологію 1987 року, коли Євген Головаха та Наталя Паніна, яких вона називала своїми Вчителями, запросили молоду психологиню до нового сектору демократизації суспільства у складі відділення соціології Інституту філософії АН УРСР, і з ними ж вона потрапила до створеного 1990 року **Інституту соціології** тоді ще Академії наук УРСР.

А з 1992 року її діяльність була пов'язана із щойно створеним **Фондом «Демократичні ініціативи»**, де той самий Головаха спочатку виконував функцію наукового керівника. Ірина почала там роботу науковим експертом, потім продовжила — науковим директором, а після передчасної смерті у 2010-му за-

Цитування: Гарань, О. (2025). Феномен Бекешкіної: «чесна соціологія» — публіцистика — громадська адвокація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 202–207.

сновника Фонду Ілька Кучеріва стала директоркою «Демініціатив», які очолювала до 2020 року.

Уже більше як п'ять років минуло, як немає Ірини Бекешкіної. Але з нами — її досвід соціологині, громадського активізму, яскравої публіцистики, легендарного екзит-полу під час виборів 2004 року, що викрив фальсифікації влади, сотні коментарів, інтерв'ю, виступів. Як дізнатися про ці глибокі думки, дії, досвід боротьби за розрив із «совком»? Мабуть, почати із книги **«Ірина Бекешкіна: „Поки ми живі...“»** (Київ, 2022)¹. Цю книгу підготували її колеги з «Демініціатив», соціологи, громадські діячі. А підтримав видання Міжнародний фонд «Відродження», з яким Ірина тісно співпрацювала як експерт та активіст. У новому приміщенні Фонду, за новим західним звичаєм, є кімнати «Поппер», «Дзюба», є й кімната «Бекешкіна» з її кредо — написом «Поки ми живі, ніщо не вирішено остаточно».

Українське суспільство потребує Героїв, творяться нові наративи, епічні міфи (в позитивно-академічному сенсі цього слова) і новий Пантеон. І в ньому заслужено є й Ірина Бекешкіна. Чесна, пряма, а ще й волелюбна, як із козацького епосу, і тому, за словами Головахи, йому як директорові бувало іноді з Іриною важкувато². Він наводить такий випадок: «Згадую, як в одній із наших розмов із Наталією Паніною я покритикував Ірину за якийсь, як на мене, не досить обґрунтований публічний виступ. На що Наташа мені відповіла: “Головне — що Ірина популяризує наше знання краще, ніж ми з тобою”. Ірина не тільки популяризувала, а й захищала соціологію від політично ангажованих нападок та обвинувачень» (с. 206).

У вирі подій написання докторської дисертації було відкладено у шухляду. Не було в Ірини звань лавреатів, державних відзнак чи медалей — натомість було справді народне визнання, включення до різноманітних рейтингів, зокрема

¹ Книга є також в онлайнному варіанті (<https://dif.org.ua/article/irina-bekeshkina-poki-mi-zhyvi>).

² Міркування про потребу в Героях і про новий епос див. у виступі Головахи на круглому столі-презентації книги про Бекешкіну 29.06.2022 (<https://dif.org.ua/article/kniga-yaka-zavzhdi-na-chasi-rozmova-pro-veliku-osobistist-gromadskiy-aktivizm-vidpovidalnist-media-ta-sotsiologiyu-viyni>).

«100 великих українців всіх часів» за версією видання «NV»¹. Обсяг тем, де Бекешкіна була одним з першопрохідників, охоплює демократичний транзит, електоральну соціологію, ставлення до реформ, інтеграцію до ЄС та НАТО, громадянське суспільство, становлення української політичної нації, цінності, медіа, Майдани і російсько-українську війну. І звичайно ж, така тема, як професіоналізм та етика науковця-соціолога.

Згадана книга складається з трьох частин. Перша об'єднала наукові публікації з аналітикою, друга частина — публіцистика, за якою можна вивчати історію незалежної України, третя — спогади про Ірину. А наприкінці — афоризми, на які журналісти буквально розбирали виступи харизматичної соціологині.

Екзит-поли, «роги та копита» та «отруйна ковбаса» від ЗМІ

У 1998-му «Демініціативи» організували перший екзит-пол в Україні й показали, що він може стати інструментом контролю за виборами в умовах, коли влада Кучми почала сповзати в авторитаризм. Головним ініціатором і мотором був Ілько Кучерів.

А Ірина Бекешкіна стала відомою на всю країну після екзит-полу 2004 року. Влада тиснула на соціологів, намагалася підкупити². Не всі витримали. Бекешкіна реагувала на це гостро та принципово і під час тих подій³, і після (сс. 43–52). Але три центри: «Демініціативи» на чолі з І. Кучерівим, який і оголосив результати екзит-полу, Центр Разумкова і Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) вистояли і з честю зберегли бренд «Національний екзит-пол». Його результати стали одним із поштовхів до Помаранчевої революції, оскільки чітко показали, хто переміг. *«Демініціативи» тоді розповсюдили на Майдані 500 тис. листівок з результатами екзит-полу (які надрукувало легендарне видавництво «Такі справи»), а на Хрещатику на одному з балконів хтось із мешканців будинку вивісив банер з відповідними діаграмами.*

¹ Див.: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/top-100-velikih-ukrajinciv-yaki-vplinuli-na-istoriyu-novini-ukrajini-50116669.html>

² Див.: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/5/5276596/>

³ Бекешкіна, І. (2004). Кінець останнього романтика. *Українська правда*, 10 листопада; Бекешкіна, І. (2004). Екзит-пол для України і «екзит-пол» для Путіна. *Дзеркало тижня*, 27 листопада.

Прямо на Євромайдані «Демініціативи» на чолі з Бекешкіною здійснювали дослідження тих, хто виходив захищати честь і гідність. Як відзначав президент КМІС, професор Могилянки Володимир Паніотто: «Вона віднаходила влучні слова та назви багатьом процесам і явищам, які потім ставали загальноживаними. Наприклад, її назви опитувань на Майдані 2013–2014 років — “Майдан-мітинг”, “Майдан-табір”, “Майдан-Січ” — увійшли в науковий обіг як терміни. “Удавкою для соціологів” вона назвала небезпечний законопроект... який зобов’язував соціологічні центри проходити ліцензування. І ця її “удавка для соціологів”, мені здається, добила ситуацію, й законопроект цей не пройшов. Вона називала псевдосоціологів “рогами і копитами” (за відомою псевдоконторою “великого комбінатора” Остапа Бендера. — *О.Г.*), й сьогодні всі так їх називають. Про псевдосоціологів вона висловлювалася дуже різко, була бойовою, і цього нам зараз дуже не вистачає» (с. 204).

Адже навіть після Майданів і покань журналістів на блакитні екрани виповзали завсідники медведчуківських «нюз-ванів». Хоча будь-який редактор чи гостьовий може зазирнути в «Базу псевдосоціологів» і «Базу прихованих піарників»¹. Шкода, до речі, що база недостатньо оновлюється, бо на такі дослідження не так просто знайти кошти.

Ірина Бекешкіна була на сполох щодо стану ЗМІ, адже, хоч як парадоксально, але в умовах свободи після Помаранчевої революції, «місце залежності ЗМІ від влади посіла залежність від грошових мішків», тож «має бути свобода слова, а не свобода проплаченої дезінформації». І продовжувала: «СМИ должны давать людям надежную объективную информацию. Если там появится что-то из «Рогов и копыт», — это скандал. Это как отравить плохой колбасой. Скажут: ага, верить вот этим нельзя. А сколько у нас было дискредитированных СМИ! И что? Ничего» (сс. 58–59, 223).

Влада, опозиція, громадянське суспільство

Показовою для громадянської адвокації є стаття далекого вже 2008 року «Україна здає тест» (хоча треба «складає тест» — і це теж наша історія, показник повільного подолання русизмів). Ця стаття — яскраве поєднання аналітики на базі опитувань, публіцистики та адвокації: що саме треба зробити для вдосконалення системи ЗНО (зовнішнього незалежного оцінювання), яка створила умови для некорумпованого вступу до університетів. «Якби не «Демініціативи», якби не їхні опитування і якби не ця підтримка, — наголошує філософ і багаторічний керівник Міжнародного фонду «Відродження» Євген Бистрицький, — цю ініціативу, затоптали б, коли Табачник (одіозний міністр освіти в уряді Януковича. — *О.Г.*) був у міністерстві»².

На одних виборах політики пропонували Бекешкіній йти до партійного списку, у прохідну частину. Вона пожартувала тоді: «Я не підю, хочу, щоб про

¹ Див.: «Продавці рейтингів» (<https://texty.org.ua/d/socio/>).

² Див.: <https://dif.org.ua/article/kniga-yaka-zavzhdi-na-chasi-rozmovi-pro-veliku-osobistist-gromadskiy-aktivizm-vidpovidalnist-media-ta-sotsiologiyu-viyini>

мене написали гарний некролог». Ірина не гралася в «об'єктивізм» у двобой сил зла і світла. Тут її вибір був однозначним. Але вона розуміла складнощі політичного процесу і не дарувала ні опозиції, якій «потрібно спілкуватися з людьми, а не кричати дурним голосом у мегафон», ні владі («найстрашніша влада — тупа. Навіть корумпована не є таким великим злом. Вона крастиме потрошку, не рубатиме гілку, на якій сидить», сс. 219–220).

Після Помаранчевої революції Бекешкіна була на сполох у статті «Приватизація революції сином Ющенка?». У спробі уникнути кровопролиття під час Євромайдану

вона пише статтю «Віддайте йому Межигір'я»¹. Якби ж то Янукович погодився на мирну передачу влади! Тож не дивно, що у криваві дні Євромайдану, наступного дня після розстрілів у центрі Києва, вона наголошувала, що має постати «Майдан реформ». Ірина підтримувала «громадський десант» у владу, що відбувся після Євромайдану, але наголошувала, що «за десантом має йти армія» небайдужих громадян.

Зверніть увагу на публікацію «Непрогнозований і непередбачуваний: чому і що далі?»², де вона напередодні дострокових парламентських виборів липня 2019 року як у воду дивилася на суперечливі наслідки можливої монобільшості. З одного боку, колосальні можливості для здійснення тих реформ, під які раніше важко було збирати голоси, а з іншого — небезпека, «коли задля утримання рейтингу реформи здійснюватися не будуть, провина за нереалізовані сподівання покладатиметься на уряд, який час від часу мінятимуть, і сприятливий час для суспільних трансформацій буде змарнований»³.

«Патологічна оптимістка» і війна

Після початку російсько-української війни (у формі АТО) Бекешкіна з колегами — одразу ж на Донбасі, здійснюють опитування, проводять фокус групи. Спираючись на це, вона в усіх своїх публічних виступах робила наголос на іс-

¹ Див.: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/24/7011103/>

² Див.: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/05/19/7215427/>

³ Соціальні виміри суспільства. (2019). Збірник наукових праць (11(22), с. 19). Київ: Інститут соціології НАН України.

нуванні української політичної нації. Вона й сама була представником цієї «політичної нації»: етнічна росіянка, яка народилась у династичній сім'ї військових у далекому містечку Івдель на Уралі і яка творила нову Україну.

Після виборів 2019 року вона зазначала, що «не буде зміни орієнтації хоча б тому, що влада дуже дослухається до громадської думки, а громадська думка налаштована у більшості прозахідно» (сс. 183–184). Зокрема, більшість електорату «Слуг народу» була за вступ до НАТО та ЄС. І мир з агресором за «будь-яку ціну» українці, в тому числі ті, що голосували за Зеленського, відкидали¹. Тобто громадська думка, проводячи «червоні лінії», стала одним з найважливіших чинників захисту національних інтересів.

Ми знаємо, як повелася б Ірина під час війни, — вона була б на передовій нашого аналітичного, інформаційного спротиву, особливо наголошуючи здатність українців до самоорганізації. Символічно, що саме у день її народження та в пам'ять про Ірину 4 лютого 2025 року відбулося експертне обговорення «Соціологія та війна. Ступінь достовірності та рівень довіри»².

Ірина називала себе «патологічною оптимісткою». І тому ще раз згадаймо її кредо: «Поки ми живі, ніщо не вирішено остаточно!»

Отримано / Received 29.10.2025

Опубліковано / Published 28.11.2025

ОЛЕКСІЙ ГАРАНЬ

Феномен Бекешкіної: «чесна соціологія» — публіцистика — громадська адвокація

Стаття окреслює спадщину легендарної української соціологині Ірини Бекешкіної, яка харизматично поєднувала науку, публіцистику та громадський активізм. Її кредо «Поки ми живі, ніщо не вирішено остаточно!» винесено в заголовок обговорюваної у статті книги «Ірина Бекешкіна: “Поки ми живі...”». За працями Бекешкіної, вміщеними у книзі, можна вивчати драматичну історію незалежної України та її суспільства.

Ключові слова: опитування, ЗМІ, маніпуляції, Майдани, громадський активізм, українська ідентичність

OLEXIY HARAN

The Bekeshkina phenomenon: “honest sociology” — journalism — public advocacy

The article explores the legacy of Iryna Bekeshkina, the legendary Ukrainian sociologist who charismatically combined academic work, publicistic writing, and civic activism. Her credo, “As long as we are alive, nothing is final,” became the title of the book “Iryna Bekeshkina: As long as we are alive...”, which is discussed in this piece. Her articles and interviews offer a way to study the dramatic history of independent Ukraine and its society.

Keywords: polls, media, manipulations, Maidans, civic activism, Ukrainian identity

¹ Див. блок запитань щодо повернення Донбасу (<https://dif.org.ua/article/ukraini-29-de-mizaraz-ta-kudi-pryatuemo>).

² Дякуємо В. Чалому за ініціативу та організацію події (докл. див.: <https://uacrisis.org/uk/yak-spryjmaty-sotsiologiyu-v-umovah-vijny-i-shho-treba-vrahovuvaty>).

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

СЕРГІЙ ТАРАДАЙКО,

кандидат філософських наук, письменник, есеїст

(69001, Запоріжжя, пров. Рудний, 7)

tarada@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-8320-6447>

SERGIY TARADAJKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, writer, essayist

(7, Lane Rudny, Zaporizhia, 69001)

tarada@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8320-6447>

Параноя й політика. Есей

Параноя — це, в буквальному сенсі слова, *хвороба влади*.

Е. Канетті. Маса і влада

Це, напевне, розпочиналось у Фройда, коли помітні психічні розлади давали засіб осмислення для ширшого кола питань. Адже дещо дуже подібне ми бачимо й у Дельоза та Гваттарі («Капіталізм і шизофренія: Анти-Едип»); уже назва цієї книжки підкреслює, що Дельоз і Гваттарі не згодні з основною думкою Фройда, проте логіка самого мислення тут і справді доволі схожа, шизофренія стає моделлю для розуміння.

Не лишилася без уваги, звичайно ж, і параноя. — Щодо неї постала вельми рідкісна ситуація, де докладний і вже класичний опис історії хвороби зробив, власне, хворий. Ідеться про такого собі Шребера та відому його книжку «Пам'ятні нотатки нервовохворого» (Schreber, 2000).

До слова, прикметно, що згадувана людина була причетна до влади, посідала високий пост у земельному суді Ляйпцига та, зрештою, ще й посаду президента сенату. Певне, варто згадати й неабиякі здібності цього Шребера. Недаремно йому вдалося створити такий важливий документ, яким і зараз іще послуговуються при вивченні параної. Ця книга була видана 1903 року, тому встигла стати предметом уваги й самого Фройда, й Канетті, й доволі багатьох інших; отже, дійсно стала класичною.

Всі відзначені тут обставини, безперечно, добре відомі. — Та раптом, уже сьогодні, відбувається дещо дивне й незвичне, бо симптоми цієї хвороби видаються надто помітними на всесвітньому рівні (!), тож у сфері великої, можна сказати, політики.

Тут одразу треба відзначити намагання різко змінити світовий лад... Адже роками триває наша жажлива війна, й уже багато хто зазіхає на законні землі сусідів. Отже, справді зневажено всі принципи права, бо навіть інстанції, що

Цитування: Тарадайко, С. (2025). Параноя й політика. Есей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 208–214.

раніше були доволі впливовими та могутніми, стали майже безсилими. При цьому послаблюються (й відчутно) вельми природні, сказати б, альянси, та складаються зовсім інші, надто незвичні. — Тож експерти й дослідники трохи розгублені, не знаючи що й казати...

Зрозуміло, що звичайні підходи не здатні це переконливо пояснити, тому доречно буде звернутися до незвичних і несподіваних.

І найперше треба згадати про достатньо помітну рису нашого часу, — це, зрештою, вирішальна роль особи при владі. Ми, здається, звикли до того, що президенти держав є радше чиновниками, хоча й дуже високого рангу. Вони немовби продовжують уже звичні для своєї країни напрями розвитку. — Та нині на перші ролі висуваються зовсім інші політики, вони здатні, по суті, до ризикованих авантур, і це, напевно, стає загрозливим, якщо йтиметься про великі та потужні держави.

Саме так і з'являються деякі вчинки й позиції з ознаками параної... Щиро кажучи, таке твердження здається ледь не скандальним, але, звичайно, дещо подібне було відоме вже здавна. Тут одразу варто згадати славнозвісну книжку Светонія й «життеписи цезарів». І визначення Дельозом і Гваттарі «Светонієвих дванадцяти параноїків» (Дельоз, Гваттарі, 1996: с. 104).

Але спершу треба надати певні відомості щодо цього захворювання. Для нього важливим є відчуття, ніби всі тебе зневажають і хотіли б образити та принизити. Це враження виникає через істотні невдачі чи навіть образи, що постійно пригадуються. Йі тому неодмінно має відбутися протиставлення до цілого світу та замикання в собі, й таке глибинне зосередження на собі стає зрештою визначальним.

А проте попервах звідси постануть і великі можливості, бо людина, що відчуває себе зневаженою, не може не спробувати довести своє значення. Напевне, цьому сприятиме й зосередження на собі. — Безумовно, така людина вельми високо цінуватиме свої здібності й робитиме все можливе для того, щоб отримати певний успіх і суспільне визнання.

На самому початку це достатньо природно. Йі багато кому вдається, здобуваючи такий успіх, отримати врешті-решт і свою внутрішню рівновагу. Значно гірше, коли помітні досягнення не спиняють (або й підживлюють!) уже згадане відчуття щодо купи недоброзичливців. Отже, в підсумку виникає, власне, душевна хвороба. При цьому розгортається вона доволі повільно, тож остаточно виявляється лише згодом, у досить зрілому віці.

Йі окремо треба згадати про суттєву прикмету цього захворювання. — Про дивне тяжіння до хитромудрої риторики й резонерства, коли з'являється таке враження, що людині дуже потрібно збагнути та пояснити всім іншим усі причини тої неприязні й осібно свою позицію.

Цікаво, що ці пояснення, нехай і зовні, здаються доволі вправними. Вони здатні підтвердити певні навички логічного й раціонального мислення, що часто перешкоджає точній оцінці становища; бо складно назвати людину душевнохворою, коли їй удається досить упевнено викладати свої думки, зберігаючи, власне, логіку й послідовність.

Але врешті хвороба бере своє. — Почуття, ніби всі тебе зневажають, отримує дуже загрозливу версію й перетворюється на манію переслідування. При

цьому загроза стає такою потужною, що здається чи не всесвітньою. — Тепер уже згадане зосередження на собі набуває нового вигляду, з'являється повна впевненість у своєму беззаперечному й особливому «призначенні»... По суті, тепер ідеться про справжню манію величч.

Природно, що згадувана потреба хоч якось обґрунтувати свої думки вибудовує цілу низку «маячних ідей», але, напевне, вони здаються маячними лиш у нашому (тобто звичному) сприйнятті. — Її зовсім інша річ, у своєму, «паралельному», так би мовити, світі...

Так ось, уявімо собі ситуацію, де людина з описаними симптомами може стати політиком. Або навіть очолити дуже велику та могутню державу. До речі, така можливість є цілком імовірною, бо чуття, ніби тебе зневажають або просто недооцінюють, є рушійною силою для доведення свого рівня, — зрозуміло, що ця людина буде вкрай амбіційною й марнославною. Крім того, треба зазначити й тяжіння до показної риторики, ніби створеної навмисно для політичної діяльності.

Та, напевне, найцікавішим у новому становищі стає те, що психічні, здавалося б, явища переносяться на сприймання вже всієї країни. Тож одразу буде поширюватися думка, ніби «нас» усі зневажають і навіть обманюють. Отже, треба нарешті це припинити...

До слова: таке переведення погляду з особистої на зовнішню сферу дуже примітне та характерне для параної. — Приміром, у руслі психоаналізу це зветься «проекція». Слід окремо згадати, що Фройд у праці про Шребера відзначає: при розвитку параної чи не найперше впадають у вічі процеси, «які заслуговують назви *проекція*» (Фройд, 2019: с. 225).

З одного боку, складається відчуття, що тебе, ніби такого собі щура, заганяють у кут. — Але, з іншого — це чуття переноситься на долю всієї країни, що тепер опинилася на межі виживання; чи врешті з'являється така думка, що сталася вже «найбільша геополітична катастрофа»...

Далі все розгортається за відомою схемою, бо знову треба доводити своє значення й перевагу над іншими. Її одразу дуже поширюється риторика про «вставання з колін». І бажання зробити свою державу «великою знову»... Та насправді це згадана вже «проекція», бо, кажучи про віднайдену велич, той очільник уявляє собі, звичайно, самого себе. — Не дивно, що манія величч стає цілком очевидною. Тому надалі з'являються й малоприховані порівняння з найвідомішими царями чи президентами. Її розрахунки посісти в історії своє дуже почесне місце.

Та спершу потрібно таки пояснити, чому сталося це «приниження»; виникають якісь уявні конструкції, що пов'язані з економікою, геополітикою чи навіть історією. Проте кожна досить освічена людина може легко відчувати, що, врешті, це просто розумування дуже пихатого невігласа. — Всі змушені його слухати суто через його високу посаду.

Тут окремо варто згадати про значення самого терміна: «параноя». Це слово споріднене зі словами *παράνοος* (або «безумний») і *νόος* (отже, «розум», а це слово дуже прикметне для грецького мислення); тобто має здаватися, ніби йтиметься про «безумство».

Та насправді слід уважніше придивитися до самого префікса парá... Виявляється, що він є не запереченням, а вказівкою на знаходження «поруч» або «біля» чогось іще. Тоді «параноя» — не божевілья, не безум, а становище, близьке до «розуму» (хоч і відмінне від нього) й певною мірою загадкове, ніби такий собі «пара-докс».

Отже, по всьому складається своє власне, «пара-лельне» бачення світу, не схоже на звичне, підтверджене вже знаннями та практикою, й біда полягає тепер у тому, що людина при владі, — на відміну від «рядового» параноїка, який тільки висловлює свої погляди, — буде прямо впроваджувати їх у життя, безкомпромісно й завзято. Зрозуміло, що, зважаючи на безмежні можливості тих очільників, їхні дії становитимуть і справді критичну загрозу світові. — З'ясувати, звідки взялося своє власне бачення світу, неважко.

Все завжди починається з відчуття, ніби тебе зневажають і кривдять. Але зараз ідеться про цілі держави, що намагаються захопити наші багатства та нажитися на відкритості. За висновками Канетті щодо згаданого Шребера, буде складатися враження, ніби наші численні недруги вступають у змову. «Параноїк почувається немовби в *облозі*» (Канетті, 2001: с. 365).

Зрозуміло, такі чуття викликатимуть якесь осібне світосприймання, дуже не схоже на загальноприйнятне. — Це бачення принципово не відповідає наявному стану справ. І, звичайно, слід нагадати, що бажана відповідність, яка пов'язувала б уявлення та предмет, є визначальною для класичної думки. Тому будь-які намагання просунути своє власне бачення світу, хай там як, але приречені на поразку.

Та, звісно, ті можновладці не відступаються від окремого розуміння. Для цього вони підкреслюють особливу роль їхньої держави та сподіваються на таке ж особливе до неї ставлення, бо вона має бути передусім, *über alles* або *First*. Адже сказано про свою, цілком окрему «цивілізацію».

На зворотному боці такого бачення виникає дуже сильна ненависть, яка, в підсумку, може бути скерована і на певних осіб, і на «недружні» країни. Надалі це почуття набуває чи не нав'язливого характеру, і тому зрозуміло, що йдеться про щось особисте та збочене, — хоч би якими інтересами держави прикривалися такі настрої. — Це дещо надто подібне до «маячних ідей», які притаманні для параної.

Та, може, найбільш істотним у випадку тих очільників є нестримне, ненаситне «жадання влади». Тож, якимось отримавши ті посади, вони, напевне, не здатні собі й уявити, що потім їх доведеться покинути, тобто прагнення цих людей і надалі, попри норми законів і конституції, залишатися при владі стає справді нестримним. — Отже, знову розпочинається вже відома риторика про державну потребу чи вдосконалення законодавства. Чи пропонується, поки тихенько, заснувати свою династію.

З іншого боку, прагнення до беззмінного панування буде, звичайно, призводити до відсунення (й усунення) конкурентів. Одне слово, посиляться та рідкісна підозріливість, яку зазначив іще Светоній у добре відомій книжці про цезарів. Адже, скажімо, Доміціан «завжди жив у страхі та неспокої, шаленіючи від найменшої підозри» (Светоній, 2012: с. 273).

Не дивно, що виникають особисті режими влади. — Проте дивним є, зрештою, зовсім інше — що це відбувається вже тепер (а не тільки за давнини). Ще й не тільки в авторитарних, як і належно, державах, але, приміром, у тих, які вважаються правовими й демократичними. Складається таке враження, що тепер уже несуттєвим є певний суспільний устрій; і варто лише з'явитися тому «вірусу» параної, як одразу відбудуться дуже помітні перетворення. Власне: «Деспот — це параноїк» (Дельоз, Гваттарі, 1996: с. 203).

Отож, отримавши владу, такі правителі, безперечно, будуть оточені лише тими, хто підтримує переконання в їхній вищості й навіть «обраності». По суті, характерна для параної манія величі набуватиме тут особливого, дуже збоченого й відвертого вигляду.

Це здавна виявляло себе в історії, тож якщо посилалися на Светонія, звісно, спершу варто згадати Гая Цезаря, що прозивався «Калігула» й понині здається символом у досягненні повної й необмеженої влади. — «Коли ж його переконали, що він вивищується і над правителями, і над царями, то почав зазіхати на божественну велич» (Светоній, 2012: с. 142).

А звідси вже виникала давно відома, хоча й рідко де згадувана риса; тож отримавши відчуття свого високого призначення, ця людина вважатиме, що не може рівнятися до звичайної, тобто смертної людини й, безперечно, заслуговує на нескінченне життя...

Таке бажання одразу стає помітним у подовженні (суто штучному) повноважень, у «повертанні» до влади й, насамкінець, в остаточному закріпленні на найвищій посаді. Проте поки що йдеться про довголіття, так би мовити, політичне. — Хоча й воно застосовується для того, щоби просто «пересидіти» свого небажаного противника, чий термін у владі має зрештою закінчитися. Та згодом ідея щодо подовження свого життя набуває дуже практичного, тобто буквального розуміння.

Треба знову згадати, що параноя виявляє себе достатньо повільно, може, ближче до старості. Тепер увагу спрямовано на свій зовнішній вигляд. Адже всі ті косметичні процедури та круглесенькі щічки мають упевнювати, що вождь у чудовому стані. Йі сама лише думка, що потрібно його міняти, має здаватися недолугою та крамольною.

Ведуться певні дослідження з метою подовжити це безцінне життя... Проте насправді долучити себе до вічності можна, звісно, лише відзначивши своє місце в історії. Надалі це нав'язливе прагнення стає ледве не ключовим, а відверта манія величі й нарцисизм (які завжди притаманні для параної) набувають уже насамперед історичного й доленосного сенсу. — Ці правителі, поза сумнівом, опікуються тільки тим, як наостанок підтвердити свою велич, отримавши своє місце в історії.

По суті, всі постійні розумування з історії, геополітики й економіки підносяться до практичного застосування. Бо, наділені дуже великою владою, ті правителі намагаються за будь-яку ціну відшкодувати всі гадані втрати, різні «кривди» й «образи» своєї країни...

Власне кажучи, саме зараз очевидно стає рідкісна ненормальність усього того, що коїться. Ця людина має бажання перемінити світовий устрій, і здебіль-

шого на підставі надто хибних уявлень. Але напевне що впертіші такі спроби, то жорсткішими будуть опір і протидія з боку самої реальності. Та, звісно, зважаючи на манію переслідування, це здається такій людині дуже природним і підштовхує до продовження.

Не варто довго пояснювати, що війна стає нарешті невідворотною. — Тож описана («параноїдна», так би мовити) версія всього нашого сьогодення не тільки звертається до причин, але й виявляє всю марноту раціональних, отже, «розумних» аргументів, аби зупинити війну.

Тобто ці розрахунки завжди збудовані на припущенні, ніби деспота справді можна переконати не продовжувати війну, коли завдати його державі достатньо високих втрат. І людських, і репутаційних, і фінансових, і економічних. Та це лише розпалює його ненависть і прагнення довести власну «велич», отже, здобути своє місце в історії.

Причому саме людські, неповоротні та найбільчіші, звісно, втрати можуть іще й надихати того правителя. — Відомо, що цей феномен осмислює вже згадуваний Канетті та прямо називає його «виживанням» (*Überleben*).

Отже зараз, у стані війни, той очільник отримує ще й нове джерело свого панування та тривалого життя. — Це становище, коли гине маса людей, і чужих, і неначе своїх, а правитель і надалі залишається не просто живим, але й немовби підтримує те життя завдяки смерті всіх інших, і треба сказати, що Канетті, підсумовуючи ці погляди, відзначає саме «глибинну природу параноїдальних можновладців» (Канетті, 2001: с. 193).

У завершальному розділі своєї книжки — «Панування та параноя», — він окремо каже: «Можновладець посилає людей на смерть, щоб урятуватися від неї самому; він відводить смерть від себе». Здається, «він намагається зробити все, щоб перетворити її на масове явище» (Канетті, 2001: с. 369).

Тут одразу стає цілком очевидно, що йдеться не тільки про патологію. — Це прояви світового й беззаперечного Зла. Тому вмовляти та «домовлятися», пропонуючи йому певні здобутки чи компроміс, є не тільки глибоко марним, але й вельми шкідливим, адже ми тоді визнаємо його право на існування. — Це зло має бути зупинене та покаране.

м. Запоріжжя,
влітку 2025 року

Джерела

Дельбоз, Ж., Гваттарі, Ф. (1996). *Капіталізм і шизофренія: Анти-Едип*. Київ: КАРМЕ-СІН-ТО.

Канетті, Е. (2001). *Маса і влада*. Київ: Альтернативи.

Светоній, Гай Транквілл. (2012). *Життєписи дванадцяти цезарів*. Львів: Сполом.

Фройд, З. (2019). Психоаналітичні зауваги про один автобіографічно описаний випадок параної. У: З. Фройд, *Історії хвороб. Дора. Шребер. Чоловік-щур*. Київ: Комубук.

Schreber, D.P. (2000). *Memoirs of My Nervous Illness*. New York: New York Review of Books.

Отримано 05.11.2025

Прийнято до друку після рецензування 11.11.2025

Опубліковано 28.11.2025

References

- Canetti, E. (2001). *Crowds and Power*. [In Ukrainian]. Kyiv: Alternatyvy. [= Канетті 2001]
- Deleuze, G., Guattari F. (1996). *Anti-Oedipus*. [In Ukrainian]. Kyiv: KARME-SINTO. [= Дельоз, Ґваттарі 1996]
- Freud, S. (2019). *The Schreber Case*. [In Ukrainian]. In: S. Freud, *Case Histories. Dora. Schreber. Rat Man*. Kyiv: Komubook. [= Фройд 2019]
- Suetonius, (2012). *The Lives of the Twelve Caesars*. [In Ukrainian]. Lviv: Spolom. [= Светоній 2012]
- Schreber, D.P. (2000). *Memoirs of My Nervous Illness*. New York: New York Review of Books.

Received 05.11.2025

Accepted for publication after review 11.11.2025

Published 28.11.2025

СЕРГІЙ ТАРАДАЙКО

Параноя й політика

Продовжено давню лінію дослідження, коли певні психічні розлади розглядають у широкому суспільному й особистому контексті. Це бачення, застосоване ще Фройдом і посилене Дельозом і Ґваттарі, можна поширити також і на параною. До того ж її симптоми вельми помітні нині насамперед у великій, можна сказати, політиці, й окремі прикмети легко впізнавані.

Ключові слова: параноя, манія переслідування, манія величч, риторика, «виживання» (Канетті)

SERGIY TARADAJKO

Paranoia and politics

The article continues the long-standing line of research when certain mental disorders are viewed in a broad social and personal context. This vision, introduced by Freud and developed by Deleuze and Guattari, can also be extended to paranoia. Moreover, the symptoms of paranoia are very noticeable today, primarily in the big, so to speak, politics, and its specific signs are easily recognizable.

Keywords: paranoia, persecution mania, megalomania, rhetoric, 'survival' (Canetti)

Показник публікацій у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2025 року

СТАТТІ

- Батаєва, К. (Житомир).** Вища освіта у прифронтовому місті під час російсько-української війни: кумулятивні ефекти пролонгованого онлайн-навчання 2 116
- Бевзенко, Л. (Київ).** Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (Частина 1) 2 135
- Бевзенко, Л. (Київ).** Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 2) 3 54
- Безрукова, О. (Київ), Зубченко, О. (Київ).** Сутність та виміри сучасного колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях України: спроба соціологічного осмислення 4 51
- Бойко, Н. (Київ).** Довіра до різних джерел отримання інформації в умовах війни: соціологічний аналіз українського досвіду 2 59
- Бурова, О. (Київ).** Матеріальне благополуччя як чинник суб'єктивного добробуту: міжнародні порівняння та український контекст 4 126
- Гайоз, Н. (Фрібур, Швейцарія), Степаненко, В. (Київ).** Соціальна організація війни: українське та російське суспільства, мобілізовані на війну 2 30
- Гетман, Ю. (Київ).** Інституціоналізація громадсько-політичної онлайн-активності українців за умов великої війни 1 61
- Дембіцький, С. (Київ), Бурова, О. (Київ), Гломозда, Д. (Київ), Соболева, Н. (Київ), Буров, І. (Київ), Мариніч, І. (Київ).** Вплив стресових станів на ціннісно-мотиваційну сферу українців під час війни 1 5
- Євдокимов, С. (Івано-Франківськ).** Феномен віртуальної реальності в контексті трансформацій сучасних соціокультурних процесів 2 153
- Калашинікова, Л. (Кривий Ріг), Лісєнко, О. (Одеса), Барінова, Я. (Відень, Австрія).** Українська міграція до Австрії: виклики та особливості соціальної адаптації 2 97
- Куценко, О. (Київ).** Руйнування меж: як війна переозначає соціологів і соціологію (досвід України) 4 29
- Максименко, А. (Львів), Дацшин, М. (Львів).** Динаміка громадської думки за умов передвоєнної напруженості та воєнного стану: приклад громади 3 154
- Мальцева, К. (Київ).** Багатовимірність стресу: чинники ризику та захисні чинники в наслідках для здоров'я 3 175
- Отрешико, Н. (Київ).** Мікро-макро синтез на прикладі теорій соціальних практик у соціології 1 139
- Паращевін, М. (Київ).** Потенціал основних українських православних Церков у забезпеченні національної стійкості: соціально-психологічна складова 4 83
- Прохватілова, О. (Харків).** Комеморативні практики у фокусі соціологічних теорій: століття від Гальббакса до студій цифрової пам'яті 4 101
- Рахманов, О. (Київ).** Цифровізація економічного життя та соціальне розшарування в Україні: особливості взаємозв'язку 2 80
- Резнік, О. (Київ), Козловський, О. (Київ).** Теоретичний синтез у соціології: історичні, методологічні та типологічні аспекти 3 77
- Резнік, О. (Київ).** Політичні наслідки травматичного досвіду українців у широкомасштабній війні 1 43
- Резнік, Я. (Київ).** Феномен соціокультурного дисенсусу: теоретичні інтерпретації

та емпіричні дослідження у світовій соціології 4 149

Савельєв, Ю. (Київ), Багацька, О. (Київ). Наративи замість сценаріїв: що було не так із прогнозуванням повномасштабного російського вторгнення в Україну? 1 79

Самчук, Г. (Київ), Безрукова, О. (Київ). Соціологія геноциду: український досвід та виклики осмислення 1 25

Сірий, Є. (Київ). Латентні маркери соціологічного синтезу в репрезентації гносеологічного конструкту «підприємництва» як чинника класово-стратифікаційного розвитку 4 180

Стегній, О. (Київ). Кліматична безпека і військова діяльність: суб'єкт-об'єктна модель взаємозв'язку 3 5

Степаненко, В. (Київ). Історична соціологія Чарльза Тіллі: дослідницька еволюція та методологічні орієнтири 3 103

Храбан, Т. (Київ), Храбан, М. (Київ). Гендерний аналіз: принципи та концептуальні схеми 1 90

Чекалюк, В. (Київ). Метамова у цифровому суспільстві: її роль у формуванні іміджів та суспільної свідомості 3 138

Шевченко, С. (Київ). Концептуальні виміри дорослості в сучасному соціологічному теоретизуванні 3 31

Шульга, М. (Київ). Уяви та очікування в образах майбутнього 1 105

Casula, Ph. (Fribourg, Switzerland). Old or New? Russia's War against Ukraine and Post-Soviet identity politics 4 5

Kutsenko, O. (Berlin, Germany, Kyiv, Ukraine). Framing war: The evolution of the social perception of war in Ukraine 2 5

Maltseva, K. (Kyiv). Social determinants of health in biocultural research: a review of evidence 2 168

Pryshva, R. (Kyiv). On the methods of the disciplinary stage of social revolution: guerrilla experience in France and Ukraine 3 124

Pryshva, R. (Kyiv). Ukrainian society between cabinet war and total war 1 155

ДИСКУСІЇ

Дискусія «Час і темп у роботі українських дослідниць: «повільна» vs «швидка» наука» 1 191

Круглий стіл «Травма війни: наслідки та виклики» (модератор **Сергій Дембіцький**) 3 206

ЗАПРОШЕННЯ ДО ДИСКУСІЇ

Бондаренко, М. (Київ). «Helicopter view» на стратегію: Чому іноді слід зробити крок назад, щоб просунутися вперед, і до чого тут соціологія 4 191

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Тарадайко, С. (Запоріжжя). Параноя й політика. Есей 4 208

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

Бурлачук, В. (Київ). Король-наратор, сюжет існування та війна. Деякі думки з приводу книжки Дм. Бикова «VZ. Портрет на тлі нації» 1 187

Гарань, О. (Київ). Феномен Бекешкіної: «чесна соціологія» — публіцистика — громадська адвокація 4 202

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Українське суспільство в умовах полікризи: Другі соціологічні читання пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони (короткий звіт) (**Смакота, В., упорядник**) 2 183

Якубін, О. (Київ). 28-й Світовий конгрес Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA), Сеул, 2025 (короткий звіт) 3 197

Goroshko, O. (Kharkiv). The 16th European Sociological Association Conference: “Tension, Trust and Transformation” (Porto, Portugal, 27–30 August, 2024) 1 182

Показчик публікацій у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2025 року 4 216

Index of publications in “Sociology: Theory, Methods, Marketing” in 2025

ARTICLES

Bataeva, K. (*Zhytomyr*). Higher education in a frontline city during the Russian-Ukrainian war: cumulative effects of prolonged online learning 2 116

Bevzenko, L. (*Kyiv*). Sociology of the expected future in domestic realities — in search of an epistemological basis (*Part 1*) 2 135

Bevzenko, L. (*Kyiv*). Sociology of the expected future in domestic realities — in search of an epistemological basis (*Part 2*) 3 54

Bezrukova, O. (*Kyiv*). **Zubchenko, O.** (*Kyiv*). The nature and dimensions of contemporary collaborationism in the temporarily occupied territories of Ukraine: a sociological interpretation 4 82

Boiko, N. (*Kyiv*). Trust in various sources of information in war conditions: a sociological analysis of the Ukrainian experience 2 59

Burova, O. (*Kyiv*). Material well-being as a determinant of subjective well-being: international comparison and the Ukrainian context 4 147

Casula, Ph. (*Fribourg, Switzerland*). Old or New? Russia's War against Ukraine and Post-Soviet identity politics 4 5

Chekaliuk, V. (*Kyiv*). Metalanguage in the digital society: its role in image-making and shaping public consciousness 3 138

Dembitskyi, S. (*Kyiv*), **Burova, O.** (*Kyiv*), **Hlomoza, D.** (*Kyiv*), **Sobolieva, N.** (*Kyiv*), **Burov, I.** (*Kyiv*), **Marynich, I.** (*Kyiv*). The impact of stressful states on the value and motivational sphere of Ukrainians during the war 1 5

Hayoz, N. (*Fribourg, Switzerland*), **Stepanenko, V.** (*Kyiv*). The social organization of war: Ukrainian and Russian societies mobilized for war 2 30

Hetman, Yu. (*Kyiv*). Institutionalization of Ukrainians' socio-political online activity in the context of the Great War 1 61

Kalashnikova, L. (*Kryvyi Rih*), **Liseienko, O.** (*Odesa*), **Barinova, Ya.** (*Vienna, Austria*). Ukrainian migration to Austria: challenges and peculiarities of social adaptation ... 2 97

Khraban, T. (*Kyiv*), **Khraban, M.** (*Kyiv*). Gender analysis: principles and conceptual frameworks 1 90

Kutsenko, O. (*Berlin, Germany, Kyiv, Ukraine*). Framing war: The evolution of the social perception of war in Ukraine 2 5

Kutsenko, O. (*Kyiv*). Breaking the boundaries: How war redefines the sociologist and sociology (case of Ukraine) 4 50

Maksymenko, A. (*Lviv*), **Datsyshyn, M.** (*Lviv*). Public opinion dynamics under pre-war tension and martial law: a local community perspective 3 154

Maltseva, K. (*Kyiv*). Multidimensionality of stress: risk factors and protective factors for health outcomes 3 175

Maltseva, K. (*Kyiv*). Social determinants of health in biocultural research: a review of evidence 2 168

Otreshko, N. (*Kyiv*). Micro-macro synthesis on the example of theories of social practices in sociology 1 139

Parashchevin, M. (*Kyiv*). The potential of the main Ukrainian Orthodox Churches in ensuring national resilience: socio-psychological component 4 100

Prokhvatilova, O. (*Kyiv*). Commemorative Practices in the focus of sociological theories: from Halbwachs to digital memory studies 4 124

Pryshva, R. (*Kyiv*). On the methods of the disciplinary stage of social revolution:

guerrilla experience in France
and Ukraine..... 3 124

Pryshva, R. (Kyiv). Ukrainian society
between cabinet war and total war..... 1 155

Rakhmanov, O. (Kyiv). Digitalization of
economic life and social stratification in
Ukraine: features of the relationship..... 2 80

Reznik, O. (Kyiv), Kozlovskiy, O. (Kyiv).
Theoretical synthesis in sociology: historical,
methodological and typological aspects. 3 77

Reznik, O. (Kyiv). Political consequences of
the traumatic experience of Ukrainians in a
large-scale war..... 1 43

Reznik, Y. (Kyiv). The phenomenon of
sociocultural dissensus: theoretical
interpretations and empirical research in
world sociology..... 4 179

Samchuk, H. (Kyiv), Bezrukova, O. (Kyiv).
The sociology of genocide: Ukrainian ex-
perience and challenges of reflection.... 1 25

Savelyev, Yu. (Kyiv), Bahatska, O. (Kyiv).
Narratives instead of scenarios: what was
wrong with forecasting the all-out Russian
invasion of Ukraine? 1 79

Shevchenko, S. (Kyiv). Conceptual
dimensions of adulthood in contemporary
sociological theorizing..... 3 31

Shulga, M. (Kyiv). Imaginations and
expectations in images of the future 1 105

Siryi, Y. (Kyiv). Latent Markers of
Sociological Synthesis in the Representation
of the Epistemological Construct of
«Entrepreneurship» as a Factor of Class-
Stratification Development 4 190

Stegnii, O. (Kyiv). Climate security and
military activities: subject-object model of
relationship..... 3 5

Stepanenko, V. (Kyiv). Charles Tilly's
historical sociology: research evolution and
methodological orientations 3 103

Yevdokymov, S. (Ivano-Frankivsk) The
phenomenon of virtual reality in the context
of transformations of modern socio-cultural
processes..... 2 153

ACADEMIC LIFE

Iakubin, O. (Kyiv). 28th World Congress of
the International Political Science
Association (IPSA), Seoul, 2025 (brief
report) 3 197

Goroshko, O. (Kharkiv). The 16th European
Sociological Association Conference:
“Tension, Trust and Transformation” (Porto,
Portugal, 27–30 August, 2024)..... 1 182

Ukrainian society in polycrisis conditions:
Second Sociological Readings in Memory of
Academician of the National Academy of
Sciences of Ukraine V.M. Vorona (*brief
report*) (**Smakota, V., compiler**) 2 183

DISCUSSIONS

Discussion “Time and tempo in the work of
Ukrainian researchers: “slow” vs “fast”
science” 1 191

Round Table discussion “The Trauma of
War: Consequences and Challenges” (**Serhii
Dembitskyi**, moderator) 3 206

INVITATION TO DISCUSSION

Bondarenko, M. (Kyiv). “Helicopter view” of
a strategy: Why sometimes one should take
a step back in order to move forward, and
what does sociology have to do with it... 4 201

SOCIOLOGICAL ESSAYS

Taradajko, S. (Zaporizhia). Paranoia
and politics 4 208

SOCIOLOGICAL EDITIONS:
REFLECTIONS, REVIEWS

Burlachuk, V. (Kyiv). The King-Narrator, the
plot of existence and war. Some thoughts on
Dm. Bykov’s book “VZ. Portrait against the
Background of the Nation”..... 1 187

Haran, O. (Kyiv). The Bekeshkina
phenomenon: “honest sociology” —
journalism — public advocacy 4 202

**Index of publications in “Sociology:
Theory, Methods, Marketing”
in 2025** 4 218